

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

12

1966

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12
ГРУДЕНЬ
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- К. К. Дубина — Берегти скарби культури народу 3
В. О. Романцов — Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості
Української РСР у післявоєнний період 13
С. М. Пархомчук — Революційні виступи трудящих Румунії на захист за-
воювань Жовтня (кінець 1917 — початок 1918 рр.) 22

ПОВІДОМЛЕННЯ

- П. І. Денисенко — Масово-політична робота КП України в тилу ворога
(1941—1944 рр.) 31
В. Ф. Сокурєнко — Більшовики Полтавщини в період нового революційного
піднесення (1910—1914 рр.) 39
Ф. І. Стеблій (*Львів*) — «Слово перестороги» В. Подолінського 44

З історії руху опору народів Європи

- А. В. Кудрицький — З історії антифашистської боротьби в європейських
країнах під час другої світової війни 52
Ф. С. Рєпринцев (сміт *Андрушівка Житомирської області*) — Участь угор-
ських антифашистів у русі Опору народів Європи 58

НА ДОПОМОГУ ВИВЧАЮЧИМ МАРКСИЗМ-ЛЕНІНІЗМ

- В. С. Білецький, В. П. Меншов — Ленінські принципи зовнішньої полі-
тики в діяльності КПРС і Радянської держави 65
Г. Л. Нікольїнїков — Сучасний етап світового революційного процесу 74

ЗАМІТКИ

- Т. М. Колішер — Про контрреволюційні зв'язки Центральної ради і біло-
козачого Дону 86
В. О. Лазня — Віллі Бредель — письменник, історик, борець 90
Н. М. Кравченко — До історії населення Східного Поділля середини пер-
шого тисячоліття н. е. 99

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- І. З. Онїщенко (*Чернігів*) — О. П. Довженко та позакласна історико-крає-
знавча робота 106

- І. М. Гапусенко — Класова боротьба на Україні доби феодалізму в українській радянській історіографії 109

СПОГАДИ

- К. В. Свиридов — У боях під Москвою 115

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- В. М. Завалішина, М. О. Смешнов — Подвійна пастка 120

НАШ КАЛЕНДАР

- О. М. Яворський (*Володимир-Волинський*) — Володимир-Волинський процес 151-го 123
 А. Д. Ярошенко — Піонер української радянської дипломатії (До 70-річчя з дня народження Ю. М. Коцюбинського) 127
 М. Д. Пігуляк (*с. Мигове Вижицького району Чернівецької області*) — Максим Богданович (До 75-річчя з дня народження) 129
 В. Г. Сарбей — Один з перших істориків-академіків АН УРСР (До 125-річчя з дня народження В. С. Іконнікова) 130
 Я. Р. Дашкевич (*Львів*) — Вірменське друкарство на Україні (До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні) 132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Л. П. Нагорна — История Коммунистической партии Советского Союза *шести томах*. Том второй 135
 Ф. П. Шевченко — Розповідають художньо-меморіальні дошки Києва 140
 І. Л. Бутич, Я. С. Мельничук (*Івано-Франківськ*) — Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. 142
 П. С. Сохань, Г. Й. Чернявський (*Харків*) — Драгой Коджейков. Народження і творення 144

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Д. П. Пойда (*Дніпропетровськ*), Н. О. Стручкова (*Дніпропетровськ*). Г. С. Кручкєвич (*с. Гринів Пустомитівського району Львівської області*) — Сьома українська славистична конференція 146
 О. Л. Кронік — По місяцях минулих боїв 146
 І. І. Паніотов (*Донецьк*) — Журнал звітує перед читачами 147
 Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1966 р. 149

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, І, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історический журнал, № 12, 1966

(На українском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник Коректори А. С. Малкіна, Л. К. Німенко, О. А. Дорич

БФ 06772. Зам. К-206. Тираж 5462. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,36. Підписано до друку 13.XII 1966 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

К. К. ДУБИНА

*Голова республіканського оргкомітету
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури*

БЕРЕГТИ СКАРБИ КУЛЬТУРИ НАРОДУ

Пам'ятники історії та культури втілюють працю, думки, творчу енергію минулих поколінь. В них відображено героїчний і славний шлях нашого народу.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу справі охорони і збереження пам'яток історії та культури, що являють собою культурно-історичну цінність і є одним із дійових засобів патріотичного виховання радянських людей, особливо підростаючого покоління. Як відзначалось на XXIII з'їзді КПРС, «не можна не враховувати того, що країна наша, образно кажучи, молодіжна — половина її населення — люди віком до 26 років. Тому надзвичайно важливо посилити увагу партії, комсомолу та всіх інших організацій до виховання молоді»¹.

У нашій республіці виявлено і взято на державну охорону понад 20 тис. пам'яток історії та культури. Серед них — пам'ятки історичні у власному розумінні слова, археологічні, архітектурні, образотворчого мистецтва, письменства й мови та ін. Вони є невичерпним джерелом літопису історичного розвитку нашого народу і творчого натхнення наших сучасників, служать благородній справі правдивого відображення минулого народних мас, виховання у радянських людей почуття глибокої любові до рідної соціалістичної Батьківщини, її революційних традицій. Сотні старовинних пам'яток, які свідчать про високу майстерність зодчих, багату культуру талановитого й працьовитого народу в стародавні часи, відомі далеко за межами України.

Вивчення й пропаганда, охорона й збереження пам'яток історії та культури — важлива загальнодержавна і всенародна справа.

Широко відомо, що вже в перші місяці існування Радянської держави, в суворі дні громадянської війни, коли робітники і селяни нашої країни вели збройну боротьбу проти ворогів революції, В. І. Ленін виявляв велику увагу й піклування про охорону і збереження пам'яток мистецтва і старовини, турбувався про створення культурно-історичної скарбниці Країни Рад. На запитання місцевих працівників, як поступити з цінностями, конфіскованими при ліквідації поміщицьких маєтків, Володимир Ілліч відповів: «Скласти точний опис цінностей, зберегти їх в надійному місці, ви відповідаєте за цілість. Маєтки — добро народу»².

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 82.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 266.

У 1918 р. Радянський уряд видав ряд декретів про охорону пам'ятників. З ініціативи В. І. Леніна було прийнято постанови Ради Народних Комісарів від 8, 17 і 30 липня 1918 р., які зобов'язували Народний комісаріат освіти всемірно прискорити прикрашення вулиць і громадських будинків Москви і Петрограда написами і пам'ятниками видатним діячам революційного руху і культури. В. І. Ленін особисто стежив за виконанням цих постанов і в телеграмі А. В. Луначарському 18 вересня 1918 р. писав: «Сьогодні вислухав доповідь Виноградова про бюсти і пам'ятники, обурений до глибини душі; місяцями нічого не робиться... Ганьба саботажникам і роззявам»³.

Володимир Іллєч неодноразово виступав у 1918 р. з промовами на відкритті пам'ятників і меморіальних дощок. 7 листопада 1918 р., коли відкривали пам'ятник Марксу і Енгельсу, він сказав: «Нехай же пам'ятники Марксу і Енгельсу ще і ще раз нагадують мільйонам робітників і селян, що ми не одинокі в своїй боротьбі. Поруч з нами піднімаються робітники більш передових країн. Їх і нас чекають ще тяжкі битви. В спільній боротьбі буде зламано гніт капіталу, буде остаточно завойовано соціалізм!»⁴. При відкритті меморіальної дошки борцям Жовтневої революції, підкреслюючи небезпеку, навислу над завоюваннями російської революції, і вказуючи на особливу ненависть капіталістів усього світу до Російської Соціалістичної Радянської Республіки, Ленін проголосив: «Вшануймо ж пам'ять жовтневих борців тим, що перед їх пам'ятником дамо собі клятву йти по їх слідах, наслідувати їх безстрашність, їх героїзм. Нехай їх лозунг стане лозунгом нашим, лозунгом повсталих робітників усіх країн. Цей лозунг — «перемога або смерть»⁵.

5 грудня 1918 р. було видано декрет Раднаркому «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'ятників мистецтва і старовини». І молода республіка Рад, в умовах зруйнованого імперіалістичною і громадянською війнами господарства, голодна, оточена ворогами, перед усім світом продемонструвала приклад справжнього цінителя цивілізації й культури — взяла на облік і державну охорону понад 2 350 стародавніх церков та монастирів і 520 поміщицьких садіб, що становили велику історичну цінність. Так ділом, а не словами, доводила Радянська влада своє ставлення до збереження культурної спадщини минулих епох, спростовувала брехню і наклепи буржуазних писак про «варварство» більшовиків, які нібито прагнуть знищити надбання цивілізації.

Багато уваги приділяв В. І. Ленін реставрації пам'ятників минулого, вимагав організації ознайомлення широких мас населення з скарбами мистецтва і старовини. У своїх спогадах вказує на це В. Д. Бонч-Бруєвич, який працював керуючим справами Ради Народних Комісарів. Він згадує, що ще в роки громадянської війни Володимир Іллєч підкреслював важливе значення використання в ідеологічній роботі скарбів історії та культури, закликаючи ретельно охороняти їх не тільки як пам'ятники мистецтва, але й як пам'ятки побуту і життя стародавніх часів. Сюди повинні приходити екскурсії, тут мають розгортатися музеї і даватися докладні пояснення відвідувачам. Відомий художник і мистецтвознавець, видатний діяч у галузі охорони пам'ятників і музейної справи академік І. Е. Грабар розповідає про те, що Володимир Іллєч під час реставрації не дозволяв найдрібніших переробок без попередньої консультації і згоди спеціалістів. Навіть за те, що діти розбили вікно в одній кремлівській церкві, В. І. Ленін зробив різке зауваження завідувачому музейним відділом. Так ставився великий

³ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 297.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 144.

⁵ Там же, стор. 145—146.

вождь до справи, яка декому здавалася другорядною і не вартою особливої уваги.

В період мирного соціалістичного будівництва, в роки індустріалізації, яка вимагала величезних коштів, уряди СРСР і Української РСР всемірно піклувалися про облік, охорону і реставрацію пам'ятників історії та культури.

Першим документом про охорону культурно-історичних цінностей на Україні був декрет Ради Народних Комісарів УСРР від 3 квітня 1919 р. «Про передання історичних та мистецьких коштовностей під заряд Народного Комісаріату Освіти». 11 березня 1921 р. РНК УСРР прийняла декрет «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних вартостей»; 24 жовтня 1922 р. уряд ухвалив постанову «Про заходи припинення вивозу за кордон речей музейного значення» і 31 травня 1924 р. — «Про охорону стародавньої грецької колонії «Ольвії». 16 червня 1926 р. Голова ВУЦВК Г. І. Петровський і Голова РНК УСРР В. Я. Чубар підписали постанову й Положення про пам'ятники культури й природи, де було вказано державні органи, у відання яких передавалися цінності, а також визначено норми їх утримання і збереження. Саме в цей час на Україні було засновано історико-культурні заповідники в Києво-Печерській лаврі, Софії Київській, Херсонесі, Ольвії.

В роки Великої Вітчизняної війни фашистські загарбники заподіяли великої шкоди пам'ятникам історії та культури на окупованій території, руйнуючи і знищуючи їх. Від рук гітлерівських варварів загинули скульптурні монументи В. І. Леніну, видатним державним і політичним діячам, відомим представникам науки, літератури і мистецтва, стародавні палаци й фортеці, культові споруди і міські архітектурні ансамблі, музеї тощо. У листопаді 1941 р. фашистські варвари висадили в повітря історичний пам'ятник старовини — Успенський собор Києво-Печерської лаври, споруджений у другій половині XI ст.

У післявоєнний період в республіці розгорнуто велику роботу щодо обліку, реставрації, збереження спадщини минулого. Важливу роль у цьому відіграла постанова Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р., яка затвердила Положення про охорону пам'ятників. З свого боку Рада Міністрів Української РСР прийняла 30 грудня 1948 р. постанову про поліпшення охорони пам'ятників історії та культури на території республіки, поклавши відповідальність за цю справу на виконкоми обласних, міських, районних і сільських Рад депутатів трудящих.

Реалізація цих постанов дала позитивні наслідки. На Україні відбудовано і впорядковано майже всі пам'ятники історії, понад 250 архітектурних споруд, встановлено 120 нових монументів і пам'ятників, а також близько тисячі меморіальних дошок на місцях та будинках, зв'язаних з визначними революційними подіями, життям і діяльністю видатних людей. Впорядковано могили радянських воїнів, партизанів та підпільників, які загинули під час Великої Вітчизняної війни. На місцях поховань встановлено близько 10 тис. надгробків у вигляді скульптур та обелісків.

Незважаючи на спустошення, які завдали країні війни й ворожі нашість, історично-культурна спадщина України відзначається великою різноманітністю і різноманітністю. Тут є такі всесвітньо відомі комплекси, як античні міста Ольвія, Херсонес, Тірас, Пантікапей та ін.; пам'ятники середньовічних слов'янських міст — Києва, Чернігова, Галича, Переяслава, Володимира-Волинського і багатьох інших; відомі далеко за межами країни скіфські кургани і городища; унікальний музей кам'яного віку — Кам'яна Могила з численними наскельними зо-

браженнями і багато інших пам'яток, що мають значення першокласного історичного джерела.

На Україні є понад дві тисячі пам'ятників старої архітектури (дожовтневих часів): славнозвісні споруди Київської Русі — Софія Київська, Видубецький монастир, Кирилівська церква в Києві, храм Чернігова, Овруча, Канева, Володимира-Волинського і т. д. Велику цінність мають пам'ятники української архітектури XIV—XVIII ст., що добре збереглися у Львові, Кам'янець-Подільському, Києві, Луцьку, Кременці, Нестерові, Прилуках та інших містах. Старе місто у Львові і Кам'янець-Подільському — найкращі в Радянському Союзі зразки добре збереженого середньовічного міста. Цінну спадщину становлять також архітектурні твори доби капіталізму, збудовані в характерному для XIX ст. стилі ампір тощо.

В містах і селах республіки є величезна кількість реліквій і пам'ятних місць, зв'язаних з революційною боротьбою народу проти самодержавства, проти поміщиків і капіталістів, за встановлення Радянської влади. Досить згадати легендарний київський «Арсенал», політичну в'язницю «Косий капонір» у Києві; місця пролетарської слави в Харкові. Дніпропетровську, Одесі; знамениту колону Визволення в Дніпродзержинську. А Донбас? Кожне його місто, кожне робітниче селище було свідком героїчної боротьби українського пролетаріату за своє соціальне визволення.

Двічі прокотився фронт через всю Україну під час Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецько-фашистських загарбників. На території республіки точилися такі битви, як Корсунь-Шевченківська операція 1944 р., бої за визволення Криму, як літній наступ 1944 р. та ряд інших. Три українських міста — Київ, Одеса, Севастополь удостоєні звання міст-героїв. Україна була ареною активної партизанської боротьби в тилу ворога. Скільки у нас є пам'ятних місць, що нагадують про ці героїчні дні, про славних воїнів, про народних месників-партизанів! Свято шанує народ пам'ять про тих, хто віддав своє прекрасне життя за свободу і честь Батьківщини.

Велику групу культурно-історичних цінностей становлять меморіальні об'єкти: будинки, місця, зв'язані з діяльністю видатних керівників партії та держави, діячів науки, літератури, мистецтва; монументи, поставлені на пам'ять про окремі події та на честь визначних людей. В республіці є понад 1000 пам'ятників засновникові нашої партії та держави В. І. Леніну. Широкою популярністю користуються монументи Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка в Києві й Харкові, Івана Франка у Львові та багато інших. Місцем всенародного паломництва не тільки трудящих України, а й численних її гостей стала могила великого Кобзаря на Чернечій горі в Каневі. Широко відомі за межами республіки і такі меморіальні об'єкти: будинок-музей Т. Шевченка в Києві, М. Коцюбинського в Чернігові, І. Франка у Львові, Зелений будиночок в Кам'янці, де розташовані нині музеї Пушкіна і Чайковського.

В справі охорони і збереження пам'ятників культури та історії у нашій республіці є певні досягнення. У нас є чому повчитися й іншим.

Щороку наші археологи провадять численні експедиції, досліджуючи всі категорії пам'яток від першої появи людини на території України і до середньовіччя. Добре поставлена служба в цій галузі дає можливість стежити за наявним археологічним багатством республіки, вчасно вживати необхідних заходів для врятування і попереднього дослідження пам'яток, яким загрожує загибель. Найбільш цінні об'єкти

взято на охорону державою, а найвизначніші з них перетворено на заповідники. Так заповідною землею стали стародавня Ольвія, Херсонес, Кам'яна Могила, територія найдавнішого Київського городища та ряд інших важливих пам'яток.

Значна робота в республіці проводиться по консервації та реставрації пам'ятників архітектури та мистецтва. На високому рівні здійснено, наприклад, реставрацію Софійського комплексу в Києві, Ханського палацу в Бахчисараї і Генуезької фортеці в Судаку. Зразком робіт, виконаних на рівні кращих світових стандартів, є відбудова П'ятницької церкви XIII ст. у Чернігові. Великі реставраційні завдання виконані в Києво-Печерській лаврі, в містах Переяславі-Хмельницькому, Полтаві, Кам'янці-Подільському, Летичеві, Новгороді-Сіверському та ін. Завдяки своєчасно вжитим заходам було врятовано від неминучої загибелі через стихійне лихо Кирилівську церкву XII ст. у Києві і т. д.

Значні успіхи ми маємо й у справі відновлення пам'яток образотворчого мистецтва. Можна нагадати великі роботи по відкриттю і закріпленню софійських мозаїк та фресок в Києві. В цьому році завершено повне розкриття унікального фрескового живопису XIV ст. у Горянській ротонді в Ужгороді. Складну реставрацію творів станкового живопису проводять майстерні при Софійському заповіднику та Музеї російського мистецтва в Києві.

Як в центрі, так і на місцях ретельно здійснюється виявлення і увічнення об'єктів, зв'язаних з революційною боротьбою трудящих на Україні. На території республіки сотнями меморіальних дощок (лише в Києві їх 84) відзначено видатні революційні події, заслуги окремих діячів революції та громадянської війни. В Києві, наприклад, встановлено дошки, присвячені першому переможному страйку робітників-залізничників і робітникам-арсенальцям. Дощки є на будинку, де група сприяння «Искре» переховувала революційну літературу, на приміщенні колишніх саперних казарм, звідки виступили повсталі сапери, очолені Б. П. Жаданівським; на будівлях, де містилися перший Київський комітет більшовицької партії і Київська Рада робітничих і солдатських депутатів, створена в жовтні 1917 р.; на будинку Київського Ревкому і багато інших.

Багато пам'ятних дощок і в інших містах республіки. Так, наприклад, в Коростені встановлено меморіальну дошку на честь страйку залізничників у 1918 р., спрямованому проти німецьких окупантів. В Херсоні на будинках, де в часи революції та громадянської війни перебували Херсонський комітет РСДРП, міська Рада робітничих депутатів, Військово-Революційний комітет та інші установи, також відкрито дошки. В Одесі відзначено ними приміщення Одеського комітету партії більшовиків у 1917 р., квартиру Жанни Лябурб і т. д. Чимало меморіальних дощок Львова нагадують про місця, зв'язані з великими демонстраціями трудящих; будинки, де працювали прогресивні організації та редакції революційних видань; квартири видатних революційних діячів тощо.

Велика увага приділяється і справі увічнення пам'яті героїв Вітчизняної війни. Проводиться кампанія по впорядкуванню братських могил, по заміні тимчасових пам'ятників, виконаних з дерева, гіпсу, бляхи, монументами, зробленими з тривких матеріалів.

В ряді міст і сіл республіки створюються меморіальні комплекси, парки та алеї слави і т. д. Не можна не відзначити, зокрема, створення величного Парку слави в Києві, що одразу ж став одним з найбільш шанованих народом куточків міста. Невгасиме полум'я, що день і ніч го-

рять на могилі Невідомого солдата, символізує незгасну, безсмертну славу героїв, що полягли смертю хоробрих на полях визвольних битв.

Унікальний меморіально-музейний комплекс створено нещодавно в с. Ново-Петрівці під Києвом — на базі командного пункту, звідки генерал Ватутін керував визволенням столиці Радянської України, великий комплекс з музеєм-діорамою споруджено на Сапун-горі поблизу Севастополя.

Лише в Києві встановлено понад 200 меморіальних дощок, з них близько половини — за останні чотири роки. Вони присвячені відомим письменникам М. Рильському, Ю. Яновському, В. Василевській, О. Вишні, І. Кочерзі; художникам І. Іжакевичу, Г. Світлицькому, М. Нестерову; композиторам В. Косенку, М. Скорульському, П. Козицькому, М. Вериківському; артистам Ю. Шумському, М. Садовському, П. Саксаганському, І. Паторжинському, А. Бучмі; ученим В. Вернадському, Д. Заболотному, О. Шліхтеру, О. Богомольцю, Е. Патону, М. Стражеску та багатьом іншим видатним діячам культури, науки, мистецтва.

Вживаються заходи щодо впорядкування і кращого використання меморіальних будинків, де жили визначні представники нашого народу. Забезпечено від пошкоджень знамениту хату дядя, в якій у дитинстві жив і вчився Т. Г. Шевченко: над нею збудовано монументальний павільйон з цегли і скла. В Києві, в будинках, де жили Леся Українка та Марія Заньковецька, створено меморіальні музеї; ведеться підготовка до відкриття музеїв М. Рильського та художника Г. Світлицького. В м. Переяславі-Хмельницькому відкрито меморіальний музей академіка архітектури В. Заболотного; в м. Стеблеві відбудовано хату І. Нечуя-Левицького і т. д.

Хочеться згадати добрим словом тих людей, які докладають великих сил, ентузіазму та уміння в справі збереження та популяризації пам'яток вітчизняної історії і культури. Серед них: директор Переяславського історичного музею М. І. Сікорський, який став засновником першого на Україні етнографічного музею під відкритим небом; директор Кам'янець-Подільського музею Г. М. Хотюн; директор Чернівецького музею Л. Ф. Новицький та багато інших місцевих працівників.

Велику роботу по охороні пам'ятників й пропаганді в цій справі ведуть кандидати архітектури Г. Н. Логвин і І. О. Ігнаткін; археологи — члени-кореспонденти АН УРСР С. М. Бібіков і Л. М. Славін, доктор історичних наук В. Й. Довженок, кандидат історичних наук В. В. Лапін; історики — доктор історичних наук професор К. Г. Гуслистый, кандидат історичних наук О. М. Апанович, кандидат історичних наук М. Ю. Брайчевський, кандидат історичних наук, завідувачий кафедрою загальної історії Кримського педінституту ім. Фрунзе С. А. Секиринський, заслужений діяч мистецтв УРСР скульптор І. М. Гончар; члени комісії в справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., — командир Чернігівсько-Волинського з'єднання партизанських загонів, двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров, начальник відділу Українського штабу партизанського руху Л. П. Дрозжин та багато інших.

Чимало вміння і енергії докладають архітектори-реставратори: кандидат архітектури Ю. А. Нельговський, М. М. Александрова, Е. М. Пломеницька, В. К. Шаповалов, головний спеціаліст архітектурно-планувального Управління Держбуду УРСР Л. І. Граужис.

Все це свідчить, що в республіці справді розгорнута широка й плідна діяльність, спрямована на збереження і краще використання пам'ятників історії та культури. Але ці досягнення і успіхи не повинні

закривати нам очі на численні факти неподобств і нігілістичного ставлення до культурної скарбниці українського народу.

Викликає серйозну тривогу доля багатьох пам'ятників, що не мають належного догляду, руйнуються, занедбані. Прикладом може бути колишня царська військово-політична в'язниця «Косий капонір», розташована майже в самому центрі Києва, поблизу республіканського стадіону. В середині XIX ст. там було ув'язнено учасників польського національно-визвольного руху. Під час революції 1905 р. царські сатрапи кинули сюди ватажків повстання саперів, очолюваних Б. П. Жаданівським, у 1907 р. — учасників повстання 41-го піхотного Селенгінського полку. Тут же перебували в ув'язненні С. Косіор, О. Шліхтер, Г. Чудновський. До війни «Косий капонір», прозваний свого часу «київським Шліссельбургом», був музеєм, який виконував велику пропагандистську роботу. Після війни його приміщення передали взуттєвій фабриці Управління побутового обслуговування при міськраді. Споруда тепер перебуває в тяжкому стані: кріпосна стіна напівзруйнована, подвір'я захаращене, могили розстріляних революціонерів не доглядаються.

Слід відзначити, що немає в Києві пам'ятників на могилах видатних революціонерів-більшовиків С. Смирнова (Миколи Ласточкина), А. Іванова, не впорядковані належним чином могили розстріляних царською поліцією у 1905 р. повсталих саперів. Досі в незадовільному стані могили знаменитого російського педагога К. Ушинського, учасників оборони Севастополя в 1854—1855 рр. полковників К. Єврейнова і В. Красильникова, похованих на території Видубецького монастиря. Занедбані місце поховання народного героя Устима Кармалюка в м. Летичеві Хмельницької області, могила С. Руданського на колишньому Масандрівському кладовищі в Ялті.

В селі Кам'янці на Черкащині не упорядковано дворище, де стоїть будинок з експонатами, що розповідають про перебування там Пушкіна та Чайковського, зовсім занедбано сад з відомим «гротом декабристів». Незадовільно доглядають експонати музею імені Богдана Хмельницького в Суботіві на Черкащині. Через те, що шлях до цього пам'ятного місця не налагоджено, до нього майже неможливо дістатись. Непривабливий вигляд має подвір'я садиби Хмельницького.

Недостатня увага до збереження таких пам'ятників, як Кам'янець-Подільська, Хотинська і Білгород-Дністровська фортеці, прекрасна й самобутня дерев'яна архітектура Карпат, колишня крейдяна церква XVI ст. у Слов'яногорську Донецької області, фортеця Кодак (пам'ятка про початок Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.) та ін.

Порушення лєнінських настанов у ставленні до культурно-історичних скарбів, безпідставне зниження уваги до збереження їх завдали не виправданих і часто несправних втрат. Цілий ряд пам'ятників просто знищені без жодної практичної потреби в цьому. Так, кілька років тому у Меджибожі на Хмельниччині була зруйнована Успенська церква XVI ст. з унікальними фресками. В м. Глухові Сумської області розібрано чудовий кафедральний собор XVIII ст.

Зовсім незадовільно стоїть справа з виявленням і реставрацією нових пам'яток, зокрема тих, що увічнюють бойову славу народу, мужність і стійкість радянських людей в їх боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни, у період боротьби трудящих за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни.

На початку 60-х років у республіці було проведено необгрунтоване скорочення списку архітектурних пам'ятників, що перебували на дер-

жавній охороні. Через це загинуло чимало унікальних споруд, у тому числі багато творів народної дерев'яної архітектури. Внаслідок суб'єктивістського підходу до збереження спадщини минулого, що мало місце до Жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.), різко зменшувалися асигнування на реставрацію цінностей. Трапляються випадки, коли ці кошти не використовуються. Так, центральна будівля Китаївської пустині під Києвом, збудована славетним українським архітектором-кріпаком Степаном Ковніром, дуже потерпіла під час війни. Науково-дослідний інститут садівництва Міністерства сільського господарства, у віданні якого вона перебуває, ще кілька років тому виділив кошти на її ремонт, але роботи й досі не виконані.

У зв'язку з сказаним виникає ще одна проблема, яка поки що розв'язується не найкращим чином — проблема найбільш доцільного використання пам'ятників, що мають експлуатаційну цінність. Зараз багато з них орендують різні виробничі та господарські організації; в них розташовуються склади, магазини, майстерні тощо. У Кам'янець-Подільському, в будинку руського магістрату, що був центром польсько-шляхетського засилля, розмістилася майстерня по виготовленню застібок-змійок. Все це приводить до псування пам'ятників, а іноді й до прямої загрози їх повного знищення.

Установи, що орендують пам'ятники, часто не виконують умов орендних договорів; не ремонтують приміщення, дозволяють собі самочинні перебудови, добудови, перепланування; захирають садиби. Все це дуже негативно впливає на стан пам'ятників. Крім того, експлуатація робить будівлю практично неприступною для відвідування, і вона не може в повній мірі бути використана для виховної роботи серед населення. За прикладами ходити недалеко: Дубнівський замок, Мовчанівський монастир біля Путивля, Мгарський монастир під Лубнами, Покровська і Кирилівська церкви в Києві, ряд пам'ятників в Кам'янець-Подільському та ін.

Заслугує на увагу питання економічної окупності пам'ятників. Можливості в цій справі в нашій республіці не використовуються. Доцільно застосувати досвід розміщення поряд з пам'ятниками культури місць відпочинку, туристських баз, готелів, магазинів для продажу сувенірів і кустарних виробів, путівників і пам'ятних листівок.

Наша республіка має численні скарби культури, які не поступаються прославленим пам'яткам Греції, Італії, Єгипту, Індії та інших країн, що притягають щорічно мільйони туристів з усього світу.

Інтерес до культурно-історичних цінностей серед народу дуже великий і зростає рік у рік. За відомостями Ужгородського музею, наприклад, Закарпаття щороку відвідує понад мільйон чоловік; переважна більшість з них цікавиться пам'ятками.

Слід уважно складати туристські маршрути, щоб чимало першокласних пам'ятників не залишилися поза увагою основної маси екскурсантів. А проте у нас майже не популяризуються серед туристів, серед населення такі історичні об'єкти, як архітектурно-паркові комплекси Тростянець, Сокиринці, Качанівка, залишки палацу Кирила Розумовського — останнього гетьмана України, будинку генерального судді Василя Кочубея (оспіваного в пушкінській «Полтаві»), палацу графа П. А. Рум'янцева-Задунайського — видатного російського полководця на Чернігівщині та багато інших.

До охорони, пропаганди й популяризації пам'ятників — важливої ділянки ідейно-виховної роботи в масах треба ширше залучити громадськість, партійні, профспілкові й комсомольські організації, державні й кооперативні установи, науково-дослідні й культурно-освітні закла-

ди, працівників освіти і творчих організацій. З метою цілеспрямованої координації їх зусиль і створюються добровільні товариства по охороні історичних і культурних пам'яток.

З ініціативи радянської інтелігенції, визначних вчених, письменників, діячів культури та широкої громадськості України, яку підтримали ЦК КП України і Рада Міністрів Української РСР, засновується Товариство охорони пам'яток історії та культури і в нашій республіці. Ідея створення цієї організації дістала справді всенародне схвалення.

Метою і головним завданням Товариства є всебічне сприяння державній охороні культурної спадщини народу, широке використання пам'яток історичного минулого і сучасності в патріотичному, естетичному та інтернаціональному вихованні трудящих.

Саме тому Товариство має бути масовою добровільною організацією і залучати широкі верстви населення до активної участі у здійсненні заходів по охороні та збереженню на території Української РСР пам'яток та визначних місць, які становлять наукову, історичну, культурну і художню цінність. В центрі уваги Товариства — вивчення та популяризація пам'яток історії (місць і споруд, зв'язаних з революційними подіями, громадянською, Великою Вітчизняною та іншими війнами проти іноземних загарбників, а також з визначними подіями в житті українського народу; пам'яток місць соціалістичного та комуністичного будівництва; меморіальних пам'яток, зв'язаних з історичними фактами і життям видатних державних і політичних діячів, народних героїв, діячів науки, культури і мистецтва; пам'яток історії техніки, військової справи, господарства і побуту), археології, архітектури і мистецтва тощо.

Важко переоцінити виховне значення історико-культурної спадщини. Тому невід'ємною ланкою роботи Товариства буде широка популяризація пам'яток історії та культури і поширення наукових знань про них шляхом усної і друкованої пропаганди, проведенням екскурсій і подорожей, влаштування виставок, читання лекцій і доповідей, організація виступів у пресі, по радіо і телебаченню, видання періодичної літератури, наукових і науково-популярних праць, художніх листівок, плакатів, буклетів, туристично-екскурсійних путівників тощо.

Товариство здійснюватиме контроль за постановкою справи охорони, використання, ремонту і реставрації пам'яток, незважаючи на їх відомчу приналежність, залучатиме до нагляду за станом їх збереження установи і окремих осіб (особливо молодіжно-комсомольського і піонерського віку), виховуватиме у громадян почуття поваги до історичної та культурної спадщини.

Товариство братиме участь у розробці науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій по ремонту, реставрації і консервації пам'яток історії та культури, заходів, що провадитимуться державними органами охорони пам'яток або установами, у віданні яких вони перебувають; у розгляді розроблених державними організаціями (Держпланом, Держбудом, Міністерством культури, місцевими Радами тощо) комплексних заходів у цій галузі, зв'язаних з благоустроєм місць.

Організації Товариства мають сприяти виявленню невідомих або забутих пам'яток історії і культури та внесенню їх у державні охоронні списки, співробітничати з державними та науковими установами в складанні документації на пам'ятники, проводити разом з науковими колективами експедиції для їх виявлення, вивчення.

Для безпосереднього діючого сприяння державній охороні історичної та культурної спадщини народу постановою пленарного засідання

Республіканського оргкомітету Товариства від 12 вересня 1966 р. був створений централізований «Фонд охорони пам'ятників історії та культури Української РСР», кошти якого використовуватимуться для вивчення, збереження і популяризації скарбів народної культури. На рахунок «Фонду» (№ 70011 у Київській обласній конторі Держбанку) надходять кошти від ентузіастів цієї справи, що живуть і працюють не лише на території Української РСР, а й далеко за її межами.

Велика роль у Товаристві належатиме місцевим органам. Обласні, міські і районні організації закінчують створення первинних осередків на підприємствах, в установах, колгоспах, радгоспах, учбових закладах, школах і військових частинах. Саме первинні організації, виступаючи ініціаторами поліпшення охорони пам'ятників, внесуть вагомий вклад у загальнодержавну справу — збереження культурних скарбів народу. Їх завдання — стежити за станом пам'ятників, виявляти нові, підтримувати в належному вигляді могили кращих синів нашого народу, які віддали своє життя за його щастя, героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Завдання первинних організацій залучити до участі в Товаристві якнайширші кола трудящих.

Крім індивідуальних членів, Товариство вже має колективних — підприємства, установи, учбові й культурні заклади, колгоспи і радгоспи та інші організації. Це допоможе підняти на належний рівень його діяльність, насамперед, серед найширших верств населення. Справа охорони і збереження пам'ятників історії та культури повинна стати рідною для всіх радянських людей, всіх колективів трудящих. Масовий вступ до колективних членів — засновників Товариства йде зараз по всій республіці. Одним з перших до нього вступили колективи наукових установ АН УРСР — інститутів історії, археології, мовознавства, а також Державний Комітет Ради Міністрів УРСР в справах будівництва (Держбуд УРСР), Міністерство культури УРСР, Міністерство вугільної промисловості УРСР, Спілка письменників України, видавництво «Мистецтво» та багато інших організацій, що виявили бажання взяти активну участь в збереженні культурної спадщини народу.

Шефство колективів — підприємств, організацій, установ, сільськогосподарських артілей, шкіл — над тими або іншими пам'ятниками сприятиме їх збереженню й популяризації. Таку форму роботи вже застосовують окремі комсомольські організації. Так, наприклад, комсомольці Подільського району м. Києва вирішили взяти шефство над пам'ятниками старої архітектури в їхньому районі. Така ініціатива заслуговує всілякої підтримки й заохочення.

Культурно-освітні заклади (музеї, клуби, лекторії, туристські бази, будинки піонерів тощо) завдяки масовому характеру своєї діяльності можуть зробити солідний внесок в нашу загальну справу.

Особлива роль у ній належить радянським історикам, які становлять великий загін інтелігенції в нашій республіці. Активна участь істориків науково-дослідних інститутів, викладачів історії в вузах, технікумах і школах у роботі Товариства допоможе поширенню історичних знань серед трудящих, вихованню їх у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

У наступному 1967 р. радянський народ відзначатиме славу дату — 50-річчя з дня перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і утворення першої в світі соціалістичної держави. За минуле півстоліття пройдено важкий, але славетний шлях. Зустріти цю знаменну дату значним поліпшенням охорони й збереження пам'ятників історії та культури — наш священний громадський обов'язок.

В. О. РОМАНЦОВ

ЗМІНИ В ЯКІСНОМУ СКЛАДІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Важливе значення для вивчення соціальних процесів, що відбуваються в радянському суспільстві в післявоєнний період, має дослідження змін у структурі робітничого класу промисловості СРСР і зокрема Української РСР, особливо таких істотних його ознак, як вік, стаж безперервної роботи, освіта, кваліфікація та ін. При цьому треба враховувати ті величезні зміни в складі робітників, які сталися внаслідок Великої Вітчизняної війни. За цей період загальна чисельність працівників промисловості УРСР скоротилася на 1 млн. чоловік, що становило 45,5% їх кількості в 1940 р.¹

Сотні тисяч людей (найбільш працездатна частина населення), мобілізовані в Радянську Армію, загинули в боротьбі за честь і незалежність соціалістичної Батьківщини. Крім того, гітлерівські загарбники знищили в республіці 4,5 млн. чоловік цивільного населення. Понад 2 млн. радянських людей було насильно вивезено з України до фашистської Німеччини². Частина населення міст, у яких розташовані промислові підприємства, в період війни виїхала до сіл. Усе це призвело до зменшення кількості робітників.

Наслідки війни позначилися також і на якісному складі робітничого класу. Людські втрати значно змінили його склад не лише за статтю, а й за кваліфікацією, оскільки загинула значна частина досвідчених, висококваліфікованих робітників працездатного віку. Величезна нестача робочої сили була причиною того, що в промисловості, особливо в роки першої післявоєнної п'ятирічки, на всі роботи (і в тому числі пов'язані з важкою фізичною працею) залучались жінки, підлітки й особи пенсійного віку.

Жінки зокрема оволодівали багатьма виробничими професіями. Їх можна було зустріти майже на всіх ділянках виробництва в ролі робітниць, керівників підприємств, цехів, бригад. Переборюючи труднощі, вони працювали забійниками і прохідниками на шахтах, металургами, успішно замінюючи чоловіків на цих важких роботах. У 1947 р. у промисловості республіки жінки становили 35,9%³ всіх робітників. Навіть у такій галузі, як вугільна, де умови праці особливо тяжкі, питома вага жінок становила 35,5%⁴.

У післявоєнний період в Українській РСР, як і в усій Радянській країні, взагалі спостерігається інтенсивне залучення жінок до суспільно корисної праці в різних галузях народного господарства. Це пояснюється тим, що в соціалістичному суспільстві жінки, маючи однакові права з чоловіками, відіграють дедалі активнішу роль в усіх сторонах

¹ Досягнення Радянської України за 40 років, К., 1957, стор. 102. Підрахунки зроблено автором.

² В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 20.

³ ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 9, од. зб. 149, арк. 8, 11. Підрахунки зроблено автором.

⁴ Там же, арк. 1.

життя. Вони закінчують вузи, технікуми, професійні училища, різні курси і набувають певної кваліфікації. В той же час полегшуються умови їх праці в домашньому господарстві. Зокрема з кожним роком збільшується кількість підприємств побутового обслуговування — їдальень, пралень, різних майстерень тощо — й поліпшується їх робота. Розширення сітки ясел і дитячих садків, запровадження в школах продовжених днів, збільшення шкіл-інтернатів полегшує жінкам виховання дітей. У свою чергу зростання рівня механізації і автоматизації виробничих процесів зменшує застосування важкої фізичної праці на підприємствах. Усе це створює можливості для ширшого залучення жінок до роботи на виробництві.

Слід відзначити, що і в роки семирічки певний вплив на зростання питомої ваги жінок у промисловості республіки мали викликані війною зміни в складі населення за статтю і віком. Так, за даними Всесоюзного перепису, в 1959 р. жінки серед усього населення Української РСР становили 55,6%, а у віковій групі 30—59 років — 60,2%. У той же час вони становили лише половину населення віком до 29 років (тобто тієї його частини, яка не брала участі у війні)⁵.

Ці дані свідчать про те, що серед працездатного населення і тепер спостерігається диспропорція між статтями, яка має тенденцію до поступового виправлення. Ця непропорціональність негативно відбивається на прирості населення в Українській РСР, про що свідчить зменшення кількості народжених на 1000 чоловік у післявоєнний період⁶. На скорочення народжуваності також безпосередньо впливає свідоме регулювання її з боку населення, що пояснюється підвищенням його культури, прагненням батьків якнайкраще виховати дітей, зниженням дитячої смертності та ін. А зменшення народжуваності і відповідно скорочення обов'язків по вихованню дітей теж сприяє залученню жінок до праці на промислових підприємствах.

У зв'язку з цим роль і значення жінок в усіх сторонах господарського життя республіки зростає. На початок 1965 р. їх питома вага серед робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві України, зросла до 47%⁷. Серед робітників промисловості в 1963 р. вона збільшилася до 39,5%⁸.

Поряд з далішим залученням жінок до виробничої діяльності постійно скорочується використання їх праці на роботах, пов'язаних із застосуванням важкої фізичної праці. Підтвердженням цього є, наприклад, поступове зменшення питомої ваги жіночої праці у вугільній промисловості. Цей процес почався ще в роки першої післявоєнної п'ятирічки. Вже в 1950 р. питома вага жінок серед робітників вугільної промисловості республіки скоротилася (в 1947 р. — 35,5%) до 31,7%⁹, а в 1957 р. — до 29,8%¹⁰.

Важливу роль у вивільненні жінок від важкої фізичної праці віді-

⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, М., 1963, стор. 32—33. Підрахунки зроблено автором. При розгляді розподілу населення за статтю автор виходив з того, що серед населення у віці 30—59 років його частина віком 32—59 років брала безпосередню участь у війні, але неможливість у зв'язку з наявними статистичними даними виділити осіб у цьому віці зумовила необхідність зупинитись на категорії 30—59 років.

⁶ Українська РСР в цифрах в 1965 році, К., 1966, стор. 12.

⁷ Народне господарство Української РСР в 1964 році, К., 1965, стор. 472.

⁸ Архів Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (далі — ЦСУ УРСР), спр. 30, т. I, арк. 106.

⁹ Там же, оп. 125, спр. 58-а, арк. 8; ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 9, од. зб. 149, арк. 1. Підрахунки зроблено автором.

¹⁰ Архів ЦСУ УРСР, оп. 31 (по оп. 17), спр. 33, арк. 53; оп. 17, спр. 33, арк. 143. Підрахунки зроблено автором.

грала постанова Ради Міністрів СРСР від 13 липня 1957 р., яка накреслила заходи по заміні жіночої праці в гірничій промисловості. Зокрема заборонялося використовувати її на підземних роботах. Постанова встановлювала термін заміни жіночої праці у вугільній промисловості до 1 січня 1959 р. і зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік, крайові, обласні, міські й районні виконавчі комітети всіляко сприяти трудовлаштуванню жінок, організувати їх перекваліфікацію¹¹.

Після цієї постанови заміна жіночої праці на підземних роботах відбувалася швидше. В 1965 р. питома вага жінок серед робітників по видобутку вугілля скоротилася до 14,3%, а на підземних роботах становила тільки 2,2%, причому жінки були повністю звільнені від важкої фізичної праці¹².

Таким чином, протягом усього післявоєнного періоду в промисловості Української РСР відбувається подвійний процес: з одного боку, зростає питома вага жінок серед робітників, з другого — звільнення жінок від важкої фізичної праці.

Наслідки війни відбилися певною мірою і на віковій структурі робітників промисловості республіки. У 1947 р. вони за віком розподілялися так: до 19 років — 17,7% всієї їх чисельності, від 20 до 25 — 19,7%, від 26 до 49 — 52,5%, від 50 до 59 — 8,3%, 60 років і більше — 1,8%¹³. Отже, робітники віком до 19 років та особи пенсійного віку становили на початку першої післявоєнної п'ятирічки 19,5% загальної чисельності робітників промисловості. Це явище було тимчасовим. Його викликала гостра нестача робочої сили. Залучення до праці на підприємствах осіб пенсійного віку пояснюється зокрема тим, що більшість серед них мала великий виробничий досвід і високу кваліфікацію, а саме в таких робітниках відчувалася особливо гостра потреба. Літні робітники виявляли справжній радянський патріотизм. Усвідомлюючи тяжкий стан промисловості, зруйнованої війною, вони добровільно йшли працювати на підприємства.

На початку відбудовного періоду, незважаючи на значні втрати населення, вікова структура робітників не зазнала докорінних змін. Як і до війни, більшість з них мала від 20 до 49 років (72% усіх робітників).

За післявоєнний період загалом у структурі робітників за віком відбулися істотні зміни. В 1963 р. питома вага робітників (до 19 років) серед них становила 5,8%, робітників у віці 20—25 років — 23,7%, 26—49 — 61,8%, 50—59 — 7,9%, 60 років і більше — 0,8%¹⁴.

Отже, за 1947—1963 рр. частка молоді, зайнятої у виробництві, скоротилася у 3 рази. Це, безумовно, позитивне явище, яке свідчить про те, що для молоді шкільного віку було створено умови для навчання в загальноосвітніх школах та інших учбових закладах. Це зокрема переконливо показують дані про склад учнів загальноосвітніх шкіл¹⁵.

Питома вага робітників до 25 років скоротилася за 1947—1963 рр. майже на 8%. Це пояснюється тим, що до їх складу входила молодь народження 1941—1945 рр., тобто тих років, на які припадає значне зменшення приросту населення в зв'язку з війною. Крім того, післявоєнний період характеризується значним розвитком сітки вищих і середніх спеціальних учбових закладів. Школярі, які закінчили 7—10 класів, мали можливість продовжувати навчання у цих закладах, при-

¹¹ Архів Головного управління професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР, 1957 р., спр. 1, арк. 145—148.

¹² Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 9, од. зб. 149, арк. 4. Підрахунки зроблено автором.

¹⁴ Архів ЦСУ УРСР, спр. 30, т. 1, арк. 106.

¹⁵ Народне господарство Української РСР в 1964 році, стор. 562.

йом до яких з 1950 р. значно збільшився в порівнянні з першими післявоєнними роками. Тільки з 1950/51 по 1963/64 навчальні роки чисельність студентів у вищих та середніх спеціальних учбових закладах зросла з 429,3 тис. до 1125,8 тис. (тобто в 2,6 раза), в той час як чисельність населення Української РСР збільшилася відповідно лише на 20%¹⁶. Це також сприяло деякою мірою скороченню поповнення рядів робітничого класу молоддю віком до 25 років.

За 1947—1963 рр. кількість робітників у віці 26—49 років зросла більш як на 9%. Це пояснюється переходом у цю категорію підлітків і робітників, яким у 1947 р. було 18—25 років, а також деяким зменшенням робітників віком до 25 років з причин, про які сказано вище. Після війни кількість робітників пенсійного віку також почала зменшуватись.

Таким чином, у післявоєнний період відбуваються істотні зміни в складі робітничого класу промисловості республіки. Помітно поліпшується його структура за віком. Неухильно скорочується зокрема питома вага підлітків та осіб пенсійного віку і в той же час збільшується кількість робітників у віці 18—49 років (за 1947—1963 рр.— на 4,5%)

Важливими показниками для характеристики якісного складу робітничого класу є також стаж безперервної роботи, освіта й виробнича кваліфікація.

У 1947 р. робітники промисловості республіки за стажем безперервної роботи поділялися на такі групи: до 1 року — 29,5%, від 1 до 3 — 41,6%, від 3 до 5 — 14%, від 5 до 10 — 6,5%, понад 10 років — 8,4%¹⁷. Ці дані свідчать про те, що понад 71% робітників промисловості Української РСР прийшли на виробництво у воєнні і перші післявоєнні роки. Вони набули кваліфікації за скороченою програмою і мали незначний виробничий досвід. Майже третина робітників працювала менше 1 року.

Стаж безперервної роботи характеризує якісний склад робітників за їх виробничим досвідом і кваліфікацією. Чим більше робітник працює на підприємстві, тим кращі в нього можливості для вдосконалення своєї виробничої спеціальності. Тому створення сталих робітничих кадрів на підприємствах має важливе значення для успішного розвитку промисловості.

Негативно відбивається зокрема на якості робітничих кадрів їх «плинність*», під якою розуміється звільнення робітників за власним бажанням та за порушення виробничої дисципліни. Основними причинами звільнення робітників за власним бажанням є робота не за спеціальністю, різні зміни в сімейному побуті (шлюб, народження дитини тощо), незабезпеченість житлом, відсутність місць для дітей у яслах і дитячих садках, незадоволення умовами праці, можливість одержувати більшу зарплату на іншому підприємстві, бажання сполучати профіль роботи з профілем навчання у вузі або технікумі та ін.

У майбутньому можна повністю ліквідувати причини звільнення робітників, пов'язані з порушенням виробничої дисципліни, а також значно зменшити причини їх звільнення за власним бажанням.

Комуністична партія і Радянський уряд вживають рішучих заходів

¹⁶ Народне господарство Української РСР в 1964 році, стор. 9, 580.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 9, од. зб. 149, арк. 8. Підрахунки зроблено автором.

* Для її аналізу вживаються терміни «коефіцієнт плинності» — відношення кількості робітників, звільнених за порушення виробничої дисципліни та за власним бажанням, до їх середньосписочної чисельності, а також «процент плинності» — коефіцієнт плинності, помножений на 100, яким автор користувався при дослідженні цього питання.

до ліквідації причин, які заважають закріпленню робітників на промислових підприємствах. Зокрема підвищується рівень ідейно-виховної роботи серед них, зміцнюється виробнича дисципліна, підвищується заробітна плата, поліпшуються умови праці, забезпечення житлом, медичне і культурно-побутове обслуговування, швидкими темпами ведеться будівництво дитячих закладів тощо.

Ці заходи відіграють важливу роль у зменшенні плинності робітників промисловості. Протягом 1956—1965 рр. вона знизилася з 23,3% до 18,6%. Особливо важливим є те, що за цей період майже в 4 рази скоротилося звільнення робітників за порушення виробничої дисципліни (з 4% до 1,1%) ¹⁸, що свідчить про її зміцнення. У менших розмірах скоротилися звільнення за власним бажанням.

Зменшення плинності робітників спостерігається як у промисловості УРСР загалом, так і в усіх її галузях зокрема. Особливо значних розмірів воно досягло в тих галузях, де раніше плинність була величезною. Найбільш значною вона була на підприємствах вугільної промисловості, де частка робітників, які звільнялися з роботи за порушення виробничої дисципліни, в 1956 р. становила понад 33% від усіх звільнених з інших причин. У той же час у промисловості загалом плинність становила більш як 16%. За 1956—1965 рр. плинність робітників у вугільній промисловості скоротилася з 28% до 16,2%, а звільнення за порушення виробничої дисципліни зокрема з 9,7% до 2,7% ¹⁹.

Плинність й надалі буде скорочуватися. Однак у 1965 р. 94% її припадало ще на звільнення робітників за власним бажанням. Державні, партійні й громадські організації повинні приділити більше уваги не тільки зміцненню виробничої дисципліни на підприємствах, а й ліквідації причин, які впливають на звільнення робітників за власним бажанням.

Завдяки скороченню плинності питома вага робітників з багаторічним стажем безперервної роботи в промисловості республіки в 1963 р. значно збільшилася порівняно до 1947 р. Так, із стажем до 1 року їх було 10%, від 1 до 3 — 20,3%, від 3 до 5 — 17%, від 5 до 10 — 26,2%, понад 10 років — 26,5% ²⁰.

Отже, за 1947—1963 рр. відбулися істотні зміни у складі робітничого класу за стажем безперервної роботи. Переважаючою категорією стали робітники із стажем 5 і більше років (майже 53%). У той же час питома вага їх із стажем до 1 року скоротилася майже втричі, а від 1 до 3 років удвоє. Це яскраво свідчить про те, що Комуністична партія і Радянський уряд постійно дбали про створення належних умов праці на підприємствах.

Величезне значення для характеристики якісного складу робітничого класу має загальноосвітня та професійно-кваліфікаційна підготовка робітників. Відомо, що чим вища їх загальна освіта, тим швидше вони освоюють і продуктивніше використовують складну техніку вдосконалюють виробничі процеси. Важливі висновки про вплив загальної освіти робітників на підвищення їх продуктивності праці зробив академік С. Г. Струмілін. За його даними, 1 крб., витрачений на

¹⁸ Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором.

¹⁹ Там же. Підрахунки зроблено автором.

²⁰ Архів ЦСУ УРСР, спр. 30, т. 1, арк. 106. Слід врахувати те, що категорія робітників з невеликим стажем роботи буде безперервно поповнюватися за рахунок збільшення їх кількості внаслідок розвитку промисловості (за післявоєнний період їх чисельність зросла більше ніж у 3 рази), природного їх оновлення в зв'язку з переходом на пенсію, на навчання у вузи, технікуми та ін., заповнення місць тих робітників, що звільняються за власним бажанням, та з інших причин.

навчання в семирічній школі, збільшує щороку національний дохід країни мінімум на 6 крб.²¹

Загальноосвітній рівень робітничого класу весь час підвищується. Кожне нове поповнення робітників має кращу загальноосвітню підготовку, ніж попереднє. Так, у промисловість Української РСР протягом 1960—1965 рр. прийшло 660 тис. юнаків і дівчат, з яких понад половина мала закінчену середню освіту²².

Важливу роль у підвищенні загальноосвітнього рівня робітників відіграють школи робітничої молоді та школи для дорослих, де трудящі мають можливість учитися без відриву від виробництва. Збільшенню кількості учнів цих шкіл сприяють пільги, передбачені для них державою, а також піклування про тих, хто вчиться, з боку партійних, профспілкових та комсомольських організацій підприємств.

Зростання кількості учнів у школах робітничої молоді та школах для дорослих яскраво свідчить про прагнення трудящих до підвищення свого загальноосвітнього рівня. Характерно, що темпи зростання чисельності учнів цих шкіл значно випереджають темпи зростання кількості робітників промисловості республіки. Так, з 1950 р. по 1965 р. чисельність робітників і службовців в Українській РСР зросла в 2 рази, а кількість учнів вищезгаданих шкіл майже в 6,6 раза — з 163,4 тис. в 1950/51 навчальному році до 1082,6 тис. у 1964/65. Характерно, що в їх складі відбуваються і якісні зміни. За 1950—1965 рр. кількість учнів 9—11 класів у школах робітничої молоді та школах для дорослих збільшилася майже в 21,6 раза, внаслідок чого їх питома вага в цих школах зросла з 23,4% до 73%²³.

Вищенаведені дані свідчать про дальше зростання загальноосвітнього рівня робітників.

Це підтверджують й інші факти. Так, якщо в 1952 р. питома вага робітників з освітою нижче 4 класів становила 21,7%, від 4 до 7 класів — 48,8%, 7—10 класів — 28,3%, з вищою, незакінченою вищою і середньою спеціальною освітою — 1,2%²⁴, то вже в 1959 р. питома вага тих, що не мали початкової освіти, скоротилася до 12,3% (тобто майже вдвое), а від 4 до 7 класів — до 36,3% (зменшилася на 12,5%). За рахунок скорочення категорії робітників з освітою до 7 класів відбулося зростання питомої ваги тих, що мали освіту 7—10 класів, до 48,7% (збільшилася на 20,4%), а з вищою, незакінченою вищою і середньою спеціальною освітою до 2,7%.

Отже, в 1959 р. більш як половина робітників промисловості Української РСР (у 1952 р. — 29,5%) мала освіту за 7 і більше класів, а 13% — середню, середню спеціальну, незакінчену вищу і вищу освіту²⁵. Процес підвищення загальноосвітнього рівня робітників є об'єктивною закономірністю соціалістичного суспільства. Він триватиме і далі. Партійні, державні й громадські організації всіляко сприяють його підвищенню, що є однією з основних умов успішного оволодіння робітниками складними автоматами, напівавтоматами, машинами і механізмами, які дедалі більше надходять на промислові підприємства.

Важливе значення для успішного розвитку народного господарства має підготовка кваліфікованих робітничих кадрів. Вона здійснює-

²¹ С. Г. Струмплін. Проблемы экономики труда. М., 1957, стор. 163.

²² Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором без врахування учнів, які закінчили училища і школи професійно-технічної освіти.

²³ Українська РСР в цифрах в 1965 році, стор. 144; Народне господарство Української РСР в 1964 році, стор. 464, 570. Підрахунки зроблено автором.

²⁴ Архів ЦСУ УРСР, оп. 28, спр. 54-а, арк. 137. Підрахунки зроблено автором.

²⁵ Там же, 1962, оп. 20, спр. 13, арк. 12, 45, 48. Підрахунки зроблено автором.

ться училищами і школами Головного управління професійно-технічної освіти, а також на підприємствах і в учбових комбінатах при деяких установах.

Протягом усього післявоєнного періоду спостерігається тенденція до скорочення частки учбових закладів професійно-технічної освіти в справі підготовки нових робітників. Так, якщо в 1946—1950 рр. питома вага випускників шкіл і училищ цієї системи серед усіх підготовлених нових робітників становила понад 66%, то в 1951—1955 рр. вона скоротилася до 51,2%, а в 1964 р. — до 20,4%.

В училищах готуються робітники високої кваліфікації, в той час як у школах — робітники масових професій. Дані про їх підготовку в усіх закладах професійно-технічної освіти показують, що значення училищ в післявоєнний період безперервно зростає. За першу післявоєнну п'ятирічку питома вага їх випускників серед усіх робітників, підготовлених закладами професійно-технічної освіти, становила 20,6%, в п'ятій п'ятирічці — 50%, а в 1964 р. — майже 95%²⁶.

Завдяки впровадженню складних машин і механізмів, автоматів і поточкових ліній на виробництві відбувається процес поступового стирання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між працею інженерно-технічних працівників і робітників. У діяльності останніх все більшу роль відіграє розумова праця, що вимагає інженерно-технічних знань. Це сприяє невпинному зростанню питомої ваги висококваліфікованих робітників.

Виходячи з необхідності підвищення технічної озброєності підприємств, червневий (1959 р.) Пленум ЦК КПРС відзначив, що в сучасних умовах виробниче навчання робітників не може обмежуватись програмою технімінімуму, а повинно включати елементи інженерно-технічної підготовки.

Особливо швидкими темпами відбувалося зростання робітників високої кваліфікації (тобто тих, у роботі яких дедалі більшу роль відіграє розумова праця) в роки семирічки. Так, з 1959 по 1965 рр. чисельність робітників промисловості республіки зросла майже на 39%, а висококваліфікованих робітників — ще більшими темпами. Так, із застосуванням на виробництві автоматичних ліній, автоматів, напів-автоматів та нових верстатів чисельність робітників, зайнятих їх налагодженням і регулюванням, збільшилася на 105,1%, а слюсарів по ремонту контрольно-вимірювальних приладів — на 146,7%. Внаслідок широкого впровадження машин і механізмів кількість машиністів, мотористів та їх помічників також зросла на 47%²⁷.

Збільшення майже вдвоє споживання електроенергії в промисловості й будівництві за 6 років семирічки²⁸, дедалі зростаюче застосування її в усіх сферах праці в промисловості відповідно зумовили збільшення електрослюсарів та електромонтерів на 63,3%²⁹.

Наведені приклади свідчать, що темпи зростання чисельності висококваліфікованих робітників, викликані підвищенням рівня автоматизації, механізації та електрифікації підприємств, випереджали загальне збільшення робітників. Слід звернути також увагу, що в зв'язку з підвищенням технічної озброєності праці зміст окремих професій

²⁶ Досягнення Радянської України за 40 років, стор. 108, 109; Народне господарство Української РСР в 1964 році, стор. 478, 479. Підрахунки зроблено автором.

²⁷ Архів ЦСУ УРСР, оп. 135, спр. 29, арк. 15—20; Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором.

²⁸ Народне господарство Української РСР в 1964 році, стор. 75. Підрахунки зроблено автором.

²⁹ Архів ЦСУ УРСР, оп. 135, спр. 29, арк. 15—20; Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором.

при збереженні їх старих найменувань істотно змінюється. Так, за 1959—1965 рр. загальна кількість ковалів зросла на 9,7%. В той же час ковалів ручного кування стало менше на 17,6%, а кількість тих, які працюють на молотах, пресах і штампуванні, збільшилася на 43,6%. Внаслідок цього питома вага ковалів, які працюють на складному технічному устаткуванні, зросла з 41,8% до 55,1%³⁰.

До категорій висококваліфікованих робітників відносяться ті, праця яких вимагає високої загальноосвітньої підготовки, знання електроніки, електротехніки, телемеханіки, вміння розбиратися в складних схемах і кресленнях, здійснювати нагляд і контроль за автоматами і машинами, а також ремонт і регулювання їх. Праця цієї категорії робітників виступає такою, при якій людина, за висловлюванням К. Маркса, є щодо самого процесу виробництва його наглядцем і регулятором³¹.

Підвищенням вимог до рівня кваліфікації робітників пояснюється те, що уже в 1965 р. майже 1,8% їх мали вищу й середню спеціальну освіту³².

Одночасно відбувався процес повільного збільшення робітників, які виконували важку фізичну працю, і в той же час скорочення абсолютної чисельності деяких їх категорій. Так, за 1959—1965 рр. чисельність тих категорій робітників, що працюють вручну, значно скоротилася, зокрема наваловідбійників — у 2,3 раза, прохідників — у 1,9, завальників, загрузчиків і засипщиків шихти — майже в 4,3 раза³³.

Нова тенденція, яка характеризується не тільки відносним, але й абсолютним скороченням чисельності робітників, що працювали на роботах, пов'язаних з важкою фізичною працею, у роки семирічки знайшла свій вияв у вугільній промисловості. Тут абсолютна чисельність робітників скоротилася майже на 8%³⁴. Це зумовлено зростанням рівня механізації виробничих процесів. Тенденція до скорочення загальної чисельності робітників у майбутньому як наслідок зростання рівня автоматизації й механізації виробничих процесів може виявитися і в інших галузях промисловості, насамперед у тих, де в значних розмірах використовується некваліфікована фізична праця.

Таким чином, протягом 1959—1965 рр. темпи зростання висококваліфікованих робітників набагато перевищували темпи зростання загальної чисельності робітничого класу промисловості, внаслідок чого питома вага їх відповідно збільшилася з 13,4% до 15,1%. Питома вага робітників фізичної праці в результаті зменшення їх кількості скоротилася з 2,5% до 0,8%, тобто втричі³⁵.

Така тенденція є об'єктивною закономірністю й зумовлена зростаючими темпами науково-технічного прогресу, який підвищує вимоги до загальноосвітнього та культурно-технічного рівня робітників. Вона свідчить про те, що відбувається прогресивний процес вивільнення робітників від важкої малопродуктивної фізичної праці.

Швидкі темпи науково-технічного прогресу підвищують вимоги до кваліфікації працівників промислових підприємств. Це знаходить

³⁰ Архів ЦСУ УРСР, оп. 135, спр. 29, арк. 17. Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором.

³¹ Див. К. Маркс. Из неопубликованных рукописей, журн. «Большевик», 1939, № 11—12, стор. 62.

³² Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором.

³³ Архів ЦСУ УРСР, оп. 135, спр. 29, арк. 15—20; Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором.

³⁴ Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором.

³⁵ Архів ЦСУ УРСР, оп. 135, спр. 29, арк. 15—20; Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором по наведених категоріях робітників без ковалів.

свій вияв не тільки в збільшенні питомої ваги кваліфікованих робітників, а й у зміні співвідношення між робітниками та інженерно-технічними працівниками (ІТП), що видно з даних за ряд років ³⁶.

Роки	Промислово-виробничий персонал	Робітники	ІТП
	у процентах		
1946	100	75,0	8,3
1950	100	80,8	8,0
1958	100	83,7	8,7
1965	100	82,7	10,5

За роки післявоєнної п'ятирічки питома вага робітників та ІТП серед усіх працівників промислових підприємств зросла з 83,3% до 88,8%, причому це відбулося за рахунок зростання частки робітників.

У 1951—1958 рр. продовжувалося поліпшення структури працівників промисловості за рахунок збільшення питомої ваги робітників та ІТП. Але порівняно до попереднього періоду воно мало істотні відмінності: відбувалося не тільки за рахунок збільшення частки робітників, а також й інженерно-технічних працівників (на 0,7%).

В роки семирічки (1959—1965 рр.) поліпшення структури працівників промисловості також йшло переважно за рахунок скорочення робітників низької кваліфікації. Якісно новим явищем у цьому процесі є те, що він відбувався за рахунок підвищення питомої ваги ІТП, яка збільшилась на 1,8%, і за рахунок скорочення частки робітників (зменшилась на 1%). Така тенденція розвиватиметься й надалі.

Необхідно підкреслити, що робітники є одним з основних джерел поповнення складу інженерно-технічних працівників. Працюючи на промислових підприємствах, вони набувають виробничого досвіду, підвищують свою кваліфікацію й освіту. Їм створено всі умови для здобуття вищої та середньої спеціальної освіти на денних, вечірніх та заочних відділеннях вузів і технікумів. У 1959 р., наприклад, на стаціонарне відділення Київського політехнічного інституту прийшло 700 робітників ³⁷. З 2100 чоловік, прийнятих до Львівського політехнічного інституту у 1963 р., робітники становили понад 50% ³⁸.

Підвищення кваліфікації робітників до рівня ІТП і скорочення питомої ваги малокваліфікованих робітників є яскравим відображенням процесу стирання відмінностей між розумовою і фізичною працею, спрямованого на побудову соціально однорідного суспільства. Це одне з найважливіших завдань, поставлених В. І. Леніним, який підкреслював, що для цілкового знищення класів необхідно не тільки скинути експлуататорів, не тільки скасувати приватну власність на засоби виробництва, а й знищити «різницю між людьми фізичної і людьми розумової праці» ³⁹.

³⁶ Народне господарство Української РСР в 1964 році. стор. 65; Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором.

³⁷ Архів Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, 1959 р., сир. 1658, арк. 15.

³⁸ Поточний архів Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти. Звіт Львівського політехнічного інституту про учбову, наукову та ідейно-виховну роботу за 1963/64 навчальний рік.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 374.

С. М. ПАРХОМЧУК

РЕВОЛЮЦІЙНІ ВИСТУПИ ТРУДЯЩИХ РУМУНІЇ НА ЗАХИСТ ЗАВОЮВАНЬ ЖОВТНЯ (кінець 1917 — початок 1918 рр.)

Перемога соціалістичної революції в Росії і проголошення Радянським урядом Декрету про негайний мир між народами, викликали гарячу підтримку і симпатії з боку трудящих усього світу. Ця підтримка знайшла особливо яскравий прояв серед трудящих тих країн, що перебували в ході першої світової війни у постійному спілкуванні з революційно настроєними російськими робітниками і селянами, одягненими у військовій шинелі. Конкретним підтвердженням цього були і численні революційні виступи румунських трудящих у перші післяжовтневі місяці.

Румунські солдати, які перебували на спільному з російськими військами Румунському фронті, а також евакуйовані з своїми підприємствами і флотом на південь нашої країни румунські робітники і матроси були свідками, а нерідко й активними учасниками революційних боїв російського і українського пролетаріату та трудящего селянства. Вони з величезним ентузіазмом зустріли звістку про перемогу збройного повстання в Петрограді, про повалення буржуазного Тимчасового уряду і встановлення влади Рад в центральних районах Росії. «Мільйони пролетарів, знедолених,— зазначалося у маніфесті, виданому в 1917 р. групою румунських лівих соціалістів,— радіють сьогодні з приводу перемоги соціалізму»¹.

В багатьох містах і селах Румунії вже в перші післяжовтневі дні відбулися мітинги солідарності з російськими робітниками і селянами, які першими розірвали кайдани капіталістичного гніту і підняли прапор боротьби за мир між народами². Організаторами цих виступів були революційно настроєні румунські робітники, ліві соціалісти, з яких швидко почали уже в той час формуватися та активно діяти комуністичні групи — ядро майбутньої Румунської комуністичної партії, що організаційно оформилася у травні 1921 р. на I з'їзді РКП.

Важливу революційну пропагандистську роботу серед румунських трудящих, особливо серед тих, що перебували на півдні нашої країни, вели «Румунський соціал-демократичний комітет дії», створений влітку 1917 р. в Одесі революціонерами-емігрантами, та його орган — газета «Лупта» («Боротьба»), що виходила з вересня 1917 р. до весни 1918 р. Уже на третій день після перемоги збройного повстання в Петрограді румунські ліві соціалісти створили в Одесі Військово-революційний комітет, до складу якого увійшли М. Бужор, І. Діческу-Дік, А. Ніколау, В. Попович, Г. Строїч, А. Залік, Т. Діамандеску та ін.³

Одержавши більш конкретні відомості про революційні події в Петрограді, Москві та інших центрах Росії, а також ознайомившись

¹ Documente din istoria Partidului comunist din România, т. I, (1917—1921), București, 1953, стор. 12 (далі — Documente din istoria P. C. R.).

² Центральний архів Інституту історичних і соціально-політичних досліджень при ЦК РКП (далі — ЦА ІІСД), спр. 13141—841, т. III, арк. 272.

³ В. М. Рожко. Участие румынских интернационалистов в Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войне в СССР (1917—1920 гг.), Кишинев, 1964, стор. 13, 16.

з історичними документами II з'їзду Рад, румунські революціонери налагодили їх друкування рідною мовою і розповсюдження серед румунських трудящих. Тисячі примірників газети «Лупта» і листівок з історичними ленінськими декретами про мир і землю, з інформацією про триумфальну ходу Радянської влади і палкими закликами до революційної боротьби розійшлися при сприянні соціал-демократичного комітету дії серед румунських солдатів на фронті та серед населення Румунії. Сигуранца з тривогою відзначала, що ці документи майже скрізь гаряче обговорювались румунськими солдатами⁴.

Спеціальні листівки для румунського населення про перемогу Жовтневої соціалістичної революції друкувались у цей час також Одеським комітетом РСДРП(б) і розповсюджувались румунськими революціонерами⁵. Таким чином, про завоювання пролетаріату Росії досить швидко стало відомо не лише на Румунському фронті та в Молдові, але й на окупованих землях.

Переважаюча більшість румунських трудящих рішуче підтримала пролетарську соціалістичну революцію в Росії і проголошену нею революційну боротьбу за мир між народами. На численних мітингах і зборах румунські солдати, робітники і трудящі селяни висловлювали своє захоплення діями російських пролетарів. Народні маси Румунії, що перебували під гнітом німецько-австрійських окупантів, пов'язували свою долю з перемогою революції в Росії, вбачали у цьому прикладі шлях до свого національного і соціального визволення.

«Хвала вам, російські соціалісти! — зазначала у передовій статті від 26 листопада 1917 р. газета «Адеверул» («Правда»), що видавалася в Румунії. — Ви показали приклад трудящим народам усього світу»⁶.

Передові представники румунського робітничого руху з перших днів Жовтня глибоко усвідомлювали всесвітньоісторичне значення перемоги робітничого класу і трудового селянства Росії. «Енергія, честь і переконання російського пролетаріату, революційний соціалізм, — відзначала група румунських лівих соціалістів, — врятували людство від безодні». З глибокою переконаністю вони проголошували, що від Жовтневої революції починається нова ера в історії людства. «Російська революція, — писали румунські революціонери наприкінці 1917 р., — здійснила перший крок, знищивши своїм титанічним розмахом все, що стояло на її шляху. Віднині доля є ту пов'язана з перемогою пролетаріату! Соціалізм торжествує сьогодні в найбільшій країні Європи; соціалізм перестав бути прекрасною мрією, він перемагає, від нього скрізь тремтить реакція»⁷.

Переможний соціалістичний переворот у Росії був наочним підтвердженням правильності шляху до миру, який вказували і яким пішли російські комуністи, очолювані геніальним вождем революції В. І. Леніним, і це високо цінували румунські революціонери. Тисячі румунських трудящих, одягнених у військові шинелі, виступили з вимогою — «Не будемо воювати за інтереси буржуазії і поміщиків!» Братання румунських, німецьких і австрійських солдатів, перехід румунами лінії фронту, обмін продуктами, тютюном та інші прояви інтернаціональної солідарності були загальним явищем на Румунському фронті⁸. Солдати-румуни цілими підрозділами залишали бойові

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. КМФ 14 (Румунія), оп. 3А32, спр. 153, арк. 39.

⁵ ЦА ІСД, спр. 13141—841, т. III, арк. 243.

⁶ Пролетарская солидарность трудящихся в борьбе за мир (1917—1924), 36. дск. М., 1958, стор. 33.

⁷ Documente din istoria P. C. R..., стор. 12.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. КМФ, 14, оп. 3А32, спр. 153, арк. 105, 118 та ін.

позиції і поверталися до своїх сімей в Молдову, переходили фронт, вирушаючи в Олтенію, Мунтенію, Добруджу.

Румунських трудящих, як і народи усього світу, надихала на боротьбу за мир велика ленінська ідея покінчити з імперіалістичною війною, утвердити справедливий мир між усіма народами. «Монархічний уряд Німеччини заявив про згоду прийняти ваші (Радянського уряду — С. П.) пропозиції, — зазначалося у згаданій вище статті газети «Адеверул». — Але все це ще не означає миру. Ми ще не знаємо, як стоятиме питання про мир, як поставляться до зробленого вами кроку трудящі класи західних країн, і все ж будемо сподіватися, що рука трудящих усіх країн виявиться досить міцною для того, щоб привести до перемоги ідеї миру»⁹.

Винятково важливу роль у роз'ясненні і пропаганді цих принципів серед трудящих Румунії відігравала у цей час газета румунських лівих соціалістів-емігрантів «Лупта». 16 листопада 1917 р. на її сторінках від імені Одеського соціал-демократичного комітету дії було опубліковане звернення до румунського народу, в якому детально розповідалося про радянські мирні пропозиції і перспективи укладення перемир'я на російсько-німецькому фронті. У цьому документі зазначалося також, що «союзні» уряди не хочуть навіть слухати про припинення народного кровопролиття і що російський революційний уряд звернувся безпосередньо до народів цих країн, закликавши їх взяти у свої руки справу укладення миру¹⁰. У зверненні викривалася і рішуче засуджувалася реакційна позиція румунського буржуазно-поміщицького уряду в питанні про мир і війну.

У політиці правлячих кіл країни та діях міжнародного імперіалізму румунські революціонери вбачали небезпеку створення союзу міжнародної реакції, за участю також і боярської Румунії, для боротьби проти Радянської влади. Одеський соціал-демократичний комітет дії вказував на те, що буржуазно-поміщицький уряд Румунії «готовий піти таємно на зраду і перейти на бік німців з тим, щоб обернути зброю проти республіканської Росії»¹¹.

До румунського населення, робітників, солдатів і трудящих селян, з падкими закликами сприяти справі швидкого укладення загального демократичного миру зверталися також і російські революційні солдати Румунського фронту. З цією метою вони спеціально випускали листівки румунською мовою і розповсюджували їх серед населення¹².

Викриваючи плани міжнародної реакції, румунські революціонери закликали трудящих рішуче виступити проти антинаціональних імперіалістичних планів румунської буржуазії і поміщиків, які мали широкую підтримку з боку іноземного імперіалізму. «Настав час, — підкреслювалося у зверненні Румунського комітету дії, — захищати свої власні інтереси, інтереси країни, інтереси сотень тисяч голодних і пригноблених, а не правлячої кліки, що веде країну в безодню»¹³. Комітет роз'яснював трудящим селянам, робітникам і солдатам, що доля країни в їх руках, закликав народні маси примусити уряд Румунії розпочати мирні переговори*.

⁹ Пролетарская солидарность трудящихся в борьбе за мир. стор. 33—34.

¹⁰ Газ. «Lupta», 16 листопада 1917 р.

¹¹ Там же.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. КМФ 14, оп. 3А32, спр. 153, арк. 160, 188 та ін.

¹³ Газ. «Lupta», 16 листопада 1917 р.

* Румунські трудящі і, як свідчать про це наведені документи, навіть ліві соціал-демократи безпідставно вірили у можливість схилити до демократичного миру румунський буржуазно-поміщицький уряд.

16 листопада в Одесі відбувся надзвичайний мітинг румунських робітників, селян і солдатів. У прийнятій резолюції вони заявили, що заходи російського революційного уряду, спрямовані на негайне укладення миру, є великим революційним актом. У ньому трудящі вбачали можливість врятування румунської армії й народу, які все ще перебували у стані війни, терпіли від голоду і хвороб. «Від імені змученого румунського народу, від імені сиріт, вдів і покалічених,— зазначалося в резолюції,— ми виголошуємо з радістю і вдячністю: Хай живе російська революція — захисниця миру!» Учасники мітингу закликали румунський уряд приєднатися до мирної ініціативи революційної Росії і направити делегацію для укладення миру¹⁴.

25 листопада в Одесі відбувся новий мітинг протесту румунів проти антинародних дій правлячих кіл боярської Румунії, на якому знову була проголошена рішуча вимога до всіх урядів приєднатися до радянських пропозицій і негайно укласти демократичний мир¹⁵. Отже, румунські трудящі, що перебували тоді на території Радянської республіки, беззастережно стали на бік її уряду, який боровся проти війни.

Ленінські ідеї демократичного миру знаходили найактивнішу підтримку також і серед населення загарбаних німцями румунських земель. Антивоєнні настрої ширились не лише серед румунів, але й серед самих окупантів — солдатів німецької та інших армій. Один з румунських буржуазних діячів В. Канчіков, який перебував в окупованому німцями Бухаресті, писав у своєму щоденнику, що миру в країні бажали всі — румуни, німецькі солдати, робітники, службовці. «Тут немає людини, яка б не прагнула миру»¹⁶.

Численні мітинги солідарності з трудящими Радянської Росії мали місце у перші післяжовтневі дні і в Трансільванії. 2 грудня 1917 р. відбулася велика демонстрація у м. Тимішоарі, в якій взяло участь понад 4 тис. робітників міста. 16 грудня демонстрація за мир пройшла у м. Решиці — центрі металургійної промисловості Трансільванії¹⁷. Виступи за мир, на підтримку соціалістичної революції в Росії трудящі Трансільванії поєднували з боротьбою за свої життєві права, проти національного гноблення.

Револуційні румунські робітники, солдати і селяни з радістю і великими надіями зустріли звістку про припинення воєнних дій на російсько-німецькому фронті та про початок мирних переговорів. У виданому наприкінці 1917 р. маніфесті до населення країни група лівих соціалістів на окупованих німцями землях, очолювана А. Константи-неску, підкреслювала, що довгожданого миру досягнуто завдяки зусиллям саме радянського народу, що здобуто нову революційну перемогу світового значення. «Мир — мрія всіх народів,— проголошував маніфест,— не даний нам ні римським папою, ні імператорами і королями, ні боярами і фабрикантами. Мир завойований на барикадах Росії кров'ю революціонерів, робітників і селян, шлях яких осяяний світлом соціалізму». Ліві соціалісти Румунії підкреслювали, що і румунському народові необхідно рішуче взятися за своє соціальне визволення, відстоювати свої життєві права та інтереси¹⁸.

¹⁴ Газ. «Lupta», 18 листопада 1917 р.

¹⁵ V. Liveanu. Din istoria luptelorrevolutionare din România, București, 1960, стр. 173.

¹⁶ Vasile Th. Cancicov. Impresiuni și păreri personale din timpul razboiului României, т. II, București, 1921, стр. 140.

¹⁷ Din istoria Transilvaniei, т. II, București, 1962, стр. 397.

¹⁸ Documente din istoria P.C.R., т. I, стр. 12.

Викриваючи союз румунської буржуазії і поміщиків, об'єднаних для боротьби з трудящими у своїй політичній буржуазно-поміщицькій партії, ліві соціалісти застерігали румунський народ не вірити демагогічним заявам і обіцянкам цих партій. «Всі вони, як у минулому так і в майбутньому, душили і будуть душити об'єднаними зусиллями трудящих», готові будь-якою ціною утримувати їх у покорі, збагачуватися потом і кров'ю народу. «Ніякого миру і співробітництва з пануючими експлуаторськими класами не може бути!» — з таким гаслом виступали передові румунські робітники¹⁹.

Аналізуючи тяжке становище країни і румунського народу, викриваючи справжніх винуватців незліченних його страждань, румунські революціонери, що перебували на радянських землях, з свого боку, закликали робітників і селян, солдатів та офіцерів до повалення королівського режиму в Румунії. Необхідно усвідомити, звертались до румунського народу члени Комітету дії наприкінці 1917 р., що перемога російського пролетаріату створила винятково сприятливі умови для розвитку революційного руху в інших країнах, в тому числі і в Румунії, виникли нові можливості для пригнічених народів і скрізь вони беруть свою долю у власні руки. Перемога російського пролетаріату принесла свободу і молдавському населенню Бессарабії. Вона, як зазначалося у зверненні, принесе свободу й нове життя і румунам²⁰.

Винятково важливим було те, що успіх соціалістичної революції в Росії переконав румунські революційні групи (як свідчать наведені вище документи) в можливості завоювати владу в країні. Здійснення соціалістичного перевороту вони вважали віднині реальним і в Румунії, не чекаючи революції на Заході, у найбільш промислово розвинутих країнах.

«Народна революція, — зазначалося в маніфесті, підпільно виданому в Румунії 10 січня 1918 р., — наблизилася до порога нашої країни... Румунія буде республікою робітників і селян»²¹.

Розвиток революційних подій у Росії та діяльність румунських революціонерів налякали буржуазно-поміщицький уряд Румунії. Правлячі кола країни під виглядом миру з державами Центрального блоку готували національну зраду, — підпорядкування Румунії німецько-австрійським імперіалістам. З допомогою їх багнетів вони намагались стримати піднесення революційного руху в країні та направити румунські війська проти російської революції. Боярська Румунія стає однією з активних ланок у підготовці антирадянської агресії. Ще у листопаді 1917 р. імперіалістичні правлячі кола Заходу домовилися з Румунією про те, що вона буде «співробітничати» у боротьбі проти Радянської влади з усіма контрреволюційними силами півдня Росії²².

В той час, коли Радянський уряд, очолюваний В. І. Леніним, докладав усіх зусиль до того, щоб встановити справедливий демократичний мир між народами, імперіалісти штовхали Румунію до збройного нападу на Радянську країну. Представники західних імперіалістичних держав при румунському уряді та у військовій ставці в Яссах, зокрема дипломати Франції та США, одразу ж після Жовтневої революції вимагали здати німцям рештки румунської території, а армію направити проти революційних російських військ на Румунському

¹⁹ Documente din istoria P.C.R., т. I, стор. 15.

²⁰ Там же, стор. 19, 20.

²¹ V. Liveanu. Назв. праця, стор. 178.

²² Георгіє Унк. Буржуазно-поміщицька Румунія в антисоветських планах міжнародного імперіалізму (1917—1921 гг.), М., 1957, стор. 5.

фронти, скерувати їх до Кишинева і «вигнати звідтіля більшовиків»²³. Щоб заохотити буржуазно-поміщицьку Румунію до нападу на Радянську Росію, дипломати країн Центрального блоку, з свого боку, відверто обіцяли їй за це Бессарабію²⁴. Таким чином, незважаючи на стан війни між великими імперіалістичними державами Заходу, всі вони були єдині в своїй антирадянській політиці.

Румунські правлячі кола насамперед зазіхали на територію винятково багатой продовольством Бессарабії, яка б могла годувати у цей скрутний час румунську армію. Політичний діяч боярської Румунії Діну Братіану, який очолював тоді так звану Румунську комісію по постачанню в Росії, писав ще 18 листопада 1917 р. одному з своїх однодумців — Вінтілі Братіану: «Нам зокрема необхідно окупувати Бессарабію, де ми зможемо багато чого знайти, і звідкілья можливо буде його легко вивозити до (нашої) країни»²⁵.

Панівні класи Румунії намагалися негайно придушити революційні спалахи у Бессарабії, відсунути більшовизм якомога далі від румунських кордонів і створити зручний плацдарм для дальшої агресії проти радянського народу. Румунський уряд іде на укладення миру з країнами німецько-австрійського блоку і 9 грудня 1917 р. підписує з Німеччиною та її союзниками перемир'я, а весною 1918 р. — сепаратний мирний договір. За умовами Бухарестського договору 1918 р. Румунія фактично перетворювалася на німецьку колонію²⁶. Віддавши країну на поталу німецьким імперіалістам і спираючись у боротьбі проти власного народу на їх збройні сили, румунська реакція стала на шлях агресії проти Радянської Росії*.

Держави Антанти з свого боку вимагали щоб румунські війська негайно розпочали операції проти більшовиків. Державний секретар США Лансінг запевняв румунських представників, що американська фінансова допомога подаватиметься Румунії і після підписання перемир'я з німцями²⁷. Уже після початку антирадянської агресії міністр закордонних справ Франції, виступаючи у палаті депутатів, публічно заявив, що Франція зберігає всі свої попередні зобов'язання, дані її «нешасній союзниці Румунії», і що остання потребує допомоги на російському фронті²⁸.

У січні 1918 р. почався перший етап антирадянської інтервенції з боку буржуазно-поміщицької Румунії. Румунські війська розгорнули збройний наступ проти Радянської країни. 21 січня 1918 р. румунський флот окупував Ізмаїл, 25 — Кілію, протягом 26—31 січня точилися бої за Вилков. На півдні Бессарабії румунські окупанти захопили значну кількість російських транспортних засобів та іншого спорядження²⁹.

²³ Sherman David Spector, *Rumania at the Paris Peace Conference*, New York, 1962, стор. 49.

²⁴ Vasile Th. Căncicov. Назв. праця, т. II, стор. 174.

²⁵ Рукописний фонд Бібліотеки Академії СРР, архів Братіану, док. № 34204, арк. 2.

²⁶ Ф. И. Нотович. Бухарестский мир 1918 г., М., 1959, стор. 24. Навіть В. Канчіков, маючи на увазі Бухарестський договір 1918 р., писав, що країна за цим договором втрачала економічну і політичну незалежність (див. Vasile Th. Căncicov. Назв. праця, стор. 264).

* Румунський представник Арджетоану на переговорах з німцями про мир з ними писав у той час генералу Авереску, що глава німецької делегації Р. Кюльман висловлювався «з усією ширістю за анексію» Румунією Бессарабії (Архів МЗС — Бухарест, спецпапка про румуно-німецькі відносини у 1918 р.).

²⁷ Sh. D. Spector. Назв. праця, стор. 47.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. КМФ 14, оп. 3А32, спр. 155, арк. 43.

²⁹ Рукописний фонд Бібліотеки Академії наук СРР, Королівський архів, Бухарест, ф. XIII, спр. 8, додаток V, Меморандум адмірала Сходря румунському королю, арк. 9, 11, 12 та ін.

Російським революційним військам був відрізаний шлях до відходу у південні порти — Одесу, Севастополь та ін. Незабаром румунські війська окупували майже всю Бессарабію. За ці «успішні дії у боротьбі з більшовиками» румуни були удостоєні похвали від глави французької військово-морської місії в Румунії³⁰.

Приховуючи від власного народу та світової громадськості факт підступної агресії проти радянського народу, румунські власті згодом інсценізували комедію «добровільного возз'єднання» Бессарабії з Румунією, а буржуазні історики цинічно писали навіть, що це було «найчесніше в людській історії» втілення принципу самовизначення³¹.

Румунські окупанти жорстоко придушували опір та революційні виступи трудящих Бессарабії і розправлялися там з революційними російськими військами. «Злочинам румунських військових і цивільних властей,— зазначалося у постанові Ради Народних Комісарів про розрив дипломатичних відносин з Румунією від 13 (26) січня 1918 р.,— немає числа»³². Лише протягом перших двох місяців окупації на території Бессарабії загарбники розстріляли і закатували 25 тис. робітників і селян. Згодом газета «Скинтейя», що видавалася в Одесі румунськими революціонерами, писала, що з Бессарабії, уникаючи переслідувань і терору, перейшло в Радянську Росію понад 15 тис. бессарабців³³.

Ще наприкінці 1917 р. група румунських лівих соціалістів, які діяли на окупованих німцями румунських землях, відзначала, що у той час, коли румунський народ потребує республіканського демократичного союзу з усіма сусідніми країнами і з усіма народами Європи, правлячі кола Румунії виношують плани створення нового блоку з німецькими та австрійськими імперіалістами проти Росії. «Геть з економічним і політичним підпорядкуванням! — вимагали ліві соціалісти. — Геть з війною між народами і нехай живе війна між класами!». Румунські революціонери, які перебували на півдні нашої країни, в Одесі, писали, що румунська олігархія у своєму прагненні приспати народ намагається також попередити революційний вибух в Румунії обіцянками загального виборчого права і часткової експропріації великих маєтків. «Шарлатани, які звикли керувати країною хитрощами і лицедійством, думають, що обіцяючи якісь реформи, їм вдасться зберегти і надалі свої привілеї та владу»³⁴.

Запалені прикладом російського пролетаріату, румунські трудящі рішучіше піднімалися на революційну боротьбу за своє соціальне визволення і уважно стежили за підступними діями буржуазії та поміщиків. Їх виступи і рух на захист країни Рад були тісно пов'язані з боротьбою за життєві потреби і права народних мас, за національні інтереси країни.

Не лише російська буржуазія оголосила «священну війну» проти максималістської революції,— писала бухарестська група революціонерів, які іменували себе «максималістами», тобто більшовиками, комуністами.— Румунська олігархія також заявила про свою солідарність у досягненні цієї мети»³⁵. Звертаючись до робітників, революціонери закликали їх не вірити брехливим заявам румунського уряду і викри-

³⁰ Там же, додаток VII, арк. I.

³¹ N. P. Comnène. La terre roumaine à travers les âges. Lausanne—Paris, 1919, стор. 9.

³² Документи внешней политики СССР, т. I, М., 1957, стор. 89.

³³ Documente din istoria P.C.R., т. II, стор. 287; Газ. «Scânteia», 17 серпня 1919 р.

³⁴ Там же, т. I, стор. 15, 16, 19.

³⁵ Там же, стор. 21.

вали справжні агресивні заміри буржуазії і поміщиків. «Румунська армія перейшла Прут,— зазначалося у маніфесті групи лівих соціалістів, виданому у Бухаресті,— не для «наведення порядку», а для того, щоб спробувати потопити в крові російську революцію». Румунські революційні діячі вказували робітникам і селянам, що справжніми винуватцями їх страждань є внутрішні експлуататори, ті, хто грабує трудящих у мирний час, хто втягує країну у війни³⁶.

Передові робітники-революціонери викривали підступні дії реакційного антинародного уряду Братіану, який розпочав агресію проти радянського народу. В численних зверненнях до солдатів і матросів румунські революціонери закликали їх не йти на братовбивчу війну проти Радянської Росії, а повернути зброю проти свого справжнього ворога — румунської буржуазії і поміщиків. «Лише таким способом румунський народ,— підкреслювалося в одному із закликів до солдатів,— зможе врятуватися від безчесної і злочинної кліки, яка сотні років хазяйнує в країні для задоволення своїх апетитів, на горе народів»³⁷. Робітничі мітинги відбувалися в січні—лютому 1918 р. в Галаці, у шахтарських районах долини Жіу, у Петрошані та інших промислових центрах. 9 лютого 1918 р. група робітників пробралася у приміщення Національного театру в Бухаресті, припинила спектакль і провела мітинг, вимагаючи виводу румунських військ з Бессарабії, а також повалення королівського уряду і проголошення Румунії республікою³⁸.

Хоча Трансільванія продовжувала залишатися на цей час у складі Австро-Угорщини, але й там трудящі, в тому числі й румунське населення, вели активну боротьбу за мир, за здобуття демократичних прав і свобод. Протягом січня 1918 р. могутні робітничі страйки прокотилися по всій Австро-Угорщині, зокрема в Трансільванії. Двічі протягом січня—лютого вступали у страйкову боротьбу металурги Решици. Активізувався страйковий рух також у Банаті. Незмінним лозунгом робітничих виступів цього часу була вимога миру з Радянською Росією³⁹.

Винятково гострих форм набрав рух на захист Країни Рад, проти імперіалістичної антирадянської агресії і в Молдові, де уже наприкінці 1917 р. склалася революційна ситуація і де румунські трудящі, солдатські та матроські маси перебували тривалий час у безпосередньому контакті з російськими революційними солдатами.

Завдяки ясній і чіткій позиції Радянської влади у двох корінних питаннях — про мир і землю румунські трудящі без будь-якої додаткової агітації і вагань стали природними союзниками революційних сил російської армії на Румунському фронті. Солдати, на яких так розраховували у своїх антирадянських планах правлячі румунські кола та представники Антанти, не бажали брати участі у будь-якій війні. Братання з німцями і австрійцями, дружні зв'язки з російськими солдатами, що так лякало румунських правителів⁴⁰, солідарність з трудящими Радянської країни обіцяли всім їм довгожданий мир. Командування румунської армії двічі за короткий строк, у самий розпал антирадянської агресії в Бессарабії — 30 грудня 1917 р. і 1 лютого 1918 р. видавало директиви про вжиття найсуворіших заходів проти

³⁶ Documente din istoria P.C.R., т. I, стор. 21, 26.

³⁷ Там же, стор. 21, 35.

³⁸ В. Н. Норцов. Назв. праця, стор. 23.

³⁹ Din istoria Transilvaniei, Т. II, стор. 398.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. КМФ 14, оп. ЗА32, спр. 153, арк. 180, 188 та ін.

«пацифістської пропаганди»⁴¹. З початком антирадянської інтервенції ряд підрозділів румунської армії усім своїм складом відмовився брати у ній участь, румунські солдати протестували проти роззброєння російських революційних частин. Були випадки, коли російські та румунські солдати разом виступали проти тих, хто вимагав роззброєння⁴².

Після відходу російських військ з Молдови і Бессарабії сотні румунських солдатів дезертирували з армії, продовжували тікати на Україну. Вони переходили на бік Радянської влади, щоб боротися проти антирадянської імперіалістичної інтервенції, за соціальне визволення свого народу. Наводилися цифри, що весною 1918 р. на Україні налічувалося уже 25—30 тис. румунських «дезертирів»⁴³.

Проти участі боярської Румунії в антирадянській агресії виступали і трудящі маси міст і сіл Молдови. У боротьбі за землю і мир селяни Молдови нерідко діяли спільно з російськими революційними військами. Але найбільш неоціненною допомогою російській революції з боку румунських трудящих у цей період були численні збройні повстання, що охопили румунський флот⁴⁴. Ці виступи зробили небоєздатною значну його частину й відтягнули на себе чималі збройні сили, що залишалися слухняними буржуазно-поміщицьким правлячим колам Румунії. Екіпажі румунських суден «Імператор Троян», «Румунія», «Король Карл», «Дуростор», «Стефан Великий»⁴⁵ виконували різні бойові завдання. Офіцери на цих кораблях були заарештовані і керували ними революційні комітети.

Яскраву сторінку у спільну боротьбу передових представників румунського народу і трудящих Радянської країни, у справу захисту історичних завоювань соціалістичної революції в Росії вписали своїми славними ділами революціонери-інтернаціоналісти з Румунії.

Протягом усього часу нищівної відсічі іноземним окупантам та контрреволюційним силам на півдні України і Росії братерську допомогу радянському народові подавала також переважна більшість робітників евакуйованих у ці райони румунських підприємств. Майже всі вони працювали тут на оборону Радянської країни, передавали свої заощадження у фонд боротьби з інтервентами⁴⁶.

Революційний рух у Румунії наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. на захист завоювань Жовтня, проти імперіалістичної антирадянської інтервенції — яскравий прояв інтернаціонального обов'язку і братерських почуттів румунських трудящих до молодшої країни Рад, одна із знаменних сторінок бойової співдружності передових революційних сил румунського і радянського народів у боротьбі за торжество великої справи соціалізму і комунізму.

⁴¹ V. Liveanu. Назв. праця, стор. 208.

⁴² Там же, стор. 211.

⁴³ Там же, стор. 212.

⁴⁴ М. Роллер. Революционная борьба румынских моряков в конце 1917 — начале 1918 года, журн. «Вопросы истории», 1956, № 11, стор. 97.

⁴⁵ В. Н. Норцов. Назв. праця, стор. 27—28.

⁴⁶ Там же, стор. 23.

Повідомлення

П. І. ДЕНИСЕНКО

МАСОВО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА КП УКРАЇНИ В ТИЛУ ВОРОГА (1941—1944 рр.)

Велика Вітчизняна війна була не тільки збройною боротьбою народів Радянського Союзу проти гітлерівської Німеччини, а й запеклою сутичкою двох протилежних ідеологій — комуністичної, найбільш гуманної, з одного боку, і фашистської, імперіалістичної, з другого. У цьому єдиборстві цілковиту перемогу здобув комуністичний світогляд. Його перемога була підготовлена великою і багатосторонньою діяльністю Комуністичної партії в ідеологічній галузі як у довоєнні роки, так і в період війни. Одним з важливих завдань стала організація підпільного й партизанського руху на окупованій території, який не лише завдавав істотних втрат військово-економічному потенціалу Німеччини, але й являв собою могутню морально-політичну силу.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Комуністична партія та Радянський уряд мобілізували всі матеріальні і людські ресурси країни на боротьбу з ворогом. Український народ, як і всі народи Радянського Союзу, став на захист завоювань Великого Жовтня. Поряд з мобілізацією людей у Червону Армію, створенням народного ополчення, винищувальних батальйонів, перебудовою народного господарства на воєнний лад і організацією евакуації в глиб країни матеріальних цінностей, фабрик і заводів, колгоспів, радгоспів уже в перші дні війни ЦК КП(б)У, обкоми, міськкоми й райкоми партії створювали партійне підпілля, партизанські загони. За короткий час у республіці було створено 23 обласні, 685 міських і районних підпільних комітетів та 4316 первинних партійних організацій, широку мережу підпільних комсомольських організацій, 883 партизанські загони й понад 1700 диверсійних і винищувальних груп¹. Понад 40 тис. комуністів України, залишених партією у тилу ворога, очолили боротьбу трудящих проти окупантів².

Під час Великої Вітчизняної війни в різних формах підпільного опору на території Радянської України брало участь понад 400 тис. чоловік, які вели титанічну роботу, викриваючи брехливу фашистську пропаганду про «непереможність» гітлерівської армії, правдиво висвітлюючи події і вселяючи віру в перемогу над фашизмом.

Безсмертні слова В. І. Леніна, проголошені перед партійними працівниками ще в роки громадянської війни: «Ви повинні твердо пам'ятати, що ви не тільки пропагандисти-агітатори, а що ви представники державної влади..., що кожний агітатор є повноважний представник Радянської влади»³ — для комуністів-підпільників, партизанів набули особливого значення. Однією з форм масово-політичної роботи серед

¹ П. Е. Шелест. Советская Украина на большом подъеме. В кн.: В большом наступлении, М., 1964, стор. 5.

² ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-а, од. зб. 52, арк. 18—19.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 150.

населення окупованих районів вони обрали антифашистську агітацію. Підпільники й партизани інформували населення про зміст радянських радіопередач на колективних бесідах і зборах, закликали саботувати всі заходи окупантів. Так, агітатори партизанського загону С. А. Ковпака й С. В. Руднева восени 1941 р. провели 71 збори трудящих⁴. В селах Червоного, Глухівського й Конотопського районів Сумської області підпільники й партизани у 1942 р. організували 29 мітингів і зборів, 500 бесід, у яких взяли участь понад 25 тис. трудящих⁵, у Глухівському районі в 10 селах з 18 масово-політична робота велася систематично⁶.

З цією метою підпільні комітети широко використовували революційні свята. Так, напередодні 25-ї річниці Великого Жовтня Сумський підпільний обком виділив доповідачів, які у райцентрах і селах області організували близько 700 мітингів і зборів⁷. Комуністи м. Краснодона, очолювані Ф. П. Лютиковим, доручили комсомольцям підпільної організації «Молода гвардія» провести збір грошей і подарунків для родин воїнів Червоної Армії, підготувати пакети з харчами для ув'язнених радянських патріотів, а також виготовити червоні прапори й вивісити їх у місті 7 листопада. Молоді радянські патріоти з честю виконали це доручення. «Коли я побачила на школі червоний прапор, мимовільна радість охопила мене,— розповідає жителька Краснодону М. О. Литвинова.— Розбудила дітей і швиденько побігла через дорогу до А. Мухіної. Вона вже дивилася у вікно. Сльози текли по її запалих щоках. Вона сказала: «Маріє Олександрівно! Адже це зробили для нас, радянських людей. Про нас пам'ятають. Нас не забули»⁸.

Посиленню масово-політичної роботи в тилу ворога сприяла допомога, яку подавав підпільним організаціям і партизанським загонам ЦК КП(б)У. На засіданнях Політбюро систематично обговорювались питання про діяльність підпільників і партизанів. Восени 1942 р., навесні і влітку 1943 р. ЦК КП(б)У заслухав звіти Чернігівського, Сумського та Кам'янець-Подільського підпільних обкомів партії, комдивів і комісарів окремих партизанських з'єднань. У багатьох підпільних організаціях і партизанських загонах діяли агітколективи й агітгрупи. Так, Волинський підпільний обком партії створив відділ пропаганди з спеціальною лекторською групою, в якій було 9 кваліфікованих лекторів⁹.

На спеціальному семінарі обговорювались теми чергових лекцій, доповідей і бесід. Тільки за 6 місяців 1943 р. комуністи-підпільники й партизани області прочитали 122 лекції й доповіді, провели близько тисячі бесід¹⁰.

Весною й улітку 1943 р. партійні й комсомольські організації з'єднань О. М. Сабурова та С. Ф. Малікова проводили масово-політичну роботу в 26 районах Житомирської й Пінської областей. Партійна організація з'єднання під командуванням О. М. Сабурова і З. А. Богатиря виділила для постійної роботи серед населення 278 агітаторів¹¹. У Ровенській області підпільники й партизани-пропаган-

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 1, од. зб. 23, арк. 10.

⁵ Там же, ф. 1, оп. 16, од. зб. 351, арк. 6.

⁶ Там же, ф. 62, оп. 1, од. зб. 104, арк. 46.

⁷ Там же, ф. 1, оп. 14, од. зб. 114, арк. 60—61.

⁸ Партійний архів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 3, од. зб. 75, арк. 74.

⁹ В. О. Замлинський. Караюча земля, Львів, 1965, стор. 116.

¹⁰ Партійний архів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 366, арк. 103.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-а, од. зб. 123, арк. 177.

дисти протягом 1943 р. виступили майже в 300 населених пунктах, прочитали 200 лекцій і доповідей, провели 900 мітингів і зборів, понад 5 тис. групових та індивідуальних бесід¹².

Велику допомогу підпільникам подавало радянське радіомовлення, яке до кінця 1942 р. організувало понад 400 радіопередач для населення окупованих областей України¹³. Це були зведення Радінформбюро, повідомлення про внутрішнє й міжнародне становище Радянського Союзу, матеріали для підпільної й партизанської преси, виступи керівників партії й уряду республіки, видатних діячів науки та мистецтва, письменників і новаторів виробництва. Передачі лунали через радіостанції «Радянська Україна», ім. Т. Г. Шевченка й пересувну радіостанцію «Дніпро». Значну роль радянського радіомовлення в агітаційній роботі проти окупаційного режиму визнавали самі фашисти. У березні 1943 р. начальник поліції і СД Києва у таємному донесенні до Берліна писав: «Джерелом ворожої агітації, як і раніше, є слухання радянських радіопередач»¹⁴.

В масово-політичній роботі серед партизанів і підпільників, а також населення використовувалось кіно. Так у червні 1943 р. в з'єднання О. М. Сабурова надіслали з Москви звукову кіноустановку. Демонструвались художні кінокартини: «Нескорені», «Хлопець з нашого міста», «Перемога у пустелі» та інші, а також кіножурнали. Подивитися кінофільми приходили жителі навколишніх сіл¹⁵.

Велику роль у мобілізації народних мас на боротьбу проти німецьких агресорів відіграла партійна преса. У постанові ЦК ВКП(б) від 19 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» вказувалося на необхідність організації друкованої пропаганди. Через місяць після початку війни Головне політичне управління Червоної Армії створило в системі політуправлінь фронтів відділи для видання літератури й розповсюдження її серед населення окупованих областей.

Згідно з рішенням ЦК КП(б)У для окупованих районів України почала виходити газета «За Радянську Україну», в роботі якої брали активну участь М. П. Бажан, В. Л. Василевська, О. Є. Корнійчук, А. С. Малишко, П. Г. Тичина¹⁶. З липня 1941 р. по травень 1942 р. в окупованих областях України було розповсюджено понад 15 млн. примірників газет¹⁷ «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Комуніст», «Советская Украина», «Молодь України». Радянські люди читали також журнали «Большевик», «Спутник агитатора», «Блокнот агитатора», «Партійное строительство», «Огонек», «Крокодил», «Знамя», «Перець»¹⁸.

ЦК КП(б)У організував видання багатотисячним тиражем листівок, закликів, звернень, брошур, пам'яток. Тільки видавництво «Радянська Україна» протягом другої половини 1941 р. і 1942 р. надрукувало 400 назв листівок тиражем 192 млн. примірників¹⁹. За час війни в окуповані райони України було надіслано і розійшлося серед населення близько 400 млн. примірників різних періодичних видань²⁰.

¹² ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-а, од. зб. 984, арк. 484.

¹³ Там же, ф. 103, оп. 1, од. зб. 187, арк. 46–47.

¹⁴ Там же, ф. 1, оп. 14, од. зб. 3095, арк. 45.

¹⁵ З. А. Богатырь. В тилу врага. М., 1963, стор. 191.

¹⁶ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 351, арк. 6.

¹⁷ Газ. «Правда», 4 травня 1942 р.

¹⁸ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 351, арк. 155.

¹⁹ І. Л. Дем'яничук. Партизанська преса України, К., 1956, стор. 155.

²⁰ Матеріали XVI з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, стор. 13.

Велику роботу по розповсюдженню преси та нелегальної літератури проводили партійні організації Дніпропетровської, Житомирської, Чернігівської областей, Київський міськком партії та інші партійні комітети, первинні підпільні партійні організації і групи. Так, Чернігівський підпільний обком партії на чолі з О. Ф. Федоровим та М. М. Полудренком на першому нелегальному засіданні (початок жовтня 1941 р.) спеціальною постановою зазначив, що міськкоми райкоми КП(б)У, які проводять політико-виховну роботу серед населення на окупованій території, з допомогою листівок повинні роз'яснювати грабіжницьку суть гітлерівського «нового порядку», на живих місцевих прикладах викривати брехливість фашистської пропаганди²¹. На початку 1942 р. Чернігівський підпільний обком партії у радіограмі-рапорті ЦК КП(б)У повідомляв, що серед населення розповсюджено 36 назв листівок і відозв загальним тиражем 400 тис. примірників²².

Група працівників підпільного Миргородського райкому партії Полтавської області на чолі з секретарем І. С. Зоріним та завідуючим відділом пропаганди та агітації М. С. Логодою з 18 вересня до 5 грудня 1941 р. випустила 8 листівок тиражем від 500 до 1000 примірників кожна²³. Щоб мати можливість публікувати свої пропагандистські матеріали, Коростишевський підпільний райком партії Житомирської області на чолі з М. В. Шкляруком та І. І. Музикою заслав своїх людей у друкарні окупаційних властей²⁴.

Київський підпільний обком на чолі з І. В. Сергієнком у 1942–1943 рр. друкував у Кагарлику листівку «Доповідь Голови Державного Комітету оборони про 25-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», а також інші пропагандистські матеріали²⁵.

Залізничний підпільний райком партії Києва, очолюваний О. С. Пироговським, випустив і розповсюдив серію листівок, які закликали трудящих активізувати боротьбу з німецькими окупантами: підривати мости, склади, залізничні колії і мости, завдавати ударів скрізь і всілякими засобами²⁶. Викладач історії однієї з київських шкіл М. Є. Могильний у березні 1943 р. вступив до підпільної організації Чоколівського лісозаводу Києва. Протягом 1942–1943 рр. він під псевдонімом Миколи Київського сам написав понад 100 листівок та видав 16 антифашистських брошур загальним тиражем понад 250 примірників²⁷. Всього підпільники Києва розповсюдили понад 500 тис. примірників листівок²⁸.

Значну масово-політичну роботу проводили вінницькі підпільники. Організація «За Родину» на початку своєї діяльності друкувала листівки на ротаторі за підписом «Україна» тиражем 200–300 примірників. Наприкінці 1942 р. підпільна організація значно зміцніла. Друкування на ротаторі вже не задовольняло. З допомогою комсомолки Л. Ратушної та робітника німецької друкарні підпільники придбали шрифт, папір, фарби, обладнали друкарню й почали випускати листівки тиражем у 2–3 тис. примірників. За 1943 р. нелегальна друкарня «Україна» випустила 27 назв листівок і повідомлень Радін-

²¹ ПА НП ЦК КП України, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1, арк. 12.

²² Там же, ф. 1, оп. 9, од. зб. 124, арк. 112, 123.

²³ Партійний архів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 3881, арк. 16.

²⁴ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 13, арк. 89.

²⁵ Партійний архів Київського обкому КП України, ф. 9938, од. зб. 92-а.

²⁶ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 9, арк. 5.

²⁷ Там же, од. зб. 25, арк. 185.

²⁸ Там же, од. зб. 25, арк. 143, 18–207.

формбюро загальним тиражем 64 тис. примірників²⁹. Підпільні організації Житомирської області надрукували понад 102 тис. листівок³⁰.

Відомо чимало фактів видання антифашистських листівок, відозв і звернень окремими підпільними групами і патріотами. Так, у райцентрі Петропавлівці на Дніпропетровщині під назвою «Назустріч Червоній Армії» виходили вірші-листівки, написані колишньою актрисою, а в дні війни партизанкою-розвідницею Г. Г. Стругалевич. У одному з віршів вона писала:

Родные наши братья и герои,
Дождемся вас — иному не бывать!
Тогда плечом к плечу единым строем
Пойдем мы волчьим стаи добывать³¹.

Значну роботу у с. Хорошево цього ж району проводила народна поетеса Є. А. Карпенко — зв'язкова партизанської групи. Вона писала вірші й пісні, в яких закликала до боротьби проти окупантів. Ось рядки з її віршів, написаних у підпіллі:

Бийся, милий, із ордою	Краще згину я на полі,
Більшовицькою рукою.	Ніж конати у неволі.
Бий на фронті, а я з тилу —	Били ворога, бити будем.
Цю прокляту вражу силу.	Перемогу ми здобудем ³² .

Широкого розмаху набрала антифашистська пропаганда підпільників організації «Народна гвардія» у західних областях України, яка виникла восени 1942 р. на базі груп, що діяли з перших днів окупації у Львові і Львівській області, і з 1943 р. стала називатися «Організацією партизанського руху у західних областях України»³³.

На тимчасово окупованій території України листівки видавали 297 підпільних організацій і партизанських загонів³⁴, крім того виходило 63 назви газет³⁵. У партизанському з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова з лютого 1942 р. друкувалася газета «Більшовик», у з'єднанні С. А. Ковпака — «Червоний партизан», у з'єднанні О. М. Сабурова з червня 1942 р. виходила газета «Партизан України». Об'єднаний партизанський загін Київської області мав свої органи — «Червоний партизан» і «Народний месник», Чернігівський і Сумський партизанські загоны — «За Батьківщину», Полтавський — «Прикарпатська правда», Чернівецький — «Зелена Буковина», партизанське з'єднання Кам'янець-Подільської області під командуванням І. Є. Скубка — «Партизан України», з'єднання партизанських загонів під командуванням І. Ф. Федорова — «Син України», з'єднання, очолюване С. Ф. Маликовим — «Червоне Полісся»³⁶.

Сумський підпільний обком КП(б)У обладнав друкарню в Хінельському лісі і 25 грудня 1942 р. видав перший номер газети «За Родину», присвячений двадцятип'ятиріччю проголошення Радянської влади на Україні³⁷. Ровенський підпільний обком партії випускав українську газету «Червоний прапор» і польську — «Червоний штандар», Кам'янець-Подільський обком — «Зоря Поділля». У Донбасі підпільники видрукували газети «За Родину» і «Советская правда».

²⁹ Партійний архів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 5, л. 5, од. зб. 56, арк. 33--34; од. зб. 63, арк. 6.

³⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 13, арк. 28.

³¹ Там же, од. зб. 171, арк. 116--117.

³² Там же, од. зб. 171, арк. 117.

³³ Там же, од. зб. 22, арк. 324--326.

³⁴ Там же, арк. 28.

³⁵ Там же, од. зб. 13, арк. 28.

³⁶ Там же, од. зб. 100, арк. 67--69.

³⁷ Там же, оп. 16, од. зб. 85, арк. 114; П. Н. Слободянюк. Славные страницы истории. М., 1962, стор. 8.

Одним з найпопулярніших видань був «Партизан України» — орган командування та партійної організації з'єднання партизанських загонів О. М. Сабурова. З метою конспірації газета три рази змінювала свою назву: з червня до листопада 1942 р. — «Партизан України», з листопада 1942 р. до березня 1943 р. — «Партизан», з цього місяця до березня 1944 р. — «Партизанська правда». Ця газета друкувала різноманітні матеріали з місцевого життя, про внутрішні й міжнародні події, викривалась брехня геббельсівської пропаганди. Всього вийшло 200 номерів загальним тиражем 500 тис. примірників. За газетою приходили представники з багатьох далеких і близьких сіл. Часто невідомі патріоти розмножували її в німецькій друкарні.

З грудня 1942 р. у з'єднанні партизанських загонів під командуванням О. Ф. Федорова почала виходити газета «Комуніст», яка з лютого 1943 р. мала нову назву — «Радянська Україна» (орган ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради УРСР і Раднаркому УРСР). Її редагував досвідчений колектив на чолі з І. М. Сербінім. Тираж газети становив 800—1000 примірників. Всього було видано 53 номери загальним тиражем 49300 примірників³⁸. Вміло використовував друковане слово Ровенський підпільний обком партії. Тут, зокрема, вирішено було випускати районну пресу, зберігаючи довоєнні назви. «Богунець», орган Рафалівського підпільного райкому КП(б)У і партизанського загону ім. Івана Богуна, вийшов уперше 14 листопада 1943 р.³⁹ Виходили також газети Рокитнянського, Висоцького, Володимирецького підпільних райкомів КП(б)У.

У листопаді 1943 р. почав регулярно випускатися ілюстрований щомісячний літературно-художній та військово-політичний журнал Ровенського підпільного обкому КП(б)У та з'єднання партизанських загонів області — «Народний месник», що став не тільки агітатором і пропагандистом, а й вихователем молодих кадрів, які впливалися в партизанський рух⁴⁰.

Жмеринська підпільна організація «Советские патриоты» під керівництвом комуніста К. С. Гришина весною 1943 р. почала видавати газету «Красный партизан», яка розповсюджувалась не тільки в Жмеринці, але і в навколишніх селах. У складних умовах вели агітаційно-пропагандистську роботу підпільники Одеси, Миколаєва, Херсона та інших міст і районів степової України. Одеський підпільний обком партії на чолі з О. П. Петровським організував видання газети «Голос народа», але весною 1943 р. почалися масові арешти підпільників, і газета припинила своє існування.

Шляхи і засоби розповсюдження нелегальної літератури серед населення були різноманітні. «Багатьма шляхами йшли до читачів підпільні газети та журнали, — пише редактор газети Ровенського підпільного обкому партії І. І. Бескромний, — через зв'язківців, агітаторів, розвідників, сільських активістів, через розгалужену мережу підпільних партійних організацій. Їшла естафета від маяка до маяка за десятки, а іноді сотні кілометрів. Ми мали точні відомості, що наші листівки і газети читають у Сарнах, Ровно, Луцьку, Ковелі, Пінську. Усвідомлення корисності виконання роботи і увага підпільного обкому партії змушували нас робити нашу маленьку газету більш бойовою, мобілізуючою»⁴¹.

³⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 64, оп. 1, од. зб. 24, арк. 13.

³⁹ Газ. «Богунець», 14 листопада 1943 р.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 98, арк. 46—48; ф. 68, оп. 1, од. зб. 1, арк. 185.

⁴¹ І. Бескромний. Лесная правда. Записки редактора газеты, Одесса, 1953, стор. 57.

Сила правдивого слова комуністів викликала жах і звирячу лютю гітлерівців, які намагалися всіляко протидіяти партійній пропаганді й створили з цією метою у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові, Рівно та інших містах цілі пропагандистські центри, що випускали українською мовою газети, листівки, брошури, плакати, звернення та ін.⁴² В самому лише так званому «рейхскомісаріаті України» видавалось 91 фашистська газета українською та російською мовами⁴³.

Німецько-фашистські писаки намагалися посіяти серед радянських людей відчай, зневіру й розгубленість, закликали підкоритися «новій владі», але всі їхні обіцянки й погрози не лякали радянських патріотів. Народ не вірив гітлерівцям, був переконаний, що Радянська влада непереможна.

ЦК КП(б)У й Український штаб партизанського руху вживали заходів, щоб допомогти підпільникам і партизанам в агітаційній і пропагандистській роботі, зокрема у видавничій справі. З жовтня 1942 р. до липня 1943 р. партизанським загонам і підпільним партійним комітетам було надіслано 100 портативних друкарень, 2865 кг паперу, 280 кг друкарської фарби, направлено 15 редакторів і 70 наборщиків⁴⁴. 30 квітня 1943 р. ЦК КП(б)У створив спеціальну групу в складі Л. Х. Паламарчука, В. Г. Базарницького, Я. А. Галана, Л. І. Кухаренко, А. С. Малишка, І. І. Слинька та інших, на яку покладалося завдання — збирати матеріали і факти про злодіяння німецько-фашистських загарбників на українській землі та використовувати їх у пропагандистській літературі⁴⁵.

Однією з найдійовіших форм керівництва масово-політичною роботою на тимчасово окупованій території Радянської України були відрядження представників ЦК КП(б)У в місця бойових дій партизанських з'єднань і загонів. Так, у квітні—серпні 1943 р. секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко з групою відповідальних працівників апарату ЦК, секретарем ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецовим і працівниками ЦК ЛКСМУ побували в партизанських з'єднаннях С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, В. А. Бегми, С. Ф. Маликова, Я. І. Мельника і провели велику організаційно-політичну роботу серед партизанів та підпільників. Наприкінці травня 1943 р. у розташуванні з'єднання О. М. Сабурова відбулася нарада командно-політичного складу дев'яти найбільших партизанських з'єднань. Врахувавши загальний план бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р., затверджений ЦК ВКП(б), нарада накреслила заходи для його здійснення.

Керівні працівники ЦК КП(б)У допомогли в організації масово-політичної роботи серед партизанів і населення тимчасово окупованих районів. Лектор ЦК КП(б)У К. К. Дубина за два місяці (з 13 червня до 9 серпня 1943 р.) прочитав 37 лекцій в партизанських загонах з'єднання О. М. Сабурова й З. А. Богатиря, на яких були присутні 3700 чоловік. Крім того, він організував багато бесід і консультацій⁴⁶. Український письменник А. Шиян у загонах ім. 24-х роковин Червоної Армії, ім. Будьонного, ім. Ворошилова та інших влаштовував бесіди, читав партизанам уривки з своїх творів⁴⁷.

⁴² Див. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. К., 1963, стор. 34—35.

⁴³ М. Д. Ющенко. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962, стор. 53.

⁴⁴ ПЛ ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 351, арк. 6—7, 113—114, 155, 281; Советские партизаны, М., 1961, стор. 285.

⁴⁵ Там же, оп. 189, од. зб. 40, арк. 132.

⁴⁶ Там же, оп. 9-а, од. зб. 203, арк. 198.

⁴⁷ Там же, арк. 197.

Комуністи-підпільники й партизани усно, а також з допомогою друкованого слова проводили значну агітаційну діяльність по розкладу ворожих військових гарнізонів. Так, члени організації «Черкащина» з с. Худяки Київської області (нині Черкаська область) за завданням секретаря підпільного райкому партії С. М. Палехи розпропагували козацький полк, створений гітлерівцями в 1943 р. для боротьби з партизанами. Комуніст М. Й. Стась написав заклик: «Повертайте зброю проти німців! Переходьте до партизанів, допомагайте визволяти Україну від німецьких загарбників! Червона Армія переможе!». В результаті 300 козаків дезертирували, їхня зброя й боєприпаси потрапили до рук партизанів, а полк як небоездатний було виведено з села⁴⁸. Внаслідок умілої агітаційно-пропагандистської роботи партизанів-комуністів з'єднання О. М. Сабурова й З. А. Богатири солдати з 2-ї словацької дивізії, яка використовувалась гітлерівцями для охорони транспортних комунікацій і військово-економічних об'єктів на території Житомирської й Пінської областей, перейшли разом з начальником штабу 101-го Словацького полку Яном Налепкою (Репкін) на бік партизанів і було сформовано самостійний партизанський загін⁴⁹.

Активна масово-політична робота радянських патріотів у тилу ворога сприяла зриву заходів окупаційних властей, що змушені були визнати й самі загарбники. Так, у повідомленні «Про настрої населення в генерал-комісаріаті України та економічне становище» начальник поліції служби безпеки вказував, що «робітники... рано чи пізно кидать роботу. Останнє спостерігається в тисячах випадків. Спроби ловити робітників, що втекли, не дають ніяких практичних результатів... Не вистачає поліцейських сил для супроводження втікачів під охороною на сталі місця роботи»⁵⁰.

Претор Бершадського району Вінницької області Буян Форин у доповідній записці румунській префектурі у Балту писав: «Серед населення цього району утворився неспокійний настрій, що виявляється в непокоренні владі й невиконанні наказів, викликаний чутками про становище на фронті... З'явилися партизанські загони, які вбивають тих чиновників, що віддано працюють для румунської адміністрації, роззброюють жандармів, агітують населення до диверсій і терористичних актів... Просимо вашого сприяння про посилання додатково добре озброєних військових частин для очищення сіл і міст від партизанських загонів»⁵¹. У секретній доповіді Гітлеру від 14 травня 1943 р. Гімлер зазначав, що «діяльність партизанів набрала таких масштабів, що багато областей дедалі більше потрапляють під контроль і владу партизанів»⁵².

Партійно-політична робота, яка проводилась КП(б)У, підпільними партійними організаціями в тилу ворога, посилювала віру радянських людей у близьку перемогу Червоної Армії і антигітлерівської коаліції над фашистською Німеччиною.

⁴⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 173, арк. 219.

⁴⁹ З. А. Богатирь. Назв. праця, стор. 268—278.

⁵⁰ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, стор. 13.

⁵¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 171, арк. 29.

⁵² XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, стор. 12.

В. Ф. СОКУРЕНКО

**БІЛЬШОВИКИ ПОЛТАВЩИНИ
В ПЕРІОД НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ
(1910—1914 рр.)**

Суворі випробування, що в роки чорносотенної реакції випали на долю більшовиків Полтавщини, як і всієї партії, не змогли зламати їх волю до перемоги. Вони перейшли в глибоке підпілля, готуючи робітників і селян до нової революції, яка була об'єктивно неминучою. З 1910 р. у країні почалося нове піднесення революційного руху.

Посилилися революційні настрої і серед пролетарів Полтавщини. В 1911 р.—першій половині 1912 р. у губернії відбулися страйки на будівництві залізничного моста через Дніпро на лінії Одеса — Бахмач, на Глобинському цукровому заводі, лісопильних заводах Родкіна, Амстиславського, братів Сандомирських, картонній фабриці Бройде та в каменоломнях у Кременчуку¹. Жандарми з тривогою повідомляли, що робітники Крюківських вагонобудівних майстерень живуть думкою «повторити виступи політичного руху, подібні до 1905 р.»². У страйковій боротьбі почали брати участь також сільськогосподарські робітники³.

Початок нового революційного піднесення значно активізував діяльність більшовиків і на Полтавщині. Вже в 1911 р. робляться спроби відновити роботу партійних організацій Полтави і Кременчука. Цьому у значній мірі сприяло те, що царський уряд вислав сюди в адміністративному порядку більшовиків з промислових центрів Росії і України за організацію робітничих страйків. Влітку 1911 р. у Полтавську губернію було вислано ряд більшовицьких діячів Петербурзького комітету РСДРП, в тому числі Л. М. Кніпович, колишнього агента ленінської «Искры»⁴. Тільки з Катеринославської губернії протягом 1910 і першої половини 1911 р. власті вислали до Кременчука понад 30 учасників революційного руху⁵. Вирішальну роль в піднесенні партійної роботи на Полтавщині, як і по всій країні, відіграла VI Празька конференція РСДРП, яка вигнала з партійних рядів меншовиків-ліквідаторів і накреслила конкретні організаційні й політичні завдання партії, шляхи дальшого розвитку революційної боротьби мас.

Навесні 1912 р. Полтавська і Кременчуцька партійні організації відновили свою діяльність, встановили зв'язок з ЦК РСДРП. У відбудові Полтавського комітету взяли участь М. Заславський, В. Дем'яновський, К. Шеснівська та інші соціал-демократи з числа більшовиків та меншовиків-партійців. Більшовики налагодили зв'язки з робітниками залізничних майстерень та інших підприємств міста. До 1 Травня 1912 р. було підготовлено випуск листівки на знак протесту проти

¹ Газ. «Правда», № 7 та 49, 1912 р.; ЦДІА УРСР, ф. 320, 1911, спр. 1124, арк. 19, 111; спр. 1329, арк. 14, 181.

² ЦДІА УРСР, ф. 321, 1911, спр. 135, арк. 5.

³ Газ. «Правда», № 12, 1912 р.; ЦДІА УРСР, ф. 320, 1912, спр. 1284, арк. 39, 45.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1911, спр. 1130, арк. 110, 111, 123, 129; ф. 321, спр. 154, арк. 261, 266, 262.

⁵ Там же, ф. 321, 1911, спр. 135, арк. 28.

вчиненого царизмом Ленського розстрілу. Однак за кілька днів до свята охоранці вдалося зірвати ці заходи⁶. Влітку 1912 р. Полтаву відвідав делегат Празької конференції Д. Шварцман. У листі до Н. К. Крупської він повідомляв, що Полтавський комітет повністю підтримав ленінську ідею про необхідність об'єднання більшовицьких сил Півдня і вирішив взяти участь у Південноросійській конференції, яку намічалось скликати з цього приводу⁷.

Кременчуцька організація РСДРП підтримувала постійні контакти з більшовицьким депутатом IV Думи Г. І. Петровським. Наприкінці 1912 р. під час одного з приїздів його до Кременчука більшовики-залізничники на чолі з І. Ф. Котловим організували нелегальні збори, на яких були присутні понад 100 робітників. Більшовицький депутат виступив перед ними з доповіддю про становище і завдання революційного руху в країні⁸.

Подією величезного значення була поява на Полтавщині ленінської газети «Правда». Лише в Полтаві вона розповсюджувалась щоденно у кількості 75—100, а в Кременчуку — 150 примірників. Газета навчала робітників Полтавщини ленінської тактики революційної боротьби. Там, де з'являлась «Правда», незабаром виникали гуртки «правдистів», створювались партійні групи, поширювався і міцнів робітничий рух. Члени однієї з таких груп у Лубнах писали в грудні 1912 р. у редакцію газети: «У нас існує гурток 9—10 чоловік. Газету «Правда» ми читаємо щоденно. Маємо потребу в хорошому агітаторі, який би налагодив роботу. Тому дуже прохаємо Вас, якщо можливо, зв'язати нас з великим містом і надіслати список книг, з яких можна було б добре познайомитися з марксизмом, тактикою і програмою соціал-демократії»⁹.

Яскравим свідченням революційного впливу ленінської «Правди» на пролетарів Полтавщини були їх листи до газети. В одній з кореспонденцій робітники Крюківських вагонних майстерень писали: «Свідомість наша міцніє... саме життя, самі порядки, на які щоденно нашою хуєшся, примушують тебе задумуватися над своїм становищем. Зрозуміло, що тут жандарми нічого не вдіють. І короткозорі ж наші «патріоти», «спасителі отечества», — самі гонять країну до нових потрясінь»¹⁰.

Робітники Полтавщини активно відгукулися на заклик петербурзького пролетаріату подати матеріальну допомогу «Правді». В статті «Підсумки піврічної роботи», В. І. Ленін, аналізуючи колективні грошові збори, що надходили на користь газети, відзначив, зокрема, допомогу і робітників Полтави¹¹. У вагонних майстернях Крюкова місячний збір коштів у фонд «Правди» часто перевищував 50 крб., а кількість учасників цієї кампанії нерідко досягала 300—400 чоловік¹².

Процес згуртування і зміцнення партійних сил, очолених більшовиками, посилюється на Полтавщині в 1913 р. У цей час в Полтаву прибула група висланих більшовиків з Ростова-на-Дону — О. О. Гегечкорі, Є. О. Квантеліані, М. І. Гуров. Деякий час у місті працювали висланий з Харкова член ЦК РСДРП В. І. Невський, М. П. Доброхо-

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1912, спр. 1228, арк. 30—31; спр. 1313, арк. 96.

⁷ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 432.

⁸ М. Годин. Из революционной истории Крюковских мастерских, журн. «Летопись революции», 1926, № 6, стор. 183.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 321, 1913, спр. 153, арк. 2.

¹⁰ Там же, 1914, спр. 156, арк. 130—131.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 163.

¹² М. Годин. Назв. праця, стор. 183.

тов, а також О. О. Масленников, який утік з Паримської каторги. В Кременчуку поселилися І. С. Гаєвський — з Катеринослава, А. М. Берещанський — з Юзівки, В. Чернявський — з Києва. Прибулі більшовики активно включилися в роботу місцевих партійних організацій. Так, І. С. Гаєвський незабаром очолив Кременчуцький комітет РСДРП, а О. О. Гегечкорі — партійну організацію Полтави.

Полтавські більшовики через П. К. Крунську встановили зв'язок з В. І. Леніним¹³, а також безпосередньо з Російським бюро ЦК, що перебувало в Петербурзі. В листі до Петербурга, наприклад, вони просили направити працівника, який міг би вести заняття по програмах-мінімум і -максимум РСДРП, досконало знав поточну пропагандистську роботу та страхову справу¹⁴. Використовуючи тісне співробітництво прибулих більшовиків з редакцією «Правды», полтавська партійна організація налагоджує широке розповсюдження газети.

У 1913 р. значно активізувалась діяльність Кременчуцького комітету. Мобілізуючи робітників на боротьбу за «неурізані лозунги 1905 року», кременчуцькі більшовики приділили велику увагу дальшому посиленню революційної пропаганди в місті. За рішенням комітету був створений центральний пропагандистський гурток. Слухачі його самостійно розробляли реферати і після обговорення виступали з ними перед товаришами¹⁵.

Про зрослий вплив Кременчуцької партійної організації серед робітників свідчило відзначення в місті Першого травня. До цього свята комітет випустив листівку, яка закликала трудящих до боротьби, єдності й солідарності, нагадувала їм про завдання в майбутній революції, підкреслювала неминучість падіння самодержавства¹⁶. На заклик більшовиків робітники Кременчуцького трамвайного депо Першого травня оголосили політичний страйк¹⁷. За містом були проведені майвки.

Під впливом політичного руху посилилася економічна боротьба пролетаріату. Так, під час страйку на лісопилному заводі Родкіна робітники пред'явили підприємцю вимоги економічного характеру і лише під загрозою масових арештів приступили до роботи¹⁸.

9 серпня 1913 р. Кременчук відвідав Г. І. Петровський, який за дорученням Центрального Комітету партії об'їжджав партійні комітети Півдня в зв'язку з підготовкою до осінньої («літньої») наради ЦК РСДРП з партійними працівниками, що мала визначити чергові завдання партії в підготовці революції. 10 серпня поблизу міста на острові «Фантазія» більшовицький депутат зустрівся з членами Кременчуцького комітету та партійними робітниками трамвайного депо, заводу Гебгольда, Крюківських майстерень. Він зробив доповідь про діяльність думської соціал-демократичної фракції, роз'яснив найближчі завдання більшовиків, підкресливши, що «незабаром доведеться виступити за прикладом 1905 року»¹⁹. Приїзд Петровського до Кременчука мав величезне значення для зміцнення місцевої партор. нізації.

ЦК РСДРП вважав необхідним залучити до участі в «літній» нараді І. С. Гаєвського, але поліцейські перешкоди не дали йому можли-

¹³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 465.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 321, 1913, спр. 160, арк. 57.

¹⁵ Там же, спр. 155, арк. 31; спр. 165, арк. 207.

¹⁶ М. Г о д и н. Пазв. праця, стор. 184.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1913, спр. 1272, арк. 131, 142; спр. 1260, арк. 99.

¹⁸ Там же, спр. 1286, арк. 7, 9.

¹⁹ Там же, спр. 1301, арк. 165.

вості виїхати за кордон²⁰. Представляв Кременчуцьку організацію Г. І. Петровський. В своєму рішенні нарада дала високу оцінку діяльності кременчуцьких більшовиків, віднісши Кременчук до тих міст Росії, де «стало вже незаперечною істиною, що відновлювати нелегальну партію і вести революційну агітацію в масах можна тільки всупереч і проти ліквідаторів» і де ліквідатори «не відіграють скільки-небудь значної ролі»²¹.

Позиції більшовиків у партійних організаціях зміцнювались у запеклій боротьбі проти меншовиків-ліквідаторів, троцькістів, що, як і раніше, прагнули перевести революційний рух на шлях реформізму. В ході цієї боротьби більшовики посилювали нелегальну діяльність, виступали ініціаторами і керівниками робітничих страйків, витісняли меншовиків з легальних організацій.

Партійні організації Полтавщини, як і вся партія, використали в інтересах зміцнення партійних рядів і революційного виховання трудящих страхову кампанію. Більшовики Кременчука, наприклад, домоглися обрання до складу страхових органів представників партійної організації і перетворили ці органи в легальні опорні пункти політичної роботи серед мас²².

В умовах загострення революційної кризи партія приділяла значну увагу забезпеченню інтернаціональної єдності робітничого класу, всіх трудящих на основі лєнінської програми з національного питання. Під впливом більшовиків і на власному досвіді робітники й селяни Полтавщини все більше переконувалися, що справа їх соціального і національного визволення може бути здійснена тільки в результаті спільної з російським пролетаріатом боротьби проти царизму, російської і української буржуазії. Про це свідчать їх численні листи в «Правду», в яких висловлюється солідарність з російськими робітниками, збори коштів на користь страйкуючих пролетарів Петербурга та інших міст Росії, опубліковані в «Правде» накази більшовицьким депутатам IV Думи, відстоювати національні вимоги українського народу²³.

В першій половині 1914 р. робітничий рух у Росії досяг найвищого рівня за весь період революційного піднесення. Хвиля страйків захопила і Полтавщину. Тут страйкували робітники залізничних майстерень та друкарні Фрішберга в Полтаві, лісопильних заводів Родкіна, Сандомирського, тютюнової фабрики Гурарія та взуттєвої фабрики братів Волохнянських у Кременчуку²⁴.

Зважаючи на політичне становище, що склалося в країні, більшовики Полтавщини докладають ще більших зусиль до зміцнення нелегальних партійних організацій та їх зв'язків з масами. В першотравневій листівці Полтавський комітет, звертаючись до робітників, закликав: «В день 1 Травня на мітингах, робітничих зборах і демонстраціях пролетарі своїми виступами покажуть свою силу, знову весь світ побачить нічим нездоланну силу пролетарського руху... Геть самодержавство!»²⁵.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 321, 1913, спр. 158, арк. 179--180.

²¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. I, 1954, стор. 280.

²² ЦДІА УРСР, ф. 321, 1914, спр. 179, арк. 115.

²³ Газ. «Правда», № 28, 1912 р.; газ. «За Правду», № 28, 1913 р.; ЦДІА УРСР, ф. 321, 1914, спр. 165, арк. 258.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1914, спр. 1340, арк. 6, 8, 9; ф. 321, 1914, спр. 179, арк. 207; Державний архів Полтавської області, ф. 138, 1914, спр. 549, арк. 7.

²⁵ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 537.

В боротьбі за партію, проти ліквідаторів продовжував зміцнюватись ідейно і організаційно Кременчуцький комітет РСДРП. Про характер і напрямок його роботи яскраво свідчать листівки, з якими комітет звертався до робітників, селян, солдат. В одній з них, що була розповсюджена на підприємствах міста в травні 1914 р., говорилось: «Більше конспіративності, більше вміння ховатись за легальними формами, але не для того, щоб відірватись від підпілля і нелегальної революційної роботи, а для її посилення, поглиблення і розширення... За партію, товариші! Об'явимо безпощадний бойкот підлим зрадникам партії ліквідаторам і візьмемось за справу дружніше»²⁶.

Зростання політичної свідомості пролетаріату яскраво проявилось під час відзначення другої річниці з дня виходу газети «Правда». Відзначаючи день робітничої преси, більшість пролетарів Полтавщини рішуче висловилися за підтримку більшовицької газети, засуджувала органи меншовицького напрямку. В залізничних майстернях Полтави, Кременчука та на багатьох інших промислових підприємствах проводився збір коштів у «залізний фонд» «Правды», приймалися вітальні листи. Робітники Кременчука виписали 400 примірників ювілейного номера «Правды» і вирішили розкупити їх по підвищеній ціні, а гроші передати у фонд більшовицької газети²⁷. День преси на Полтавщині пройшов під знаком дальшого зміцнення зв'язків робітничого класу і робітничої преси, підтвердивши лєнінський висновок, що в Росії «чотири п'ятих свідомих робітників ідуть за правдизмом...»²⁸.

Під впливом робітничого руху посилюлася революційна боротьба селянства проти поміщиків і сільської буржуазії. Характерним у цьому відношенні був виступ жителів села Єреміївки Золотоніського повіту. Селяни прогнали місцевого глিতая-орендатора Заболотного, заявивши: «Ми тебе, Заболотного, уб'ємо, як Столипіна, і доберемося й до Миколушки-царя»²⁹.

З метою дальшого розвитку революційного руху на селі, зміцнення робітничо-селянського союзу більшовики Полтавщини ще ширше розгортають революційну роботу серед селянства, солдатів. Так, у листівці, розповсюдженій в казармах 35-го Брянського піхотного полку в Крюкові, вони закликали до єдності дій армії і пролетаріату в революційній боротьбі³⁰.

В умовах наближення збройного повстання партія більшовиків готувалась до VI з'їзду РСДРП.

У цей час більшовики Полтавщини тісніше входять в зв'язок з Київським, Катеринославським, Харківським та іншими комітетами РСДРП. Кременчуцький комітет взяв активну участь у підготовці Південної партійної конференції, ініціаторами скликання якої виступили більшовики Києва і Харкова. На цю конференцію покладалося завдання тісніше згуртувати партійні організації Півдня. Але ні конференція, ні партійний з'їзд не відбулися, почалася перша світова війна.

Роки нового революційного піднесення стали для більшовиків Полтавщини, як і для всієї партії, чудовою школою керівництва вільною боротьбою пролетаріату. Вони виховали ціле покоління передових робітників, які відіграли велику роль у підготовці та перемозі Жовтневої соціалістичної революції, в будівництві соціалізму в нашій країні.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 321, 1914, спр. 179, арк. 158.

²⁷ Там же, арк. 76, 132.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 508.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 320, 1913, спр. 1267, арк. 62.

³⁰ Там же, 1914, спр. 1321, арк. 116, 117.

«СЛОВО ПЕРЕСТОРОГИ» В. ПОДОЛИНСЬКОГО

В історії визвольної боротьби українського народу в XIX ст. видне місце займає Кирило-Мефодіївське товариство. Суцільно-політичні ідеали товариства полягали в ліквідації феодально-кріпосницького ладу і самодержавства, скасуванні станових привілеїв, об'єднанні усіх українських земель, національному визволенні України шляхом вступу її до федерації вільних слов'янських демократичних республік¹ і були найвищим ідейним здобутком прогресивної суспільної думки 40-х рр. XIX ст. на Україні. Вони відображали вимоги широких народних мас, відповідали інтересам історичного розвитку всіх українських земель, у тому числі й західних, які перебували під гнітом Австрійської монархії і населення яких, за справедливим зауваженням Ф. Енгельса², прагнуло до возз'єднання з усім українським народом.

Ідеям соціального і національного визволення українського народу, що лягли в основу ідеології Кирило-Мефодіївського товариства і набули найбільш закінченого вигляду в лозунгах керівника його лівого крила, революційного демократа Т. Г. Шевченка, були співзвучні й думки передових представників українського визвольного руху в Галичині. Відомо, що ще в 30-х рр. прогресивна просвітительська група української молоді «Руська трійця» виступила проти кріпосництва та ідеологів реакції. Вона довела належність українського населення Галичини до українського народу та його право на розвиток власної мови і літератури, пропагувала ідею союзу вільних слов'янських народів, хоч і намагалася уникати питань політичної боротьби, незважаючи на те, що в її середовищі були тенденції співчуття революційному рухові проти абсолютизму³.

Значний вплив на громадськість Галичини мала, крім «Руської трійці», також підпільна революційна пропаганда, що велась найрадикальнішими представниками польської буржуазної демократії та революційними демократами Е. Дембовським і Ю. Госляром, які в 30—40-х рр. виступили з закликами до революційної боротьби проти кріпосництва і абсолютизму, за встановлення народної влади, знищення соціального і національного гніту, за союз пригноблених народів. Передовими демократичними ідеями стали захоплюватись все ширші кола української студентської молоді. Представники її активно включились до таємних буржуазно-демократичних організацій: «Союз друзів народу» (1833—1835 рр.), «Співдружність польського народу» (1835—1837 рр.), «Союз вільних галичан» (1837—1838 рр.), «Союз синів вітчизни» (1838 р.) та ін. Прогресивна молодь поширювала серед народу, особливо серед селянства, передові антикріпосницькі і антиабсолютистські погляди.

Проте, помилкові позиції керівників цих організацій, які заперечували право українського народу на самовизначення, не могли не

¹ П. А. Зайончковский. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847), М., 1959, стор. 85—90, 108, 144—147; І. Д. Назаренко. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964, стор. 189—193, 212.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. II, стор. 202.

³ Г. Ю. Гербільський. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.), Львів, 1964, стор. 132—217.

викликати протидії з боку українських демократів і навіть спольщених українців, що брали участь в згаданих організаціях. Деякі з них виступили за рівноправність українського і польського народів у майбутній польській федеративній республіці. Група українських членів «Співдружності польського народу» висунула навіть вимогу перетворити цю організацію в польсько-українську і назвати її «Співдружність польського і українського народів», а коли польські керівники на це не погодилися, частина українців вийшла з неї і утворила окрему групу «Руське коло»⁴.

Окремі представники української демократії в Галичині, засвоївши усе краще з ідейної спадщини «Руської трійці» та польських буржуазних демократів, стали палкими поборниками соціального і національного визволення українського народу, наблизились до ідейних позицій лівого крила Кирило-Мефодіївського товариства, до революційного демократизму. Їхні передові думки знайшли яскравий вираз у брошурі Василя Подолинського «Слово перестороги», надрукованій через рік після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. Зважаючи на те, що автор і сама брошура мало відомі радянському читачеві, спробуємо подати хоч би найзагальніші відомості про його життєвий шлях і зробити короткий огляд основних думок цього вельми цікавого публіцистичного твору.

Василь Іванович Подолинський народився 15 січня 1815 р. у с. Біличах Самбірського округу, в сім'ї сільського священика. Закінчивши початкову школу і гімназію в Перемишлі, в 1837—1841 рр. навчався у Львівській духовній семінарії, яка, надаючи своїм вихованцям житло, харчування і стипендію, була майже єдиним навчальним закладом, доступним для матеріально незабезпечених дітей сільських священиків. Чотирирічне перебування в семінарії, з якої вийшли відомі діячі «Руської трійці», і де серед студентів були учасники прогресивних польських таємних товариств, мало вирішальний вплив на формування світогляду В. Подолинського. Тут він зустрівся з найпередовішими для свого часу ідеями, навіть брав участь в таємних гуртках «Союзу вільних галичан» та «Союзу синів Вітчизни». Цим він привернув до себе увагу львівської поліції і з її «благословення» після закінчення семінарії не був допущений до прийняття сану священика поки, за розпорядженням єпископа І. Снігурського, протягом року не відбув покарання у Лаврівському монастирі під наглядом ігумена. В цей час Подолинський виконував обов'язки вчителя монастирської школи.

Перебуваючи з 1843 р. на посаді сільського священика в с. Ветлині Сяноцького округу, він не переставав цікавитись суспільно-політичними питаннями, історією свого народу, українською літературою, підтримував міцні зв'язки з передовими діячами, зокрема з відомим польським літературознавцем, збирачем і дослідником української народної творчості, людиною прогресивних поглядів Казимиром Йосифом Турівським⁵.

Прогресивні ідеї таємних гуртків стали основою світогляду В. Подолинського, зробили його запеклим противником феодалізму і абсолютизму, палким прихильником демократії, справжнім патріотом свого народу, поборником його соціального і національного визволення,

⁴ Г. Ю. Гербілський. Назв. праця, стор. 218—245; S. Kieniewicz. Konspiracje galicyjskie (1831—1836), Warszawa, 1950, стор. 170; В. Щурат. На доріжку нової доби, Львів, 1919, стор. 143—152; Г. Ю. Гербілський. Назв. праця, стор. 220.

⁵ J. K r a j e w s k i. Tajne związki polityczne w Galicji, Lwów, 1903, стор. 71—72. (Далі посилання на сторінки цієї праці подаються в тексті).

глашатаєм дружби і єднання слов'янських народів. В розумінні національного питання та способів його розв'язання він стояв на такому рівні, на який до того не піднімався ще ніхто з представників українського суспільно-політичного руху в Галичині.

Буржуазно-демократична революція, що в 1848 р. сколихнула майже всі країни Європи, підняла на активну визвольну боротьбу широкі маси українського і польського населення Галичини. Під натиском революції захитався австрійський абсолютизм, який був змушений піти на поступки народним масам. Уже в квітні 1848 р. було оголошено про скасування кріпацтва в Галичині і надання країні конституції.

У розпалі революційних подій галицькі українці вперше публічно виступили як народ, який добивається свого національного визволення. Правда, об'єктивні умови склалися так, що керівником цього руху стала буржуазно-ліберальна Головна Руська Рада. Вона висунула програму національного розвитку українців у межах Австрійської конституційної монархії на правах автономії, орієнтувалася в своїй діяльності на австрійський уряд, залишаючись на реакційних позиціях у соціальних питаннях⁶. Виступ Головної Руської Ради від імені галицьких українців з самостійною, хоч і досить поміркованою, програмою викликав нападки на її адресу з боку польських шляхетських і буржуазних демократів — керівників польського національно-визвольного руху в Галичині, які в українському питанні і далі продовжували займати помилкові позиції.

Гостра полеміка, що розгорнулася навколо українського питання в Галичині, спонукала до участі в ній В. Подолинського, як одного з представників української демократії. Влітку 1848 р. він написав брошуру «Слово перестороги» і надрукував її польською мовою у друкарні Карла Полляка в м. Саноку⁷.

Безпосереднім приводом до цього були опубліковані в травні 1848 р. у газеті «Dziennik narodowy» (№ 39 та 55) — органі польської шляхетсько-буржуазної «Національної ради» («Rada narodowa») — статті з нагоди заснування Головної Руської Ради. Автори статей Й. Ступінський та І. К. Цибульський твердили, ніби галицькі українці — це парость польського народу, їхня мова є лише польським діалектом, повністю відкидаючи належне їм право на національне самовизначення, а їх виступ з самостійною політичною програмою і утворення Головної Руської Ради зображували як непотрібну вигадку вищого уніатського духовенства та австрійської бюрократії, роблячи при тому недвозначний натяк, що тут не обійшлося й без впливу Росії. Не виключена можливість, однак, що одним з додаткових стимулів для виступу В. Подолинського була опублікована в травні 1848 р. львівською газетою «Postęp» (№ 8—9) стаття К. Падуха «Польська і українська національність на Україні...». В ній розповідалось про викриття на Україні царською жандармерією таємного товариства, активний член якого Т. Г. Шевченко закликав український народ до боротьби за «вільну, незалежну Україну» і братання з польським народом⁸.

Брошура «Слово перестороги», присвячена, в основному, висвітленню українсько-польських відносин, доводить права українського народу на самовизначення. Вже з перших її сторінок ми бачимо в особі автора непримиренного противника деспотизму. Австрійський абсо-

⁶ Е. М. Косачевская. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 года, Львов, 1965, стор. 64—78, 149—150.

⁷ W. Podoliński. Słowo przestrogi, Drukiem Karola Pollaka w Sanoku, 1848.

⁸ В. Щурат. З життя і творчості Тараса Шевченка, Львів, 1941, стор. 29—31.

лютизм з його величезною бюрократичною машиною він вважає ворогом народів, супостатом. Австрійський імператор розумів, що своєю обіцянкою надати всім народам імперії конституцію, він «одним розчерком пера роззброїв серця, сповнені завзяттям і готові кожної хвилини кинутися на душителей свободи і національного розвитку народів» (стор. 1). З наданням конституції, писав В. Подолинський, ми пов'язували надії на краще майбутнє, але з проголошенням очікуваних свобод не прийшло справжнє визволення, бо «з цілого нашого конституційного життя ми дістали єдиний, але дуже важливий урок, що при деспотичному уряді народові майже неможливо стати вільним» (стор. 31). Обіцяна конституція, продовжує свою думку В. Подолинський, зовсім не звільнила його від почуття туги за свободою, бо він передбачає, що галицьким українцям і полякам до волі ще далеко (стор. 32), а звідси й завдання для демократів: роз'яснювати народів, що таке свобода (стор. 25).

Автор рішуче виступає проти всякого поневолення і насильства, дає досить влучне тлумачення особистої кріпосної залежності селян при феодализмі, посилення феодального гніту в Галичині після загарбання її Австрією, посилаючись на численні процеси селян з поміщиками з приводу різних утисків. На його думку, це зумовлено не діями окремих осіб чи уряду, а «духом часу» (стор. 28), тобто об'єктивною закономірністю суспільного розвитку. Відзначаючи факт скасування у Галичині кріпацтва («підданства») в 1848 р., тобто раніше, ніж у деяких німецьких країнах, В. Подолинський вважає, що воно «сконало» лише під впливом польського революційного руху (стор. 29).

Виходячи з того, що галицькі українці — це корінне населення краю, «господарі свого власного дому» і що вони становлять невід'ємну частину багатомільйонного українського народу (стор. 3, 15), автор виступає за їх безумовне національне визволення. В його концепції воно органічно поєднується з визволенням соціальним. Свобода і національна незалежність України в уяві Подолинського — поняття невіддільні. За його словами, українці уже затужили за «свободою і національністю, тобто за Україною» (стор. 20). «Я не знаю, як то нація може жити без свободи», — заявляє він (стор. 22). Автор розуміє справжню волю як визволення, насамперед, простого народу, трудящих мас. Саме для них, на його думку, потрібно будувати свободу (стор. 25).

Автор рішуче відкидає помилкові твердження представників польського національно-визвольного руху, ніби українці не є окремою нацією, а становлять частину народу польського. Він вважає, що історія здавна пам'ятає українців як окремий народ. За його словами, ще перед введенням християнства на Русі жив старий руський народ, що становив одну з паростей слов'янства, відмінну від поляків, ляхів, і він мав свою власну мову (стор. 12). Тяжкі випробування, що випали на долю українського народу протягом останніх п'яти століть, значні польські впливи не змогли змінити його обличчя. «Нашо ж то здалося, — говорив Подолинський, — заперечувати ім'я і мову українців, коли в історії й українських серцях записано, що наші прадіди називалися українцями і говорили по-українському, і я запевняю, що й правнуки наші залишаться українцями. Українського імені й української мови не змінить ніхто...» (стор. 13).

Оскільки українці давно втратили державну незалежність, веде далі автор, їхні визвольні прагнення деякий час були невиразні і не переростали в політичні. Але недавно національну самосвідомість і запал до боротьби розбудили у них поляки, які, намагаючись повер-

нути свою національну незалежність, звернулись до них за допомогою, обіцяючи повне визволення, бо найбільш далекоглядні добре розуміли, що коли вільним буде українець, то здобуде волю та щастя і поляк (стор. 20). З того часу український визвольний рух у Галичині набирає дедалі більшої сили.

В. Подолинський вважає безглуздими вигадки, ніби активний виступ галицьких українців за свої права є справою «московських рублів», бо цікаво би знати, з іронією запитує він, «які то рублі зробили французів французами, німців німцями, італійців італійцями; невже ж і поляки за рублі стали польськими патріотами?» (стор. 16). Прагнення українців до соціального і національного визволення він вважає таким же природним, як в інших народів. «Так, ми українці,— заявляє він,—віримо твердо у воскресіння вільної, незалежної України, скоріш чи пізніше... Минув той час, коли ми боялися навіть по кутках признатися до свого імені. Сьогодні українець виявляє його цілому світові. Ніщо не зможе зупинити нас від стремління, поширених в цілій Європі, і не замовкнемо, хіба Європа замовкне. Усі хочемо бути вільними разом з іншими народами і за волею стиха тужимо, бо як тяжко коникові у дишля ходити, іще тяжче русинові хоть кому служити. Хочемо бути народом і будемо ним неодмінно...» (стор. 17).

В. Подолинський дає докладну характеристику українського національно-визвольного руху в Галичині, виділяючи в ньому чотири головні течії, які називає партіями.

Перша з них — «партія чисто українська — хоче України вільної, незалежної і простує до неї прямо й безпосередньо або через слов'янщину».

Друга — «партія польсько-українська — хоче України вільної, незалежної і прямує до неї за допомогою федеративної Польщі, або ж Польщі слов'янської у федерації з Україною з тією умовою, що коли вона дозріє і буде потреба, тоді повністю українізується. Ці дві течії уже тепер ліберальні, а тому, природно, ненависні тим, хто ненавидить свободу...».

Третя — «партія австрійсько-українська — хоче України вільної тільки від поляків, а не обов'язково від неволі... В цій партії є і лібералізм, який від Австрії жде української свободи так само, як і поляки від неї ждуть польської свободи в Галичині».

Четверта — «партія російсько-українська — хоче також України, може й вільної, і прямує до неї через попереднє з'єднання з Росією, сподіваючись, що хоч тоді звільниться, коли буде вільною Росія» (стор. 21—22).

Охарактеризувавши ці течії, В. Подолинський заявляє: «Я не знаю, котра з них найліпша, але знаю, що такі є напевно між українцями і що коли, може, не всім українцям йдеться про свободу, то напевно всім йдеться про націю, хоч я не знаю, як то нація може жити без свободи. А що не всі виступають за волю, нічого дивного, бо так у кожного народу. Зрештою, вони в цьому не винні, бо не мали її і тому не знають її смаку. До того ж, ще з дитинства їх лякали цим словом «свобода», наче сажотрусом...» (стор. 22).

Все ж таки, не виникає жодного сумніву, що усі симпатії В. Подолинського на боці першої течії, до якої належав і він сам. І це цілком зрозуміло. Саме вона була найпрогресивнішою і найпоследовнішою, бо виступала за рівноправність і незалежність українців у братній сім'ї слов'янських народів, а умовою національного руху ставила звільнення від пут феодалізму і абсолютизму, свободу, про яку тоді йшлося, на думку В. Подолинського, в цілій Європі (стор. 14).

Як і інші справжні патріоти, автор «Слова перестороги» пов'язував надії на національне визволення українців з визволенням усіх слов'янських народів. Прагнення українців до незалежності,— заявляв він,— здійсниться «не раніше, як воскресіння всієї слов'янщини, федеративної та ліберальної, в яку я міцно по-українському вірю» (стор. 22). Ця думка цілком відповідає основній ідеї Кирило-Мефодіївського товариства. Вона яскраво свідчить про ідейну єдність кращих представників українського національно-визвольного руху по обидва боки кордону, який розділяв єдиний український народ, про їх однакові погляди на шляхи його визволення.

В. Подолинський — палкий патріот своєї країни. Але йому була чужою будь-яка національна обмеженість. Його патріотичні ідеї сповнені не тільки гарячою любов'ю до свого народу, але й почуттям дружби до інших народів. Він найбільше любить рідну Україну, але любить і Польщу як сестру, а всю слов'янщину — як рідну матір (стор. 19).

З особливо великою теплотою ставиться В. Подолинський до польського народу, який вважає таким же «нещасним і поневоленим», як український. Він відзначає великі досягнення в галузі польської культури, високо оцінює боротьбу цієї нації за свободу і демократію, а також допомогу кращих її представників у справі пробудження національної самосвідомості галицьких українців, закликає українців до дружби і єднання з польським народом, щоб зміцнити їх силу і тим самим забезпечити національне визволення (стор. 3, 14, 20—21). Відзначаючи, що в силу історичних умов у Галичині поруч з українцями живе чимало поляків, автор вважає, що вони могли б жити спільно і в майбутньому. Але як запоруку цього він висуває повну відмову від панування однієї нації над іншою та дотримання принципу їх рівноправності. Всяка безумовна колонізація чи українізація цілого населення краю, на його думку, віддавала б давнім абсолютизмом. «Не вартий польського імені той,— заявляє він,— хто не хоче визнати українця, але й не вартий українського імені той, хто не хоче визнати поляка» (стор. 3—4). Разом з тим автор вимагає виразної гарантії прав національних меншостей: євреїв, вірмен, німців і т. п. (стор. 3).

В. Подолинський широко уболіває з приводу гострих суперечок між керівниками польського і українського визвольного руху, вважає, що це може лише завдати шкоди обом народам. Він докоряє представникам польського демократичного табору, що вони, закликаючи українців до згоди і братерства, самі практично не роблять нічого для досягнення цієї мети, а своїми наклепами на український визвольний рух лише поглиблюють розбрат (стор. 4).

Автор називає незапам'ятливими тих, хто з метою ополчення українців, вперто твердить їм про польську свободу, не згадуючи нічого про українську. На його думку всякі спроби ополчити українців приречені на провал (стор. 6—7). Якщо польські демократи борються за визволення свого народу, що можна лише вітати, то не повинні заперечувати права на свободу іншого народу, в тому числі й права на національне самовизначення (стор. 14). Нехтуючи право українців на самовизначення, заявляє він, польські демократи посилюють польсько-українську ворожнечу і тим самим ллють воду на млин австрійської бюрократії, яка все більше зміцнює свої позиції (стор. 31).

В інтересах братнього єднання українського і польського народів та забезпечення їх успіху в боротьбі за соціальне і національне визволення В. Подолинський закликає польських демократичних діячів відмовитись від своїх помилкових позицій в українському питанні. Для

цього необхідно визнати українців самостійним народом, гарантувати їм в Галичині рівноправність з поляками і замість того, щоб ополячувати,—нести знання, зміцнювати їх патріотизм, роз'яснювати принципи свободи.

Спрямувавши весь вогонь своєї критики проти хибних поглядів польських буржуазних демократів, В. Подолинський в той же час не залишає поза увагою помилок керівництва українським національно-визвольним рухом, представленого Головною Руською Радою. Він не приховує, що на ній теж лежить частина вини за розпалювання польсько-українських суперечностей, що, полемізуючи з представниками польського визвольного руху, українські діячі так само, як і вони, не позбавлені однобокого і несправедливого підходу до справи. Закликаючи їх до розважливості у своїх діях (стор. 2—3), автор всіляко вітає зміцнення українського національно-визвольного руху, але висловлює осуд тим, хто на вимогу австрійської бюрократії робить недоречні спроби підмінити поняття «національності» поняттям «віросповідання» і цим заважає раціонально використовувати можливості, породжені поразкою абсолютизму, для розпізнавання справжньої свободи (стор. 15—16).

В. Подолинський гостро критикує керівників Головної Руської Ради за їх зневагу до живої народної мови і вживання в письменстві під виглядом української такої мови, якої народ не розуміє (стор. 18). Він справедливо закидає представникам проавстрійської орієнтації упереджене ставлення до всіх поляків та обвинувачення їх в аристократизмі. Але тут же сам впадає в іншу крайність: усіх без винятку поляків об'являє демократами, переносячи на них, таким чином, свої симпатії до прогресивних польських діячів. Він спростовує також невірні уявлення деяких представників Головної Руської Ради, ніби ті українці, які виступають за свободу і за дружбу з поляками, зреклися свого народу, ополячилися.

Автор не схвалює орієнтації Головної Руської Ради на австрійський уряд, вважаючи, що українці зазнають від нього лише переслідувань. Як впливає з його слів, на підтримку бюрократії нічого сподіватись і в майбутньому, бо «немає жодного сумніву, що тільки-но їй удасться усунути з української землі польську національність, вона тут же почне переслідувати й українську як народжену в революційні часи, як сестру польської і дитя слов'янської гідри» (стор. 30).

Такі головні думки, висловлені в брошурі «Слово перестороги». Зрозуміло, що поряд з прогресивними ідеями в ній є й такі, що свідчать про певну обмеженість або суперечливість поглядів В. Подолинського, зумовлену об'єктивними факторами, зокрема недорозвиненість революційно-демократичного руху в Галичині, а також суспільним становищем самого автора, який стоїть на ідеалістичних позиціях у галузі філософії історії. Для нього творцем людського суспільства, його історії є бог. Невиправданою є деяка ідеалізація автором шляхетської Речі Посполитої, запозичена з ідейного арсеналу польської буржуазної демократії, недооцінка згубної ролі в історії українського народу польських феодалів, католицизму. Брошура не дає чіткої відповіді на питання про те, як має здійснюватися соціальне і національне визволення українського народу: шляхом революції чи реформ. І все ж такі значення цього досі маловідомого твору В. Подолинського важко переоцінити.

«Слово перестороги» — без сумніву, одна з найцінніших пам'яток української передової суспільної думки середини XIX ст. В ній, наче в дзеркалі, відбилися волелюбні прагнення найбільш прогресивної ча-

стини галицьких українців, критика В. Подолинського австрійського абсолютизму і радість з приводу його падіння, недовір'я до наданих буржуазно-демократичних свобод і обіцяної конституції, його виступи проти всякого поневолення, за демократію, рівноправність людей, любов до простого люду, вимога національної незалежності українців і пов'язання її з визволенням від соціального і національного гніту усіх слов'янських народів, гарячий патріотизм, почуття дружби до інших народів, заклик до їх єднання у визвольній боротьбі, непощадна критика шовіністичних помилок польських буржуазних демократів і національної обмеженості діячів Головної Руської Ради — все це явно перегукується з суспільно-політичними ідеалами Кирило-Мефодіївського товариства. Отже, автор «Слова перестороги» вніс гідний вклад у розвиток передової суспільної думки на Україні.

Проповідувана автором «Слова» ідея соціального і національного визволення українського народу через демократичну слов'янську федерацію не могла зустріти схвалення Головної Руської Ради і вишого уніатського духовенства, які зв'язали свою долю з Австрійською монархією. Їм не до смаку були не тільки антиавстрійська спрямованість брошури, але й заперечення її автором, ніби однією з найважливіших ознак української національності є віросповідання, а також його гостра критика штучної, спотвореної мови, вживаної діячами Головної Руської Ради у її виданнях. Все це спричинилося до того, що «Слово перестороги» не дійшло до читача. Та це не залякало В. Подолинського і при першій же нагоді він знову продемонстрував своє небажання домагатися волі для галицьких українців за допомогою Австрії. Восени 1848 р., коли австрійська вояччина посилила наступ на угорську революцію, В. Подолинський, вірний принципам дружби, братерського єднання і солідарності народів у визвольній боротьбі, разом з іншими демократами добровільно пішов боротись за свободу угорського народу, проти австрійського абсолютизму. Проте, йому не судилось стати в ряди захисників угорської революції. На кордоні він був затриманий і ув'язнений (стор. 153).

Брошура В. Подолинського довгий час залишалась невідомою українському читачеві. Лише в 1913 р. В. Щурату випадково вдалося знайти один її примірник, і він у 1914 р. вперше розповів про основні ідеї цього твору на сторінках газети «Діло»⁹. В 1919 р. В. Щурат опублікував досить велику розвідку про брошуру та її автора у своїй збірці статей під назвою «На досвітку нової доби», яка й досі є найгрунтовнішою працею про В. Подолинського. Ця постать привернула до себе увагу й українських радянських істориків. Високу оцінку його прогресивних поглядів дали у своїх працях Ф. П. Шевченко¹⁰ та Г. Ю. Гербільський¹¹.

Палкий патріот українського народу, завзятий поборник його соціального і національного визволення, полум'яний пропагандист дружби і єднання народів, В. Подолинський по праву стоїть в одному ряду з видатними діячами українського визвольного руху середини ХІХ ст., а його брошура «Слово перестороги» — в числі найбільш цінних документів їхньої ідейної спадщини.

⁹ Газ. «Діло», 1914, № 64.

¹⁰ Ф. П. Шевченко. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині ХІХ ст., К., 1958, стор. 169, 191.

¹¹ Г. Ю. Гербільський. Назв. праця, стор. 220, 223.

З історії руху Опору народів Європи

А. В. КУДРИЦЬКИЙ

З ІСТОРІЇ АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Нападом на Польщу 1 вересня 1939 р. гітлерівська Німеччина розв'язала другу світову війну. На початок 1941 р. фашистські орди окупували територію 12 європейських держав. В усіх загарбаних країнах нацисти шляхом масового кривавого терору встановлювали свій людиноненависницький «новий порядок». Панування фашистської Німеччини над уярмленими народами загрожувало фізичним знищенням цілих націй. Народи не могли миритися з чужоземним поневоленням. Вони розпочали боротьбу з окупантами і колабораціоністськими елементами.

Знищення фашизму вимагало об'єднання усіх антифашистських сил не тільки в національних, але й в міжнародних масштабах. В кожній країні, залежно від внутрішнього суспільно-політичного співвідношення сил, була своя специфіка, різноманітність і складність в організації антифашистської боротьби. Але в той же час, вона відбивала спільність головної мети — знищення фашизму. Саме така суть національно-визвольного руху стала основою міжнародної єдності й солідарності народів в їх битві з фашизмом.

Ці інтернаціональні зв'язки формувалися як на ґрунті спільної політичної мети у боротьбі з одним і тим же ворогом, так і на ґрунті класової солідарності трудящих, що поєднували справу розгрому гітлеризму з прагненням до соціального визволення.

Послідовними організаторами і натхненниками антифашистського руху Опору в усіх країнах Європи стали комуністичні і робітничі партії. Вони, незважаючи на жорстокий терор, самовіддано і послідовно боролися за національні інтереси своїх народів, стояли на глибоко патріотичних позиціях, прагнули до об'єднання і згуртування всіх патріотичних і демократичних сил.

Після віроломного нападу гітлерівської Німеччини в 1941 р. Радянський Союз став центром і головною силою антифашистської боротьби. Від результатів двобою з фашизмом на радянсько-німецькому фронті, від успіхів Радянських Збройних Сил залежала доля і свобода окупованих народів. Тому з першого дня Великої Вітчизняної війни радянського народу найважливішим інтернаціональним обов'язком трудящих всіх країн стало всебічне сприяння перемозі Країни Рад. Компартія Франції у спеціальній відозві від 22 червня 1941 р. заявила: «Народи Франції, Бельгії, Голландії, Чехословаччини і Греції, обернені в рабство Гітлером і Муссоліні... бачать у ворогах Радянського Союзу своїх власних ворогів. Наш ворог, поневолювач Франції — Гітлер, воює проти СРСР... Перемога Гітлера над СРСР була б нашою поразкою, а кожна перемога СРСР над Гітлером буде і нашою перемогою»¹. Так вважали не тільки французькі комуністи. Саме в цих

¹ Международная солидарность трудящихся в борьбе за мир и национальное освобождение против фашистской агрессии, за полное уничтожение фашизма в Европе и Азии (1938—1945), Документы и материалы. Сборник VI, стор. 282—283.

умовах народні маси усіх поневолених країн виявили братерську солідарність з радянським народом, підтримали його боротьбу з фашистськими загарбниками. Це насправді був «вияв волі, вияв пролетарської рішимості до боротьби, вияв пролетарської рішимості до союзу мільйонів і десятків мільйонів робітників в усіх країнах»².

Друга світова війна стала причиною добровільного чи насильственого переміщення величезних людських мас. Прикладом бойової інтернаціональної співдружності антифашистів може бути кожна окупована країна Європи. Міжнародна солідарність борців європейського Опору знаходила свій вияв у різних формах. Зупинимося коротко лише на партизанському русі в окремих країнах, в якому активну участь брали представники й інших народів.

Широкого розмаху набрав рух Опору на Балканах, де він одразу ж набув інтернаціонального характеру. Наприклад, у грудні 1943 р. група болгарських окупаційних військ із зброєю в руках перейшла на сторону югославських партизанів і утворила в Югославії партизанське з'єднання «Христо Ботев»³. В районах Санджака і Чорногорії діяв «інтернаціональний батальйон», сформований з болгарських солдатів, місцевих жителів та радянських і польських громадян — втікачів з фашистського полону. З 123-го болгарського окупаційного полку до партизанів перейшли із зброєю в руках більше 250 солдатів. Вони стали кістяком партизанської бригади імені Георгія Димитрова. Національні меншості, що проживали в Словенії та Хорватії, організували свої з'єднання. Тут з червня 1943 р. діяв чеський батальйон (згодом бригада імені Яна Жижки) у складі понад тисячу чоловік. В Банаті з окупантами вела боротьбу словацька бригада Яношика, яка налічувала до 2500 бійців⁴. В Славонії місцеві угорці сформували свою військову частину, названу іменем національного героя Угорщини Ш. Петефі⁵.

Активну участь у боях за югославську землю взяли військовополонені союзних держав. У Словенії в ряди югославських партизанів влилась група англійських та новозеландських солдатів, що були взяті в полон німцями в Греції і визволені партизанами, а також французьких полонених. В районах Середньої Боснії з фашистами билися понад 3 тис. поляків. У листопаді 1944 р. на території Югославії діяли два батальйони австрійських антифашистів⁶. Після капітуляції Італії у 1943 р. з італійських військовослужбовців було організовано ряд загонів, з яких пізніше сформувалися партизанські дивізії «Італія» та «Гарібальді». Регулярні дивізії «Венеція» (повністю) і «Тауреніца» (частково) перейшли на сторону партизанів і спільно з ними громмили ворога. В м. Монтфалконе поблизу Трієста було сформовано три батальйони італійських добровольців, а в Спліті — бригаду імені Гарібальді, що влилась згодом до Народно-визвольної Армії Югославії. Всього в цій країні діяло 63 окремі національні частини⁷.

В рядах болгарських партизанів боролися громадяни Югославії, Польщі, СРСР, Греції та інших країн. Болгарський народ шанує пам'ять англійського льотчика, майора Френка Томсона, який брав

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 406.

³ Історія Болгарии, М., 1955, т. II, стор. 299.

⁴ В. И. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945), К., 1961, стор. 274, 408.

⁵ Журн. «Мировое хозяйство и мировая политика», 1944, № 7—8, стор. 27.

⁶ Там же; В. И. Клоков. Назв. праця, стор. 407; Коммунисты в борьбе за независимость Австрии, М., 1965, стор. 113.

⁷ Л. Лонго. Народ Италии в борьбе, М., 1952, стор. 96; журн. «Мировое хозяйство и мировая политика», 1944, № 7—8, стор. 28; Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления, Варшава, 1965, стор. 23.

участь у боях Тринського партизанського загону і віддав своє життя за народну Болгарію. В країні користується повагою ім'я чеського комуніста Йозефа Бейди, що був тут одним з організаторів партизанського руху⁸.

Патріоти ряду країн брали активну участь у героїчній боротьбі грецького народу проти фашистських окупантів. У Західній Фракії у співдружності з 18-м полком ЕЛАС діяв болгарський загін «Василь Левський»⁹. Після повалення режиму Муссоліні деякі частини регулярної італійської армії також перейшли на бік грецьких патріотів. Так було на островах Егейського та Іонійського морів. У Західній Македонії розрізнені італійські частини були зведені у полк «Тімо», який взаємодіяв з 9-ю партизанською дивізією ЕЛАС. В районі Фессалії разом з грецькими патріотами билася італійська дивізія «Пінероло»¹⁰. В області Флоріна великий загін місцевих партизанів під командуванням офіцера грецької армії Бонаполуса проводив бойові дії спільно з югославськими месниками¹¹. Нерідко до партизанських загонів приходили й солдати німецьких окупаційних військ у Греції, в основному перебіжчики з штрафних батальйонів для політично неблагонадійних.

На якій би землі не перебували антифашисти, вони не припиняли активної боротьби з гітлеризмом. Австрієць Вільгельм Штейнер був у числі керівників і організаторів руху Опору в Голландії¹². В рядах Національно-визвольної армії Албанії бився окремий партизанський італійський батальйон, переформований згодом у дивізію імені Грамші¹³. Поряд з патріотами Норвегії проти фашизму виступили тисячі радянських та югославських громадян, що тікали з полону. Одним з організаторів партизанського руху в Бельгії був болгарин Тодор Ангелов, який загинув у боротьбі за визволення цієї країни. Посмертно його нагороджено вищим бельгійським орденом¹⁴.

За свободу Польщі боролися представники 34 народів. Серед них — росіяни, українці, чехи, угорці, англійці, румуни, болгарини, німці та ін. Бойовими ділами уславилася група німецьких антифашистів під керівництвом колишнього бійця інтернаціональної бригади в Іспанії Йозефа Гіффера (підпільне ім'я — Андреас Гофер), що діяла в Конвінських лісах. Інша група базувалася в районі міста Келець. Загоном ім. Казіміра Пуласького командував чех Іржі Недошинський. В цьому підрозділі налічувалося понад 100 радянських бійців. Близько 300 угорських антифашистів також стали активними підпільниками та партизанами на території Польщі¹⁵.

В антифашистському русі Опору Чехословаччини брали участь трудящі 30 національностей¹⁶. Лише в з'єднанні капітана О. Єгорова в Словаччині, яке налічувало близько 5000 бійців, були представники 22 народів. Під час Словацького народного повстання у серпні 1944 р. пліч-о-пліч з чехами та словаками боролись понад 3 тис. радянських громадян, 800 угорців, 400 французів, 100 югославів, 80 поляків, близько 250 німецьких, 50 румунських, 40 болгарських антифашистів. В боях

⁸ М. И. Семиряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм, М., 1962, стор. 88.

⁹ Антифашистское движение Сопротивления, Сб., М., 1962, стор. 242.

¹⁰ Л. Лонго. Назв. праця, стор. 92, 95; Р. Батталья. История итальянского движения Сопротивления, М., 1954, стор. 133.

¹¹ Журн. «Мировое хозяйство и мировая политика», 1943, № 7, стор. 74.

¹² Журн. «Новое время», 1960, № 19, стор. 8.

¹³ Л. Лонго. Назв. праця, стор. 95.

¹⁴ М. И. Семиряга. Назв. праця, стор. 92—93.

¹⁵ Там же, стор. 83—84.

¹⁶ Журн. «Преподавание истории в школе», 1965, № 4, стр. 19.

за визволення Словаччини відзначилися французький партизанський загін під командуванням капітана де Ланур'є та бригада радянських партизанів П. Величка. Учасниками Празького повстання в травні 1945 р. стали болгарські робітники та студенти, 30 з них загинуло на барикадах міста¹⁷.

В Італії разом з місцевими партизанами боролися югослави, французи, англійці, українці, росіяни та ін. В горах Реджо-Емілія діяв інтернаціональний «Союзний батальйон» у складі трьох рот — радянської, англійської та італійської, в загонах італійських партизанів билася чимало американських солдатів, що втекли з гітлерівського полону¹⁸.

Класичним прикладом інтернаціонального характеру антифашистської партизанської боротьби стала Франція. Здавна тут проживали сотні тисяч громадян інших країн. Напередодні другої світової війни у Франції налічувалося понад три мільйони емігрантів, у тому числі 800 тис. італійців, 300 тис. іспанців, 142 тис. бельгійців, 50 тис. представників балканських народностей, 80 тис. вірмен¹⁹. Це обумовило той факт, що у французькому Опорі брали участь тисячі іноземців 57 національностей. Лише на південному заході Франції в макі билася 10 тис. іспанців. Це були в основному іспанські республіканці, які належали до числа найдосвідченіших бійців французького Опору. У 1941 р. в Парижі почав діяти чехословацький загін. Того ж року румунські антифашисти створили загін франтирерів з числа добровольців, що перебували у французькій армії. Румун Ніколай Кристя очолював великий французький партизанський загін²⁰. Напередодні війни у країні проживало понад 500 тис. поляків. Вже у 1941 р. вони сформували ряд польських антифашистських бойових підрозділів. За даними 1944 р., учасниками боротьби проти окупантів у Франції було близько 20 тис. поляків, майже 10 тис. з них загинуло²¹.

Великий вклад у справу визволення окупованих країн Західної Європи: Франції, Італії, Греції, Польщі та інших внесли громадяни Радянського Союзу, в тому числі трудящі Радянської України. «Не можна написати історію визволення Франції від гітлерівських орд, не розповівши про радянських людей», — писав один з керівників французького Опору комуніст Гастон Ларош²². Ці слова можна віднести до будь-якої з європейських країн, окупованих гітлерівцями. Радянські громадяни — військовополонені солдати і офіцери, а також насильно вивезені фашистами на каторжні роботи, не припиняли боротьби з ворогом і за межами своєї Батьківщини, в умовах неволі. Виховані Комуністичною партією на принципах пролетарського інтернаціоналізму, радянські люди, що опинились у ворожому полоні, прагнули лише до однієї мети — якомога швидше включитися у всенародну боротьбу проти гітлерівських загарбників.

Героїчно боролися радянські партизани з нацистами на території Югославії. В боях за визволення Словенії брала участь Особлива радянська партизанська бригада. На початку 1945 р. вона налічувала близько 2 тис. бійців і входила до складу 30-ї дивізії 9-го корпусу

¹⁷ А. Г. Деборин. Вторая мировая война, М., 1960, стор. 306; В. И. Клоков. Назв. праця, стор. 369; М. И. Семияга. Назв. праця, стор. 84—85, 100.

¹⁸ Р. Батталья. Назв. праця, стор. 375.

¹⁹ Gastone Laroche, Op les nommait des etrangers, Paris, 1965, стор. 37.

²⁰ Там же, стор. 19, 187, 317, 326; Н. И. Лебедев. Румыния в годы второй мировой войны, М., 1961, стор. 160.

²¹ Международная солидарность трудящихся..., стор. 619; Gastone Laroche. Назв. праця, стор. 187.

²² «Литературная газета», 25 серпня 1959 р.

Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ). Очолював бригаду моряк, родом з Волині Анатолій Д'яченко. Командиром 1-ї Пролетарської дивізії НВАЮ був Олександр Гаврильченко з Черкащини. Сотні інших радянських полонених, що втікали з концтаборів або були звільнені партизанами, вели боротьбу в складі югославських військових формувань.

Спільно пролитою кров'ю скріплена дружба радянського, чеського та словацького народів. Громадяни СРСР сприяли розгортанню партизанського руху в Словаччині. Ще у 1942 р. тут були створені перші партизанські групи з радянських військовополонених. У наступні роки тривало зростання антифашистського руху. У 1944 р. бойові загони створювалися з спеціально засланих у тил гітлерівської армії партизанських груп. Напередодні Словацького народного повстання відчутних ударів ворогові завдали підрозділи словацьких партизанів, якими керували радянські командири М. Курячев, П. Колесников, І. Висоцький, О. Єгоров, П. Величко, М. Шукаєв, В. Квітінський, В. Клоков. З другої половини 1944 р. у Чехії та Моравії також розпочали бойові дії загони, очолювані радянськими офіцерами²³.

Тікаючи з концтаборів, що розташувалися у Греції та Югославії, радянські військовополонені знаходили шлях до болгарських партизанів. У Ботевградському загоні «Чавдар», що діяв в районі м. Софії, було чимало радянських бійців.

Трудащі Болгарії свято шанують пам'ять про радянського лейтенанта Івана Вальчука, який мужньо бився з фашистами в складі Горнаджуського партизанського загону і загинув у бою²⁴.

Велику допомогу подали радянські патріоти братньому польському народові. Починаючи з 1942 р., в Парчевських лісах, у Краківському воєводстві та в інших районах почали бойові дії перші формування радянських військовополонених. Успішно проводили операції партизанські загони «Володі», «Казика», «Сокола», «Льошки», імені Котовського, Чапаєва, Шорса та ін.²⁵. У 1943 р. майже в кожному загоні Гвардії Людової були радянські люди. В лютому-квітні 1944 р. на польську територію вийшла українська партизанська дивізія імені Ковпака під командуванням П. Вершигори та ряд інших з'єднань.

Радянські люди користувалися великим авторитетом серед бельгійських бійців Опору. Їм доручали командування великими військовими партизанськими частинами. Комісаром бельгійського партизанського полку, що діяв у Бельгії, в Арденах, був радянський офіцер Є. Доценко. У липні 1944 р. командиром цього підрозділу став українець Г. Велогоненко. В провінції Лімбург на кордоні з Голландією з бельгійськими патріотами активно взаємодіяла радянська партизанська бригада «За Батьківщину» під командуванням Д. Шукшина та І. Дядькіна²⁶.

Майже на всій території Північної і Центральної Італії в боротьбі проти фашистів брали участь і радянські патріоти. В північно-східних областях — Трентіно-Альто-Адідже, Венето, Фріулі, Венеції-Джулії у партизанських загонах гарібальдійців боролосся близько 450 радянських бійців. Їх групи діяли в Західному Венето, в провінції Белуно. Понад 250 радянських воїнів були учасниками бойових дій у Лігурії, близько 500 — в Емілії-Романья²⁷. Широко відомим по всій краї-

²³ Антифашистское движение Сопротивления, стор. 135.

²⁴ Газ. «Правда», 12 квітня 1963 р.; Память сердца, 36. М., 1965, стор. 93.

²⁵ История Польши, М., 1958, т. III, стор. 587, 597—598.

²⁶ Газ. «Известия», 18 червня 1959 р.; «Робітнича газета», 18 квітня 1965 р.

²⁷ Объединение Италии. Сборник статей, М., 1963, стор. 358, 368; газ. «Правда», 24 лютого 1958 р.

ні став батальйон імені Чапаєва, що діяв у провінції Фріулі. Він складався в основному з українців та росіян. Командував загоном харків'янин В. Литовко. Близько 90 радянських громадян налічувалося в 23-й гарібальдській бригаді. Серед них українці, росіяни, казахи, узбеки, вірмени, грузини²⁸. Національним героєм Італії став Федір Полетаєв, єдиний в країні іноземець, нагороджений вищою національною відзнакою «Золотою медаллю за військову доблесть».

Чимало радянських солдатів та офіцерів боролися з ворогом у складі грецьких підрозділів, зокрема у 34-у піхотному полку 13-ї дивізії ЕЛАС. Окремими загонами командували полтавчанин Ю. Лазаренко, ленінградець Ю. Юдін, інженер з Коростеня С. Ландман, І. Барсуков з Ставропольського краю та ін.²⁹

Багато героїчних подвигів здійснили радянські люди у Франції. Понад 17 тис. громадян СРСР, об'єднаних приблизно у 55 партизанських загонах, відстоювали свободу французького народу. Бойова діяльність радянських партизанів була тісно пов'язана з антифашистським рухом Опору у Франції. В тексті присяги, яку приймали наші бійці, є такі слова: «...Виконуючи свій обов'язок перед Радянською Батьківщиною, я також буду чесним і справедливим відносно французького народу, на землі якого я захищаю інтереси своєї Батьківщини. Я всіма силами буду підтримувати своїх братів-французів у їх боротьбі проти нашого спільного ворога — німецьких окупантів»³⁰. В цих словах знайшли свій вираз не лише висока ідейність та відданість радянських людей Соціалістичній Батьківщині, але й дух пролетарського інтернаціоналізму, в якому партія їх виховала.

Широко відомим своїми бойовими ділами на Півночі Франції був інтернаціональний загін Олександра Ткаченка. В його складі боролися французи, українці, чехи, росіяни, італійці. Після загибелі свого командира, сина українського народу, бійці присвоїли підрозділу його ім'я³¹. Національним героєм Франції став лейтенант Радянської Армії, комуніст, Герой Радянського Союзу, вінничанин Василь Порик. Ця людина безприкладної мужності була організатором і керівником ряду бойових загонів з радянських людей, які здійснили десятки великих і малих диверсій, знищили сотні ворожих солдатів і офіцерів, багато військової техніки та озброєння.

Бойові операції радянських партизанських загонів, що діяли під час другої світової війни на території окупованих європейських країн, завдавали відчутних втрат гітлерівським військам. Але значення боротьби радянських партизанів виходило далеко за межі лише воєнних дій. Своїми подвигами, своєю самовідданістю вони показали народам Європи непереможну волю, героїзм радянських людей, вихованих партією Леніна, їх розуміння інтернаціонального обов'язку, прагнення до перемоги над фашизмом.

Життя довело, що згуртування всіх патріотичних сил народів під керівництвом комуністичних партій, єдність мети і зусиль демократичних сил, які виступали під прапором інтернаціоналізму, були однією з найважливіших умов історичної перемоги над німецьким фашизмом.

²⁸ Газ. «Соціалістична Харківщина», 28 квітня 1963 р.; газ. «Зоря Полтавщини», 6 вересня 1964 р.

²⁹ «Робітнича газета», 8 вересня 1960 р., 15 лютого 1963 р.; газ. «Сельское хозяйство», 9 травня 1959 р.

³⁰ «Военно-исторический журнал», 1965, № 6, стор. 48; журн. «Вопросы истории», 1960, № 3, стор. 96—97.

³¹ Газ. «Молодь України», 14 лютого 1964 р.

Ф. С. РЕПРИНЦЕВ

УЧАСТЬ УГОРСЬКИХ АНТИФАШИСТІВ У РУСІ ОПОРУ НАРОДІВ ЄВРОПИ

В антифашистській боротьбі народів Європи, що охопила мільйони людей, яскраво виявилась могутня сила ідей пролетарського інтернаціоналізму. Той факт, що в ній брали участь численні представники різних народів, є ще одним доказом інтернаціонального характеру руху Опору в цілому.

Значний інтерес становить питання про участь в цьому русі представників угорського народу як в Угорщині, так і в інших країнах. В Угорщині створились винятково складні умови, які серйозно гальмували розвиток антифашистської боротьби. Проте в різних країнах Європи напередодні війни існувала численна прогресивна еміграція, яка виникла після придушення пролетарської революції в Угорщині в серпні 1919 р. та інтернування з республіканської Іспанії у 1938—1940 рр. угорських добровольців — бійців інтернаціональних бригад. Угорські політемігранти після окупації німцями країн, де вони жили, включилися в антифашистську боротьбу.

Питання про участь угорських громадян у русі Опору під час другої світової війни в радянській історичній літературі висвітлене мало. Крім статті Ф. П. Шевченка «Участие венгров и румын в партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны Советского Союза» в журналі «Новая и новейшая история» (1961, № 5), праці Л. М. Ніжинського і А. І. Пушкаша¹, монографії А. І. Пушкаша² та кількох статей І. М. Гранчака, О. Д. Довганича в «Наукових записках» Ужгородського університету, присвячених висвітленню участі угорців у партизанських загонах на Закарпатті, узагальнюючих наукових праць майже немає. Дослідження цієї теми становить великий інтерес, оскільки дає можливість показати роль і місце прогресивних сил Угорщини у боротьбі з фашизмом.

Найбільша кількість угорських політемігрантів, 25—30 тис. чоловік, напередодні другої світової війни жила у Франції. Вони оселились переважно в гірничо-промисловому районі північного заходу країни, а також у містах: Парижі, Греноблі, Ліллі, Ліоні, Тулузі та інших. Угорці, що жили у Франції, брали участь в діяльності прогресивних робітничих організацій. В 30-х роках вони створили комітет «Беке нш сабадшаг» («Мир і свобода»), а в 1939 р. на його базі заснували «Франко-угорське братерство». Ліві групи угорських політемігрантів видавали тут свій журнал «Сабад со» («Вільне слово»), який виходив до самої окупації Франції німцями і відігравав важливу роль в організації боротьби з фашизмом³.

Коли французький народ розгорнув запеклий опір окупантам, серед активних борців з фашизмом було більше 3000 угорських емігран-

¹ Л. Н. Нежинский, А. И. Пушкаш. Борьба венгерского народа за установление и упрочение народно-демократического строя 1944—1948 гг., М., 1961.

² А. И. Пушкаш. Венгрия в годы второй мировой войны, М., 1966.

³ Az ellenállás lobogója alatt Franciaországban, в кн.: Magyar partizánok a fasisztus ellen, Előadások, Budapest, 1965, стор. 110 (далі — Az ellenállás...).

тів⁴, а з 453 угорських партизанів, які боролись безпосередньо в загонах Макі, 56 загинуло⁵. Угорці брали участь в центральному апараті по керівництву бойовими операціями, а також у диверсіях і збройних сутичках з фашистами. Серед угорських бійців розповсюджувалась газета «Сабадшаг» («Свобода») ⁶, яку вони двічі на місяць одержували з Брюсселя, а з 1 вересня 1943 р. у Франції почала видаватись газета «Мадьяр семле» («Угорські вісті») ⁷. В першому номері, звертаючись до співвітчизників, газета писала: «Угорець Франції! Підтримуючи визвольну боротьбу французького народу проти Гітлера, ти тим самим сприяєш боротьбі за свободу і незалежність свого народу і Батьківщини» ⁸. Відповіддю на це була активізація дій угорських груп Опору, залучення до їх складу нових бійців. Поряд з чоловіками активно боролися і жінки. У 1943 р. угорці взяли участь у вбивстві в Парижі головнокомандуючого окупаційними військами генерала Шамбурга та особливого уповноваженого Гітлера у Франції по депортації робітників есесівця фон Ріттера ⁹. Крім того, вони брали участь у спаленні німецької військової бібліотеки та в інших диверсіях і збройних сутичках з ворогом. Вони були і серед підсудних «Процесу 23-х», обвинувачених в організації руху Опору у Франції. Йожеф Бочор, Бекеш-Глас Імре і Елек Томаш були за це страчені 21 лютого 1944 р. 19-річний Томаш перед стратою сказав: «Я задоволений зробленим до цього часу. Почуваю, що за своє життя вже заплатив... Але, коли б я міг почати життя знову, то і тоді не зробив би інакше» ¹⁰.

У червні 1943 р. розрізнені групи угорців — учасників французького руху Опору, очолювані комуністами, під керівництвом Пап Лайоша, об'єдналися в «Угорський рух незалежності» ¹¹. В грудні того ж року до них приєдналися угорські жінки-пропагандистки, а пізніше і керована Дьердем Бьольоні група представників інтелігенції, яка здійснювала редагування і випуск нелегальної преси й листівок ¹².

Найбільшого розвитку рух Опору у Франції досяг в північно-західних департаментах Нор і Па-де-Кале, де угорці боролись з німецькими окупантами ще з жовтня 1940 р. З квітня 1942 р. створюються угорські секції Опору в містах Лонс, Саламін, Мерікур. В 1943 р. у місті Деше було організовано окрему групу і окружний комітет Комуністичної партії, до складу якого ввійшло 3 угорці. Комітет підтримував зв'язок з французьким рухом Опору. У м. Греноблі діяло 6 груп вітчизняної міліції, які об'єднували 24 чоловіки, і комуністичний осередок під керівництвом Гези Реваї. 40 угорських антифашистів було в підпільній організації текстильної фабрики. На півдні Франції, в Тулузі, боролося кілька груп угорців, які в серпні 1944 р. об'єднували 50 антифашистів ¹³. Вони здійснили напад на електропоїзд, що перевозив вибухові речовини, знищивши при цьому 60 фашистів. Серед угорців, що діяли в Тулузі, була і Юлія Полл, нині головний редактор журналу «Венгерские новости». В Марселі угорські борці вряту-

⁴ Az ellenállás..., стр. 112.

⁵ Conférence internationale sur l'Histoire de la Résistance, Varsovie, du 15 au 19 avril 1962, Wien, 1966, стр. 407.

⁶ Журн. «Internationale Heft der Widerstandsbewegung», Wien, 1960, № 4, стр. 94 (далі — «IHW»).

⁷ Az ellenállás..., стр. 113.

⁸ Bedecs E. v. a. Magyarok Parizsért, Budapest, 1963, стр. 95.

⁹ «IHW», 1960, № 4, стр. 94.

¹⁰ «IHW», 1960, № 4, стр. 19. Az ellenállás..., стр. 114 116.

¹¹ Az ellenállás..., стр. 113.

¹² «IHW», 1960, № 4, стр. 95.

¹³ Az ellenállás..., стр. 117, 118.

вали 40 в'язнів з концентраційних таборів, встановили зв'язок з учасниками алжирського руху Опору, матеріально підтримували ув'язнених концтабору в Джерфі¹⁴.

Угорські антифашисти з м. Ліона організували втечу 67 в'язнів з таборів смерті і забезпечили їх всім необхідним. Під час підготовки і проведення повстання проти німецьких окупантів у Парижі діяло 30 угорських озброєних груп, які об'єдналися в червні 1944 р.¹⁵ Понад 3000 угорців брали участь в боях проти ворога на завершальному етапі визволення Франції від фашистського поневолення в складі трьох полків «Іноземного добровольця». Французький народ високо оцінив бойову діяльність інтернаціонального батальйону (до нього входили й угорці), який на висоті понад 2000 м в хуртовину й мороз, не маючи зимового обмундирування і достатньої кількості боеприпасів, відбив усі атаки ворога і переміг його в боях біля Па-де-Барбазона і Каллелонга¹⁶. Після визволення Франції угорці в складі підрозділу «Петефі» під командою Ласло Маршалла у вересні 1944 р. допомагали очищати від фашистів Бельгію та Голландію. Таким чином, у русі Опору на території Франції брав активну участь кожний десятий угорець, що жив тут¹⁷.

Значна кількість угорських політемігрантів, число яких становило 5—6 тис. чоловік, оселилась також у Бельгії. Найбільше їх було в гірничому районі Шарлеруа¹⁸. Створені тут угорськими антифашистами групи Опору діяли спільно з бельгійцями. Щоб залучити до руху більшу кількість учасників, один з керівників угорських антифашистів Шандор Штраус налагодив тісні зв'язки між розрізненими групами угорських емігрантів та випуск газети «Сабадшаг»¹⁹.

В липні 1941 р. у Брюсселі з окремих груп було сформовано угорську роту, яка ввійшла до складу 1-го Брюссельського мобільного корпусу Бельгійської партизанської армії, створеної під керівництвом Компартії Бельгії в кінці 1940 р. Діяльну участь в організації угорської роти взяли болгарський комуніст Тодор Ангелов та угорець Еміль Льовенвїрт, який був першим її командиром, а пізніше — Іштван Мольнар²⁰. Серед її бійців було багато колишніх добровольців іспанських інтербригад. Тільки в Брюсселі угорська рота організувала вибух у кінотеатрі «Марево», знищивши при цьому 30 фашистів, восени 1942 р. було вбито фюрера бельгійських фашистів (рексистів) оберштурмфюрера СС Шолена, вчинено напад на колону окупантів, які зазнали значних втрат. 8 лютого 1943 р. між Савенною і Штаербеком група під керуванням Міклоша Льовенвїрта здійснила напад на поїзд «Відень — Брюссель», в результаті чого загинуло та було поранено близько 300 німецьких офіцерів²¹.

Активні дії учасників руху Опору викликали посилення репресій в Брюсселі. Жандармські облави та інші каральні заходи завдали тяжких втрат патріотам. Тільки за три дні, наприкінці березня 1944 р., угорська рота втратила близько 50 чоловік²².

В Данії, на відміну від Франції та Бельгії, в русі Опору брали участь, головним чином, солдати та офіцери окупаційних частин угор-

¹⁴ Az ellenállás..., стор. 119.

¹⁵ «IHW», 1960, № 4, стор. 95.

¹⁶ Там же, стор. 16.

¹⁷ Az ellenállás..., стор. 122.

¹⁸ Журн. «Hadtörténelmi közlemények», 1955, № 1, стор. 182.

¹⁹ «IHW», 1960, № 4, стор. 96.

²⁰ Arkus József. A Brüsseli magyar század, Budapest. 1964, стор. 36.

²¹ Arkus József. Назв. праця, стор. 128.

²² Hadtörténelmi Levéltár — Partizán gyűjtemény. B-6, Budapest.

ських військ, які були направлені сюди «для підтримання порядку» в тилу. Датські антифашисти звернули увагу на нерівноправність угорців у порівнянні з німцями, зневажливе ставлення до них і вирішили скористатись з цього. Серед угорських солдатів поширювались листівки, в одній з яких, зокрема, говорилось: «Гонведи! Зараз ви в Данії. Данія і Угорщина завжди були добрими друзями і ваш обов'язок полягає в тому, щоб ці стосунки не були знищені. Поводьтесь спокійно, доки проб'є час звільнення. Датський визвольний рух своєчасно подасть вам заклик, щоб спільними зусиллями вигнати з країни нашого ворога. Так ви зможете ефективніше боротись за майбутнє Угорщини»²³. Як згадує один з учасників антифашистської боротьби в Данії Золтан Вілагі²⁴, угорці вступили в безпосередні стосунки з Генеральним штабом датського руху Опору, а також подавали допомогу патріотам Данії в їх діях проти німецьких окупантів.

Угорські борці випускали в Данії нелегальну газету «Мадьяр со», одержували від датського Генерального штабу через капітана Нільсена та інженер-капітана Хрістенсена інструкції, посвідчення та інші матеріали²⁵. В свою чергу, вони допомагали датчанам у зборі відомостей про розміщення німецьких військ, відмовлялись від виконання розпоряджень німецького командування по роззброєнню датської армії, а також брали участь в проведенні саботажу і знищенні німецьких солдатів та офіцерів. В селі Ньюміндегабе (на західному березі Юг-ландії) угорці передали датським партизанам багато зброї, боеприпасів, вибухівки, а один підрозділ в складі 100 чоловік 22 квітня 1944 р. відмовився виступити на фронт. Коли німці хотіли змусити до цього угорських солдатів силою, між ними почалися сутички, які привели до значних жертв з обох сторін²⁶.

Серед угорських антифашистів — учасників руху Опору в Польщі було чимало військовослужбовців, які перебували тут з перших місяців 1942 р.²⁷ Значну частину їх складали дезертири з армії та робочих батальйонів, втікачі з німецьких тюрем і концентраційних таборів, розташованих в Польщі²⁸. В партизанському загоні ім. Костюшко була угорська група під командуванням Сьоні Мартона²⁹. Серед угорців, дислокованих в околицях Любліна, в квітні 1944 р. розповсюджувалась листівка під назвою «До угорського народу», в якій партизани закликали солдатів переходити на їх бік. І наче у відповідь на цей заклик, було одержано повідомлення, що 24 травня 1944 р. з аеродрому Замосць (Люблінське воеводство) угорські пілоти, захопивши 30 літаків, перелетіли на сторону Радянських військ³⁰. На бік польських партизанів іноді переходили цілі підрозділи, наприклад, в травні 1944 р. у населеному пункті Глина (район Любліна) до партизанів у повному складі перейшла рота угорців³¹.

Сьоні Мартон так висловив свої враження про участь у русі Опору на території Польщі: «Завдяки вашому сприянню ми утвердилися в вірі, що в справедливій боротьбі за волю і незалежність Польщі ви

²³ «ІНВ», 1960, № 4, стор. 97.

²⁴ Информационный бюллетень союза венгерских партизан, Будапешт, 1965, № 9, стор. 4; (чалі — Информационный бюллетень).

²⁵ «ІНВ», 1960, № 4, стор. 97.

²⁶ Информационный бюллетень..., 1965, № 9, стор. 4.

²⁷ Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода II мировой войны, М., 1962, стор. 334.

²⁸ «ІНВ», 1960, № 4, стор. 63.

²⁹ Архів комісії колишніх партизанів, спр. 34/4, арк. 2.

³⁰ Журн. Parttörténeti Közlemények, 1961, № 2, стар. 93.

³¹ Там же, стор. 95.

переможете. Хай зміцнює вас у вашій боротьбі проти фашистських агресорів свідомість того, що ми, угорські патріоти, всім серцем з вами»³².

Активну участь брали угорські антифашисти і у Варшавському повстанні. 70 з них перейшли на сторону повсталих в північно-західному районі Варшави, а пізніше тут же билися з німцями. Багато виволених з Варшавського гетто угорських депортантів допомагали повстанцям. 14 серпня угорці пропустили через свої бойові порядки 450 польських партизанів, що вирушали до Варшави³³. Про симпатії угорців до поляків свідчать такі факти, як передача угорським офіцером Міклошем Бодученем у вересні 1944 р. підпільникам села Кониська зброї, боєприпасів, медикаментів та продуктів³⁴. Офіцер одного угорського підрозділу, розміщеного в селі Зілонка (біля Варшави), під час облоги переодягнув багатьох поляків у солдатську форму, вивіз їх з села в безпечне місце і врятував від страти. Серед представників названої групи були Болеслав Берут і викладач університету Стефан Жолкевський³⁵. За далеко не повними даними, в польському русі Опору брали участь 300 угорців³⁶. Проте, польські патріоти згадують багато випадків, коли до них переходили угорці, яких вони не могли включити в свої загони, а лише допомагали їм пробратись на Батьківщину.

Угорські антифашисти боролись разом з партизанами на території Югославії. Перші відомості про це походять з середини 1941 р. З документів Сегедської тюрми для політв'язнів ми дізнаємося, зокрема, про угорців, що були засуджені за участь в партизанському русі в Югославії. Згадується ім'я одного з його організаторів Ерньо Кіша, який був страчений 4 жовтня 1941 р. Одним з партизанських керівників в районі Шайкаші був Дьюла Мольнар. Про участь угорців у партизанському русі країни свідчить і той факт, що ЦК КПЮ випускав для них газету «Борба» угорською мовою³⁷.

Першим угорським підрозділом у Народно-визвольній армії Югославії (НВАЮ) був батальйон імені Петефі, організований 15 серпня 1943 р. у північній Югославії. Ним командував Ференц Кіш, комісаром був Гері Кароль. В батальйоні налічувалось 80 бійців. До кінця року їх кількість зросла до 122, а на початку 1944 р. в його лавах боролись уже 220 партизанів. Наприкінці 1944 р. була створена 15-а угорська штурмова бригада ім. Петефі. 25 грудня в ній нараховувалось 2500 бійців, а вже через місяць — 3200—3500 чоловік. Командував бригадою учасник громадянської війни в Іспанії капітан Ференц Кіш³⁸. Наприкінці січня 1945 р. бригада вела бої у межириччі Сави і Драви. З 6 березня бригада вела запеклі бої з есесівськими частинами в районі Дольни Миколач і Драво-Саболч. У цих боях вона зазнала тяжких втрат, загинув і її командир.

Угорці воювали з ворогом на території Югославії і в складі інших частин. Тільки серед партизанів, підпорядкованих Словенському штабу

³² St. And. Sochacki, Fejezetek a lengyel-magyar fegyverbarátság történetéből. Országos beketanács, Budapest, 1964, стр. 92.

³³ Журн. «Parttörténeti Közlemények», 1961, № 2, стр. 105.

³⁴ St. And. Sochacki. Назв. праці, стр. 116.

³⁵ «IHW», 1960, № 4, стр. 63—64.

³⁶ Журн. «Parttörténeti Közlemények», 1961, № 2, стр. 96.

³⁷ Meszáros Ferenc. Magyarok a jugoszlaviai partizánharcokban, в кн.: Magyar partizanok..., стр. 80—81.

³⁸ Nagy Sandorne. A baranya partizanharcok és ezek társadalmi feltételei, в кн.: «Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944—1960, Pécs, 1961, стр. 89. 98.

НВАЮ, боролось 500 угорців, 32 було в югославській бригаді, що діяла в районі Чакторня³⁹. Хоч точних відомостей про кількість угорських бійців у партизанських загонах і з'єднаннях югославів немає, наведені дані свідчать, що загалом число їх значно перевищувало 5 тис. чоловік.

Велика кількість угорців брала участь в русі Опору на території Чехословаччини. Під час Словацького повстання поряд з партизанами-десантниками, які прибули з Радянського Союзу, з німецькими окупантами боролись угорські солдати та офіцери, що перейшли на бік партизанів, а також жителі прикордонних з Угорщиною районів Словаччини; кількість їх становила понад 800 чоловік⁴⁰.

Серед десантників, що діяли в Словаччині, першою була група майора В. М. Козлова, до якої входило 10 угорських громадян, випускників партизанської школи⁴¹. В ході бойових дій група виросла в партизанське з'єднання. На час розформування (17 лютого 1945 р.) у з'єднанні було вже 247 партизанів-угорців. Серед його підрозділів найбільшу кількість бойових операцій провів загін імені Петефі, який за 4 місяці знищив 342 фашистських солдатів і офіцерів, 6 вантажних і одну легкову автомашину, два броньовики, захопив у ворога 38 кулеметів, 24 автомати, 196 гвинтівок, взяв у полон понад 100 солдатів і офіцерів ворога⁴². Багато угорців було і в партизанському загоні ім. Щорса (командир В. П. Логвиненко). В його складі діяла окрема угорська рота під командуванням Бели Фаркаша з кількістю бійців 197 чоловік⁴³.

Близько 300 угорських солдатів і офіцерів, що добровільно перейшли на сторону партизанів, боролися з ворогом у з'єднанні під командуванням О. М. Садиленка. В кінці грудня 1944 р. з них було створено окрему угорську партизанську бригаду⁴⁴. На території Словаччини починав свою бойову діяльність і партизанський загін під командуванням Шандора Ноградї, який пізніше перейшов у північну Угорщину. Угорці воювали і в інших загонах та з'єднаннях. Лише в 14 з 53 перекинутих в Словаччину груп у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками брали участь 1314 угорців*. У тісному зв'язку з подіями в Чехословаччині розгортався рух угорських антифашистів у Закарпатті, куди були висаджені десантом загоны Дьюли Усти, Івана Прищепи та Василя Буянова⁴⁵.

Угорці брали також участь у русі Опору в Греції та Італії⁴⁶.

Чималий вклад у боротьбу проти ненависного ворога людства — німецького фашизму внесли й угорці, що за тих чи інших умов опинилися в Радянському Союзі ще з часів громадянської війни, а також в пізніші роки. У цій боротьбі вони дістали широку підтримку з боку Радянського Уряду та Комуністичної партії. Значну частину угорських антифашистів у СРСР становили солдати та офіцери угорської армії, які добровільно переходили на сторону радянських військ та партизанів. Їх ряди поповнювали угорські солдати та офіцери, які потра-

³⁹ «ІНВ», 1960, № 4, стор. 98.

⁴⁰ Conférence internationale sur l'Histoire de la Résistance, стор. 411.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 108, 1, оп. 108 — 1, од. зб. 1, арк. 2—3.

⁴² Журн. «Parttörténeti Közlemények», 1959, № 3—4, стор. 116.

⁴³ Архів Комісії в справах колишніх партизанів, спр. 47/4, арк. 47—48; ПА ІП ЦК КП України, ф. 158, оп. 158—1, од. зб. 1, арк. 4.

⁴⁴ Архів Комісії в справах колишніх партизанів, спр. 47/4, арк. 47—48; ПА ІП ЦК КП України, ф. 133, оп. 1, од. зб. 1, арк. 29.

* Підрахунки зроблені автором за даними архівних матеріалів.

⁴⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62—2, од. зб. 1223, арк. 1—29; Архів Комісії в справах колишніх партизанів, спр. 79/4, арк. 1—2.

⁴⁶ Информационный бюллетень, 1964, № 12, стор. 5.

пили в полон і вже тут визначили своє місце у боротьбі з фашизмом. Цьому у великій мірі сприяло Закордонне бюро ЦК КП Угорщини, його радіостанція «Кошут», а також конференція угорських військовополонених, проведена в одному з таборів у січні 1942 р.⁴⁷ На угорців справили велике враження листівки, що їх розповсюджували серед фронтових і окупаційних угорських частин Політуправління Радянської Армії і командування партизанських загонів. Починаючи з літа 1942 р. угорські солдати встановлюють зв'язок з комуністичним підпіллям у Києві⁴⁸, а в серпні 1943 р. — з партизанами і підпільниками м. Малина Житомирської області. Командир розташованого тут угорського батальйону допомагав партизанам зброєю, інформував про передислокацію каральних загонів, передавав паролі⁴⁹.

Влітку 1943 р. у Хойницькому районі Білоруської РСР в загоні імені Чапаєва та імені Суворова сербські й угорські солдати та офіцери, які перейшли на бік партизанів, були зведені в окремі роти⁵⁰.

В кінці 1943 р. у великих з'єднаннях українських партизанів під командуванням О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, А. П. Бринського та інших угорські антифашисти запозичували досвід партизанської боротьби. Двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров з великою теплою і любов'ю згадує про групу угорців-«практикантів» у складі 12 чоловік, які з лютого до травня 1944 р. брали участь у бойових діях з'єднання⁵¹.

У зв'язку з наближенням фронту до кордонів Угорщини, Закордонне бюро звернулось до ЦК КП(б)У, Радянського Уряду з проханням допомогти йому у підготовці організаторських груп для розгортання партизанського руху на угорській території. Ідучи назустріч цим проханням, ЦК КП(б)У своєю постановою від 17 червня 1944 р. зобов'язав Український штаб партизанського руху (УШПР) допомогти представникам Румунії, Угорщини та Чехословаччини в створенні таких кадрів⁵².

Угорці почали навчатися в школах особливого призначення ще в кінці 1943 р., а з літа 1944 р. їх перші організаторські групи були перекинуті на територію Закарпатської України, Північної Трансильванії та Словаччини. Крім того, безпосередньо в Угорщині діяли загоми під командуванням Сьоні Мартона, Я. М. Кузнеця та інші, які мали зв'язання розгорнути там партизанський рух⁵³.

Участь угорських антифашистів в русі Опору народів Європи є славною сторінкою в боротьбі угорського народу за свою свободу та незалежність і одночасно яскравим проявом пролетарського інтернаціоналізму і солідарності трудящих. Оцінюючи вклад угорських антифашистів у рух Опору зарубіжних країн, слід враховувати не тільки їх безпосередню участь у боротьбі волелюбних народів проти фашистської тиранії, але й ту величезну роль, яку вони відіграли в післявоєнній долі своєї Батьківщини. Численна угорська політична еміграція, а також солдати і офіцери угорської армії, що стали на шлях антифашистської боротьби, після повернення на батьківщину активно сприяли післявоєнним соціальним перетворенням в Угорщині, які вели її на соціалістичний шлях розвитку.

⁴⁷ Газ. «Правда», 22 лютого 1942 р.

⁴⁸ Газ. «Вечірній Київ», 9 жовтня 1963 р.

⁴⁹ Газ. «Радянська Україна», 7 квітня 1965 р., 23 березня 1966 р.

⁵⁰ Непокоренная Белоруссия, М., 1963, стор. 159.

⁵¹ О. Ф. Федоров. Остання зима, К., 1965, стор. 236—237.

⁵² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—17, од. зб. 17, арк. 21.

⁵³ Там же, оп. 62, од. зб. 571, 267; Архів Комісії в справах колишніх партизанів, спр. 84/4, арк. 1—33.

На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм

В. С. БІЛЕЦЬКИЙ, В. П. МЕНЬШОВ

ЛЕНІНСЬКІ ПРИНЦИПИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ КПРС І РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Торжество соціалізму в Радянському Союзі, перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні, утворення світової системи соціалістичних держав, успіхи робітничого і національно-визвольного рухів, особливо після другої світової війни, досягнуті значною мірою завдяки успішному здійсненню ленінської миролюбної зовнішньої політики.

Засновники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли велику увагу питанням зовнішньої політики і міжнародних відносин. Вони розкрили суть зовнішньої політики і міжнародних відносин країн сучасної їм епохи, а також геніально передбачили ті відносини між народами, які встановляться у майбутньому. К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали положення про нерозривність соціалізму й миру і передбачали, що на зміну капіталістичному суспільству «з його економічними злиднями і політичним безумством народжується нове суспільство, міжнародним принципом якого буде — мир, бо у кожного народу буде один і той самий володар — *праця!*»¹.

В. І. Ленін, розвиваючи ці положення, розробив і обґрунтував основні принципи зовнішньої політики соціалістичної держави. Він говорив, що «з самого початку Жовтневої революції питання про зовнішню політику і міжнародні відносини стало перед нами, як найголовніше питання...»².

Науково-теоретичну основу радянської зовнішньої політики становить революційне марксистсько-ленінське вчення про закономірності суспільного розвитку. Розкриваючи об'єктивно діючі закони розвитку суспільства й міжнародних відносин, марксизм-ленінізм освітлює шлях зовнішньої політики СРСР, дає їй правильне орієнтування.

Ще до перемоги Великого Жовтня більшовицька партія мала чітку зовнішньополітичну програму з питань міжнародної політики пролетаріату. Найважливіші положення науково-теоретичного обґрунтування цієї програми розроблено в працях В. І. Леніна. Особливе значення для вироблення зовнішньополітичної лінії соціалістичної держави мають статті, виступи та інші матеріали В. І. Леніна з питань зовнішньої політики Комуністичної партії і Радянського уряду.

Незмінним курсом радянської зовнішньої політики є політика миру і співробітництва між народами. Здійснення такого курсу в міжнародних відносинах можливе лише на основі наукових принципів, які з урахуванням характеру епохи відбивали б потреби передових класів суспільства й відповідали б національним і державним інтересам нашої країни та народів усього світу. Саме таким умовам відповідають висунуті з першого дня існування Радянської держави два головні ленінські принципи радянської зовнішньої політики — принцип пролетар-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 7.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 129.

* Матеріали на допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм друкуються, починаючи з № 10 нашого журналу включно (Ред.).

ського інтернаціоналізму і принцип мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Ці принципи становлять органічну складову частину теорії марксизму-ленінізму, ленінського вчення про побудову соціалізму й комунізму.

Пролетарський інтернаціоналізм був і залишається одним з основних принципів радянської зовнішньої політики, йому належить провідна роль у зовнішньополітичній діяльності соціалістичної держави. К. Маркс і Ф. Енгельс, розробляючи основи пролетарського інтернаціоналізму, вказували, що тільки пролетарі здатні знищити національну відособленість і «встановити братерство між різними націями»³. Необхідність об'єднання зусиль робітничого класу всіх країн у боротьбі проти імперіалізму і міжнародної реакції, підкреслював В. І. Ленін. «Капітал є сила міжнародна. Щоб її перемогти,— писав він,— потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх»⁴. Уже в перші роки після перемоги Жовтневої революції принцип пролетарського інтернаціоналізму відіграв велику роль як у зміцненні міжнародних позицій молодого Радянської республіки, так і в успішному розвитку революційної боротьби трудящих капіталістичних країн.

В. І. Ленін обґрунтував та розвинув і таке важливе положення пролетарського інтернаціоналізму, як необхідність підтримки визвольної боротьби народів, відстоювання в міжнародних відносинах права націй на самовизначення і утворення самостійних держав. Ці ідеї були викладені вже в перших зовнішньополітичних актах Радянського уряду. В. І. Ленін передбачив вихід соціалізму за межі однієї країни й утворення ряду нових соціалістичних держав. У постанові ВЦВК від 13 листопада 1918 р. відзначалось, що між народами, які звільняються від соціального гніту, встановляться братні взаємовідносини і що це «буде союз трудящих мас усіх націй в їх боротьбі за утворення і зміцнення соціалістичного ладу...»⁵. Пролетарський інтернаціоналізм лежав в основі відносин між урядами Радянської Росії й Угорської та Баварської республік у 1919 р., а також Монгольської Народної Республіки в 1921 р. Таким чином, під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна вже в перші роки радянської влади було закладено фундамент майбутніх соціалістичних міждержавних відносин, що ґрунтувались на принципі пролетарського інтернаціоналізму.

В. І. Леніну належить заслуга відкриття і розробки іншого важливого принципу радянської зовнішньої політики — принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Мирне співіснування як зовсім нова концепція міжнародних відносин органічно пов'язане з ленінською теорією соціалістичної революції. Головні ідеї цієї теорії ґрунтуються на відкритому Леніним законі нерівномірності економічного й політичного розвитку капіталістичних країн в епоху імперіалізму. Звідси В. І. Ленін зробив важливий висновок про те, що «соціалізм не може перемогти одночасно в усіх країнах. Він переможе спочатку в одній або кількох країнах, а всі інші на протязі деякого часу залишаться буржуазними або добуржуазними»⁶.

Отже, протягом цілого історичного періоду характерною рисою міжнародних відносин є одночасне існування країн нової, соціалістичної, і старої, капіталістичної систем. А якщо такі країни співіснують, вони неминуче встановлюватимуть контакти, вступатимуть у різні між-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 565.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 263.

⁵ Документи внешней политики СССР, т. 1, М., 1961, стор. 566.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 65.

народні зв'язки. «Є сила,— підкреслював В. І. Ленін,— більша, ніж бажання, воля і рішення будь-якого з ворожих урядів або класів, ця сила — загальні економічні всесвітні відносини, які змушують їх стати на цей шлях зносин з нами»⁷. Ці ленінські положення становлять наукову основу політики мирного співіснування — важливого принципу радянської зовнішньої політики.

Вся історія нашої країни є історія неупинної боротьби Комуністичної партії і Радянського уряду за здійснення справедливих, справедливих демократичних принципів радянської зовнішньої політики. Обидва ленінські принципи зовнішньої політики СРСР діють одночасно, доповнюють один одного, становлять єдине ціле в боротьбі радянської держави за мир, дружбу народів, демократію і соціальний прогрес. Водночас залежно від змін внутрішнього становища країни, зміни співвідношення сил у світі змінюється значення і питома вага цих принципів у міжнародних відносинах.

Комуністична партія Радянського Союзу, приділяючи велику увагу дальшому розвитку ленінських принципів зовнішньої політики СРСР, постійно збагачує їх новим змістом у відповідності з новими історичними умовами. Рішення XX, XXII, XXIII з'їздів КПРС, Програма нашої партії є чудовим свідченням творчого розвитку ленінської спадщини з найважливіших питань зовнішньої політики і міжнародного становища СРСР і великим вкладом у боротьбу за мир і дружбу між народами, за соціалізм.

Нині розвиток міжнародних відносин впливає з характеру сучасної епохи, основний зміст якої Програма КПРС визначає як епоху переходу від капіталізму до соціалізму, епоху боротьби двох протилежних суспільних систем, епоху соціалістичних і національно-визвольних революцій, епоху краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоху переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі⁸. Виходячи з характеристики сучасної епохи, XXIII з'їзд КПРС науково-обґрунтовано визначив цілі і завдання радянської зовнішньої політики⁹.

Комуністична партія Радянського Союзу і Радянський уряд приділяють повсякденну і безустанну увагу розвитку й зміцненню світової соціалістичної системи, що є великим історичним завоюванням робітничого класу, головною революційною силою нашої епохи, надійною опорою всіх народів, які борються за мир, національну свободу, демократію і соціалізм.

З утворенням світової соціалістичної системи пролетарський інтернаціоналізм став основою міждержавних відносин країн соціалістичної співдружності. Взаємовідносини соціалістичних країн ґрунтуються на спільності соціально-економічного укладу, однотипності державного ладу, спільності марксистсько-ленінської ідеології, а також історичних цілей у боротьбі за перемогу соціалізму й комунізму.

Пролетарський інтернаціоналізм у відносинах між соціалістичними країнами, поряд з визнанням таких загальнодемократичних принципів, як повна рівноправність, поважання територіальної цілісності, державної незалежності і суверенітету, невтручання у внутрішні справи, на основі яких повинні будуватись відносини суверенних держав, передбачає і зовсім новий зміст. Ці відносини характеризуються братерським співробітництвом і взаємодопомогою, вони суворо

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 124.

⁸ Див. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 5.

⁹ Див. Резолюція XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь ЦК КПРС, К., 1966, стор. 9.

враховують інтереси кожної країни і їх правильне поєднання з спільними інтересами світової соціалістичної системи.

Радянський Союз відігравав і відіграє вирішальну роль у створенні сприятливих міжнародних умов для докорінних революційних перетворень у соціалістичних країнах. СРСР твердо й рішуче відстоював національні права країн народної демократії. Радянська підтримка допомогла молодим соціалістичним країнам вистояти перед натиском подітичної, економічної і військової експансії імперіалістичних держав. Світова соціалістична система стала зараз могутньою силою, що дедалі більше впливає на хід світових подій. Якщо після перемоги Великого Жовтня перша в світі соціалістична держава займала 16% території земної кулі, на якій проживало 7,8% населення світу, а обсяг промислового виробництва дорівнював менше 3% виробництва світової промислової продукції, то тепер у країнах соціалістичної співдружності проживає майже 35% населення, вони займають 26% території планети і дають близько 40% світової промислової продукції.

СРСР вважає своїм інтернаціональним обов'язком надавати всебічну допомогу іншим членам соціалістичної співдружності у здійсненні їх планів економічного розвитку. Радянський Союз допоміг і допомагає соціалістичним країнам у будівництві більш як 1200 промислових підприємств та інших об'єктів, що здебільшого є підприємствами великої індустрії. СРСР надав цим країнам на пільгових умовах кредити, загальна сума яких перевищила 9 млрд. крб.

Певний вклад у розвиток політичного, економічного й культурного будівництва країн соціалістичної співдружності вносить Українська РСР. Тільки в 1965 р. Україна допомагала соціалістичним країнам у будівництві 156 підприємств. В свою чергу в народному господарстві УРСР широко використовується передовий досвід соціалістичних країн. Успішно співробітничає УРСР з соціалістичними державами і у підготовці кадрів. За 1951—1964 рр. у вузах республіки було підготовлено 3317 спеціалістів з соціалістичних держав, а в 1964/65 учбовому році навчалось понад 2700 студентів, аспірантів, стажерів з цих країн¹⁰.

Принципи соціалістичного інтернаціоналізму з особливою силою виявляються в економічному і науково-технічному співробітництві СРСР та інших соціалістичних країн у рамках Ради Економічної Взаємодопомоги. Основним змістом діяльності країн — учасниць РЕВ є міжнародна координація народно-господарських планів, кооперування й спеціалізація виробництва. Порівняння наслідків розвитку країн РЕВ і країн «Спільного ринку» переконливо доводить, що перевага на боці соціалізму. З 1950 по 1964 р. виробництво першої групи країн збільшилось в 4,2 раза, а другої — тільки в 2,7 раза. Майже дві третини загального промислового виробництва Ради припадає на долю СРСР. Це показує особливу роль і значення радянських народногосподарських планів у справі зміцнення економічної могутності світової соціалістичної системи. Загальновідоме міжнародне значення і нового п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр.

Зростання радянської економіки зміцнює позиції соціалізму в його економічному змаганні з капіталізмом, відкриває реальні перспективи для дальшого розвитку економічного співробітництва країн соціалістичної співдружності. Виступаючи на XXIII з'їзді КПРС, перший секретар ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини В. Ульбріхт підкреслив, що з'їзд і його рішення «матимуть величезне значення для даль-

¹⁰ Докладніше про співробітництво УРСР з країнами соціалістичної системи див. «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны», К., 1965.

шого розвитку не тільки Радянського Союзу, але й співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму»¹¹.

Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, Радянський Союз вносить вирішальний вклад у створення міжнародної системи надійного захисту всіх соціалістичних країн від імперіалістичних агресорів. Висновок світового комуністичного руху про те, що нову світову війну можна відвернути, зберігається і в наш час. Але щоб цю можливість перетворити у дійсність, необхідно постійно нарощувати могутність і активність миролюбних сил. КПРС і Радянський уряд приділяють велику увагу обороноздатності нашої країни. Радянський Союз володіє військовою міццю, здатною дати відсіч будь-яким зазіханням імперіалістів і забезпечити безпеку країн соціалізму. СРСР передає соціалістичним країнам військовий досвід, допомагає їм зміцнювати свої збройні сили. Союз між СРСР та багатьма соціалістичними країнами закріплено двосторонніми договорами про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Політичний і військовий союз СРСР з більшістю європейських соціалістичних країн оформлено багатостороннім Варшавським договором про дружбу, співробітництво і військову допомогу, який є надійним щитом завоювань народів країн соціалізму.

Нарада Політичного консультативного комітету Варшавського договору, що відбулася в Бухаресті 4—6 липня 1966 р., знову показала, яке важливе значення має цей договір для вирішення міжнародних питань. Заява в зв'язку з агресією Сполучених Штатів Америки у В'єтнамі і Декларація про зміцнення миру і безпеки в Європі охоплюють гострі проблеми сучасності. Тверде, рішуче попередження соціалістичних країн американським імперіалістам, план забезпечення європейської безпеки відповідають інтересам народів усього світу. Рішення наради Політичного консультативного комітету свідчать про одностайність учасників Бухарестської зустрічі як в оцінці сучасного становища, так і тих політичних заходів, що їх необхідно вжити для збереження миру у всьому світі.

Комуністична партія Радянського Союзу і Радянський уряд спрямовують усю свою діяльність на дальше зміцнення соціалістичної системи. В Резолюції XXIII з'їзду КПРС зазначається: «З'їзд доручає ЦК КПРС і далі розвивати й зміцнювати ідейно-політичні зв'язки з комуністичними і робітничими партіями всіх країн соціалізму на принципах марксизму-ленізму, всемірно сприяти згуртованості соціалістичної співдружності, зміцненню її могутності і впливу, розширяти економічне, науково-технічне співробітництво і культурні зв'язки, виховувати радянських людей в дусі дружби та інтернаціональної солідарності з народами братніх країн»¹². Розвиваючи принципи пролетарського інтернаціоналізму після Жовтневої революції, В. І. Ленін писав: «Інтернаціоналізм на ділі — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»¹³.

Радянська держава з перших днів свого існування проголосила допомогу пригнобленим народам, що борються за своє національне і соціальне визволення, одним із головних напрямків своєї зовнішньополітичної діяльності, своїм інтернаціональним обов'язком.

Вирішення національного питання у нашій країні, саме існування радянської держави, її зовнішня політика, що відповідає справжнім

¹¹ Газ. «Правда», 31 березня 1966 р.

¹² Резолюція XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 5.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 53.

інтересам трудящих не тільки своєї країни, але й народів інших країн, показували і показують пригнобленим народам шлях боротьби за своє соціальне і національне визволення.

Народи Китаю, Монголії, Афганістану, Ірану, Туреччини та інших країн, що піднялись під безпосереднім впливом Великого Жовтня на боротьбу проти імперіалістичного гніту, здобули в особі молодого Радянської держави свого вірного союзника і одержали велику допомогу в своїй боротьбі проти імперіалістичного гноблення. Дальше зростання національно-визвольного руху нерозривно пов'язане з існуванням Радянської держави і її зовнішньою політикою. Національно-визвольний рух, що охопив Азію, Африку і Латинську Америку, привів ганебну систему колоніалізму до краху. Нині на територіях колишніх колоній і напівколоній нараховується 65 держав, народи яких будують нове життя і беруть активну участь в сучасних міжнародних відносинах.

Вірний своєму інтернаціональному обов'язку, СРСР, як і інші соціалістичні країни, підтримує боротьбу молодих національних країн за їх повну політичну й економічну незалежність. На відміну від імперіалістичних держав, СРСР будує економічні відносини з цими країнами на рівноправній, взаємовигідній основі. Допомога СРСР і всього соціалістичного табору спрямовується на створення фундаменту національної економіки країн, що розвиваються. З кредитів (близько 4 млрд. доларів), наданих цим країнам Радянським Союзом, майже 70% призначається для спорудження промислових підприємств. СРСР допомагає 30 країнам Азії і Африки споруджувати 600 промислових, сільськогосподарських та інших об'єктів, серед яких близько 30 металургійних підприємств і цехів, 45 машинобудівних і металообробних заводів, 30 електростанцій. У 1955 р. наша країна підтримувала торговельно-економічні зв'язки з 18 країнами, нині їх число виросло приблизно до 60. У 1955 р. СРСР мав міждержавні угоди тільки з 9 країнами, а тепер — з чотирма десятками держав.

Значну роль у співробітництві СРСР з країнами, що розвиваються, відіграє Радянська Україна. За її участю в молодих незалежних країнах будується 5 металургійних заводів і комбінатів, 8 машинобудівних і верстатобудівних заводів та інші підприємства. Майже 350 заводів і фабрик УРСР надсилають свою продукцію у ці країни.

Дедалі зростає вплив світової системи соціалізму на національно-визвольний рух. Чимало молодих незалежних країн заявили, що вони обрали некапіталістичний шлях розвитку. У таких країнах, як ОАР, Алжир, Малі, Гвінея, Конго (Браззавіль), Бірма здійснюються серйозні соціальні перетворення. В звітній доповіді на XXIII з'їзді КПРС вказувалось: «З молодими державами, що взяли курс на соціалізм, у нас встановилися тісні, дружні відносини. І природно, що, чим далі просуваються ці держави до обраної ними мети, тим більш різнобічними, глибокими і міцними стають наші зв'язки з ними»¹⁴.

Чудовим прикладом активної підтримки національно-визвольного руху народів є діяльність Радянського Союзу в ООН. Радянський уряд рішуче виступає з вимогою повної і остаточної ліквідації ганебної колоніальної системи, засуджує всі види расової дискримінації, підтримує боротьбу народів за незалежність. Важливе значення в зв'язку з цим мають внесені СРСР на XXI сесію Генеральної Асамблеї ООН проекти резолюцій щодо виконання декларацій про невтручання, лік-

¹⁴ Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 22.

ідації іноземних військових баз у країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

Здійснення нової радянської п'ятирічки дасть можливість надати народам молодих незалежних країн ще ефективнішу допомогу посилити революціонізуючий вплив соціалізму. Це приведе до дальших змін у співвідношенні сил на світовій арені на шкоду імперіалізму. Агресивні підступи імперіалізму проти молодих незалежних держав можуть бути зірвані тільки в результаті всебічного зміцнення світової системи соціалізму і національно-визвольного руху, дальшого зміцнення фронту антиімперіалістичних сил.

Радянський Союз, а з утворенням світової системи соціалізму й інші соціалістичні держави, в своїх взаємовідносинах з капіталістичними країнами неухильно проводять принцип мирного співіснування.

У Декларації наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 р. підкреслюється, що принцип мирного співіснування у відносинах з капіталістичними країнами «є непохитною основою зовнішньої політики соціалістичних країн»¹⁵. Політику мирного співіснування в тій чи іншій мірі визнають також багато буржуазних країн.

Вичерпне визначення поняття мирного співіснування як принципу відносин між державами з різними соціально-економічними системами в епоху переходу від капіталізму до соціалізму викладено у Програмі КПРС: «**Мирне співіснування** передбачає: відмову від війни як засобу розв'язання спірних питань між державами, розв'язання їх шляхом переговорів; рівноправність, взаєморозуміння і довіря між державами, врахування інтересів одних одними; невтручання у внутрішні справи, визнання за кожним народом права самостійно розв'язувати всі питання своєї країни; суворе поважання суверенітету і територіальної цілісності всіх країн; розвиток економічного і культурного співробітництва на основі повної рівності і взаємної вигоди»¹⁶. Політика мирного співіснування — це інтернаціональна форма класової боротьби, що виявляється через міждержавні відносини, це одна з форм історичного наступу соціалізму на капіталізм. Мирне співіснування — це не лозунг тактики і не подання імперіалізму народам, а принцип, породжений самим життям, результат співвідношення сил, що склалися на світовій арені на шкоду імперіалізму, це політика активної боротьби проти війни, імперіалізму, за зміцнення фронту антиімперіалістичних сил.

Мирне співіснування не виключає, а навпаки, припускає революційні зміни в суспільстві, дальші зміни у співвідношенні сил на користь соціалізму, прискорення революційного процесу. Отже, здійснюючи принцип мирного співіснування, СРСР тим самим виконує свій інтернаціональний обов'язок перед міжнародним робітничим класом і національно-визвольним рухом. КПРС враховує наявність антагоністичних суперечностей у відносинах СРСР з капіталістичними країнами, виходить із неминучості боротьби в галузі економіки, політики й ідеології, але виключає війну як спосіб розв'язання спірних питань. Наша партія, відкидаючи буржуазні фальсифікації, ревізіоністські й догматичні перекопання поняття мирного співіснування, розглядає його тільки як принцип міждержавних відносин. Дія принципу мирного співіснування обмежується відносинами між країнами різних систем і не поширюється на класову боротьбу в буржуазних країнах. В звітній доповіді на XXIII з'їзді КПРС вказувалося, що принцип

¹⁵ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, К., 1961, стор. 9.

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 51—52.

мирного співіснування «незастосовний до відносин між гнобителями і пригнобленими, між колонізаторами і жертвами колоніального гніту»¹⁷. Класова боротьба — це закономірне явище, притаманне буржуазному суспільству, вона буде існувати доти, поки існують антагоністичні класи. Мирне співіснування допомагає створенню більш сприятливих умов для дальшого розвитку цієї боротьби в національному і міжнародному масштабі.

Водночас мирне співіснування не виключає боротьби протилежних ідеологій як в межах однієї країни, так і на міжнародній арені. Доки існує класова боротьба, існуватиме і боротьба ідеологій, як у кожній країні, так і в міжнародних відносинах. Це закономірний процес і відмінити його неможливо. Мирне співіснування не тільки не ослаблює цю боротьбу, але, навпаки, створює умови для більш повного розкриття суперечностей імперіалізму і для згуртування всіх антиімперіалістичних сил. Виходячи з цього, наша партія вважає, що необхідно і надалі незмінно вести активну ідеологічну боротьбу.

Однак КПРС відкидає можливість так званого «експорту революції» і постійно підкреслює, що революції виникають внаслідок глибоких внутрішніх суперечностей капіталізму і здійснюються робітничим класом і народними масами кожної окремої країни. «Революція, — вказує Програма КПРС, — не відбувається на замовлення. Її не можна нав'язати народові ззовні»¹⁸.

Мирне співіснування відповідає інтересам народів соціалістичних держав та інших країн світу. В умовах мирного співіснування створюються більш сприятливі можливості для боротьби робітничого класу капіталістичних країн, полегшується боротьба народів колоніальних і залежних країн, тому що боротьба проти сил соціального гніту, за мир, національну свободу і незалежність має такий могутній оплот, як країни соціалізму, які обмежують і навіть паралізують агресивні дії імперіалізму і справляють позитивний вплив на розвиток усіх форм класової боротьби.

Можливість і необхідність мирного співіснування країн з різним соціальним ладом як об'єктивна закономірність розвитку людського суспільства в сучасну епоху зумовлюється такими факторами: економічна, політична і воєнна могутність СРСР і соціалістичної системи, її здатність дати рішучу відсіч агресорам; міжнародний робітничий і національно-визвольний рух; зацікавленість капіталістичних країн у розвитку економічних, політичних і культурних зв'язків з країнами соціалізму; глибокі суперечності, притаманні капіталістичному світу, особливо суперечності між імперіалістичними країнами. Важливе значення для забезпечення миру має використання суперечностей між різними угрупованнями буржуазії з питання відносин з країнами соціалізму, а також пацифістські течії, які більш тверезо оцінюють можливі наслідки термоядерної війни. Нарешті, партія враховує підтримку народами всього світу миролюбної політики СРСР.

Відстоюючи принцип мирного співіснування, КПРС виходить також з того, що в мирному змаганні з капіталізмом переможе світова система соціалізму. Тому Радянський уряд, відкидаючи війну, домагається нормалізації і поліпшення відносин з усіма капіталістичними країнами. Завдяки зусиллям СРСР та інших миролюбних країн у боротьбі за мир досягнуті значні успіхи. Було знешкоджено ряд небезпечних вогнищ війни, успішно розвиваються відносини СРСР з Фін-

¹⁷ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 29.

¹⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 34.

ляндією, Афганістаном, Іраном, Туреччиною, Індією, а також з Францією, Японією і іншими країнами. Наша країна підтримує нормальні відносини з більшістю країн світу.

Радянський Союз виступає за широкі взаємовигідні економічні, наукові і культурні зв'язки, проводить політику всебічного розвитку торгівлі з капіталістичними країнами, що за останні п'ять років зросла більш як у півтора рази. Розширення таких зв'язків зміцнює довіря між країнами і сприяє здійсненню політики мирного співіснування. Виконуючи заповіді Леніна, КПРС і Радянський уряд протягом усього періоду існування нашої держави боролися за створення сприятливої міжнародної обстановки, передусім за забезпечення миру й безпеки, необхідних для здійснення завдань соціалістичного і комуністичного будівництва.

В сучасних умовах, коли співвідношення сил дедалі змінюється на користь соціалізму, сили імперіалізму намагаються зупинити історичний процес, відстояти свої позиції. За таких умов сучасне міжнародне становище настійно вимагає згуртування всіх антивоєнних, антиімперіалістичних сил і насамперед країн світової системи соціалізму. Щоб не допустити дальшого загострення міжнародної напруженості, «потрібна рішуча відсіч агресорам з боку широких народних мас миролюбних держав, політичних партій і суспільних рухів»¹⁹.

Радянський Союз незмінно виступає за згуртування й зміцнення всіх миролюбних, антиімперіалістичних сил, за вирішення кардинальних проблем міжнародних відносин. XXIII з'їзд КПРС висунув реальну програму оздоровлення міжнародної обстановки, зміцнення миру і розвитку мирного співробітництва між народами. Ця програма передбачає, зокрема, припинення агресії США у В'єтнамі, виведення з Південного В'єтнаму всіх іноземних військ, врегулювання в'єтнамської проблеми на основі позиції, викладеної урядом ДРВ і Національним фронтом визволення Південного В'єтнаму; забезпечення неухильного виконання принципу невтручання у внутрішні справи держав; укладення міжнародного договору про нерозповсюдження ядерної зброї і здійснення інших заходів до її повної заборони і знищення; переговори у питаннях європейської безпеки, пошуки шляхів до розв'язання німецького питання, ліквідацію залишків другої світової війни в Європі. Цю програму боротьби за мир та міжнародну безпеку поділяють і підтримують миролюбні країни і широкі кола світової громадськості.

В сучасну епоху головний напрям історичного розвитку визначають світова соціалістична система, сили, які борються проти імперіалізму, за соціалістичну перебудову суспільства. Дальше зміцнення можуть Радянського Союзу і всієї соціалістичної системи, об'єднання всіх революційних, антиімперіалістичних і миролюбних сил проти спільного ворога, імперіалізму, за перемогу справи миру, демократії і соціального прогресу — така владна вимога часу.

¹⁹ Резолюція XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 8.

Г. Л. НІКОЛЬНИКОВ

СУЧАСНИЙ ЕТАП СВІТОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Основним змістом сучасної епохи є перехід від капіталізму до соціалізму й комунізму. Початок цьому історичному переходу поклала Велика Жовтнева соціалістична революція в нашій країні, що стала прологом світової революції й створила в особі першої в світі держави диктатури пролетаріату могутню базу її розгортання. Внаслідок щасливого збігу внутрішніх і зовнішніх умов радянський народ перший прорвав фронт імперіалізму, ставши і першим будівничим нового суспільства.

Інтернаціональний обов'язок перемігшого робітничого класу, вчив В. І. Ленін, полягає в тому, щоб зробити «максимум здійснимого в одній країні для розвитку, підтримки, пробудження революції в усіх країнах»¹. Героїчний робітничий клас СРСР, весь радянський народ свято виконують свій великий і почесний інтернаціональний обов'язок перед міжнародним робітничим класом. Радянський народ проклав стовповий шлях до соціалізму трудящим усього світу. Самовідданою працею радянського народу, волею і мудрим керівництвом Комуністичної партії створено соціалістичне суспільство й перевірено на досвіді науку про побудову соціалізму.

За півстоліття від часу перемоги Жовтневої революції справа визволення людства з-під рабства й експлуатації просунулася далеко вперед. Яскрава картина революційного процесу відображена в Програмі КПРС, де сказано: «Найвидатніший революційний подвиг, здійснений радянським народом, сколихнув і запалив народні маси всіх країн і континентів. Над світом проноситься велика очисна гроза, знаменуючи весну людства. **Соціалістичні революції в країнах Європи і Азії привели до утворення світової соціалістичної системи.** Могутня хвиля національно-визвольних революцій змітає колоніальну систему імперіалізму.

Третина людства будує нове життя під прапором наукового комунізму. Перші загони робітничого класу, які вирвалися з-під гніту капіталізму, полегшують перемогу новим загонам своїх братів по класу. Світ соціалізму розширяється, світ капіталізму звужується»².

Усвідомлюючи свою високу відповідальність і священний інтернаціональний обов'язок перед трудящими всього світу, радянський народ продовжує свою історичну місію провідної сили революційного процесу. Як підкреслив XXIII з'їзд КПРС, основним вкладом нашої партії і всього радянського народу в цей процес є будівництво комунізму, всебічне вдосконалювання радянського суспільства.

Сучасний етап у розвитку світового революційного процесу характеризується як гігантським розширенням його масштабів, так і глибокими якісними змінами в його складових частинах і напрямках. Незмірно зростає роль суб'єктивного фактора в дальшому розгортанні визвольної боротьби, значення в ній керівної і спрямовуючої сили в особі пролетарського авангарду — марксистсько-ленінських партій, які

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 263.

² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 303—304.

ніколи гостро постало питання про їх єдність, про згуртування всіх революційних сил сучасності. В даній статті-консультації розглядаються такі три питання:

1. Характерні риси й особливості сучасного революційного процесу;
2. Основні рушійні сили світового революційного процесу, їх взаємодія;
3. Єдність комуністичних партій і всіх революційних сил — актуальне завдання сучасності.

* * *

Всесвітньо-історичний поворот людства від капіталізму до соціалізму, розпочатий Жовтневою революцією, є закономірним результатом розвитку суспільства. Протягом півстоліття світової революції процес розвивався вшир і вглиб, втягуючи в свою орбіту дедалі нові країни й народи, супроводжуваний припливами й відпливами, успіхами й тимчасовими поразками, але загалом розвиток відбувався по висхідній лінії.

Марксизм-ленінізм вимагає від комуністичних партій найточнішого, що його об'єктивно можна перевірити, врахування співвідношення класових сил і конкретних особливостей розвитку революції на кожному історичному етапі. Ця вимога, зазначав В. І. Ленін, є безперечно обов'язковою «з точки зору всякого наукового обґрунтування політики»³.

Марксистсько-ленінська теоретична думка за останні роки багато й плідно працювала над поясненням того нового, що дав досвід революційної боротьби. В історичних документах Московських нарад комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 років, у рішеннях XX, XXII і XXIII з'їздів КПРС, у Програмі КПРС, у рішеннях з'їздів багатьох братніх марксистсько-ленінських партій творчо розроблено актуальні проблеми, пов'язані з суттю й особливостями сучасного етапу в розвитку світового процесу. В цих рішеннях дано глибокий аналіз нової розстановки й співвідношення класових сил на міжнародній арені загалом, а також усередині капіталістичних країн і в національно-визвольному русі.

На основі цього аналізу сформульовано і всебічно обґрунтовано генеральну лінію світового комуністичного руху — боротьба за мир, національну незалежність, демократію і соціалізм. Сукупність цих основних напрямів у розвитку світового революційного процесу говорить про його різноманітність і складність. Адже крім цих загальних завдань, перед кожним з основних загонів міжнародного комуністичного й робітничого руху стоять і деякі особливі, конкретні завдання, що визначаються місцем і роллю цих загонів у всесвітньому революційно-визвольному процесі, специфікою окремих країн.

XXIII з'їзд КПРС вказав на значне **ускладнення** в наш час керівництва революційною боротьбою, внаслідок її зрослої масштабності, втягування в світовий визвольний рух сотень мільйонів людей — головним чином селянської маси. «Керівництво класовою боротьбою — велике, складне мистецтво, а в наш час, може, складніше, ніж будь-коли. Умови, в яких борються братні партії, дуже різноманітні. В революційну боротьбу включаються нові соціальні верстви, цілі народи. У них різні традиції, різні економічні умови, неоднако-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 23.

вий досвід боротьби. Все це накладає відбиток і на діяльність компартій»⁴.

XXIII з'їзд КПРС з особливою силою підкреслив, що, як підтверджує ще раз досвід революційного руху останніх років, успіху домагаються ті партії, які завжди і в усьому керуються випробуваними, перевіреними на практиці ленінськими принципами стратегії і тактики, враховують реальну обстановку.

В чому полягають характерні риси сучасного етапу світового революційного процесу, що зумовили необхідність дальшої розробки стратегічної й тактичної лінії комуністичного руху?

По-перше, в тому, що з другої половини 50-х років на міжнародній арені відбулися докорінні зрушення у розстановці й співвідношенні класових сил. Ці зрушення зумовлені, передусім, перетворенням світової соціалістичної системи у вирішальний фактор розвитку людства. Досягнення країн соціалізму в економічному змаганні з капіталізмом справляють дедалі більший вплив на хід і результати класової боротьби трудящих у країнах капіталу та на розвиток національно-визвольного руху.

По-друге, в наш час поряд з соціалістичними революціями робітничого класу дедалі більшого значення набувають національно-визвольні революції пригнічених народів колоніальних і незалежних країн. Крах колоніальної системи призвів до різкого ослаблення світового імперіалізму, звуження сфери його панування, скорочення його можливостей для маневрування. Оскільки самий національно-визвольний рух неспроможний остаточно знищити імперіалізм і колоніалізм, необхідно, щоб він спирався на світову соціалістичну систему й міжнародний робітничий рух, тісно взаємодівав з ними.

По-третє, внаслідок змін в економіці й політиці імперіалізму, докорінних змін у співвідношенні сил на міжнародній арені, нині не лише вкрай загострюється антагонізм між працею і капіталом, але й зростають суперечності між купкою монополій і більшістю націй. В результаті цього шириться фронт класових битв у країнах капіталу, дедалі тісніше переплітається боротьба за демократію з боротьбою за соціалізм, боротьба за радикальні реформи з революційними виступами.

По-четверте, в зв'язку із збільшенням зброї масового винищення зовсім змінилися як форми ведення, так і масштаби сучасної війни. Термоядерна війна містить у собі смертельну загрозу для народів. Найпершим завданням соціалістичних держав і міжнародного робітничого руху стало відвернення нової світової війни, викриття імперіалістичних агресорів, згуртування всіх антивоєнних, демократичних і миротлюбних сил. Боротьба за мир служить справі соціалізму, створює сприятливі умови для переходу всього людства на шлях соціалізму.

Отже, в основі стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій на сучасному етапі лежить тверезе врахування об'єктивних факторів, що визначають сучасний світ. Вироблена компартіями генеральна лінія боротьби покликана забезпечити перемогу комунізму над капіталізмом у всесвітньому масштабі за умов мирного економічного змагання двох систем.

«Світова капіталістична система в цілому дозріла для соціальної революції пролетаріату»⁵,— говориться в Програмі КПРС. Але оскільки за імперіалізмом має місце нерівномірність економічного й політичного розвитку окремих капіталістичних країн, революції в них

⁴ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 15.

⁵ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 307.

назрівають різночасно. Розвиток капіталізму в наш час, хід класової боротьби створюють нові можливості для виникнення революційної ситуації, можуть значно прискорити цей процес. Але прискорення темпів назрівання, а потім і розвитку революції пов'язане з активністю мас, їх організованістю й згуртованістю під керівництвом бойового авангарду — комуністичних партій. Ось чому за сучасних умов, як ніколи, зростає значення суб'єктивного фактора в революції.

Світова соціалістична революція — складний і тривалий процес, що охоплює цілу історичну епоху. Торжество цієї революції у всесвітньому масштабі неминуче.

Перший етап світової соціалістичної революції привів до перемоги соціалізму на одній шостій земної кулі, породив у особі Радянського Союзу авангардну силу міжнародного революційного руху робітничого класу, могутню базу його розгортання.

Другий етап ознаменувався виникненням світової соціалістичної системи, що охоплює вже понад чверть території світу й понад третину його населення. Цей етап поклав початок краху колоніальної системи й характеризувався широким розмахом робітничого й демократичного руху.

Новий, **третій**, етап у розвитку світового революційного процесу, що почався нещодавно, пов'язаний з перетворенням світової соціалістичної системи у вирішальну силу сучасності, він приніс з собою крах колоніальної системи, поглиблення національно-визвольних революцій і вступ ряду країн на шлях некапіталістичного розвитку.

Сучасний етап супроводжується далішим зростанням робітничого й демократичного руху в капіталістичних країнах і неминуче буде позначений їхнім вступом на шлях соціалізму.

* * *

З перемогою соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії база розгортання світового революційного процесу значно розширилась. Соціалізм дедалі більше впливає на хід міжнародних подій, прискорює темпи суспільного прогресу. «Світовий розвиток, — говориться в резолюції XXIII з'їзду КПРС, — підтвердив висновок нашої партії, всього комуністичного руху про те, що в сучасну епоху головний напрям історичного розвитку визначають світова соціалістична система, сили, які борються проти імперіалізму, за соціалістичну перебудову суспільства»⁶.

На сучасному етапі революційного процесу центральним пунктом, віссю всього суспільного розвитку стала боротьба світового соціалізму проти світового імперіалізму. У своїй боротьбі за мир, за національну незалежність, демократію й соціалізм усі революційні сили спираються на світову систему соціалізму. Антиімперіалістичний рух неминуче поєднує боротьбу народів, які звільнилися з-під колоніального гніту на периферії імперіалізму, з ударами робітничого класу по імперіалізму безпосередньо в його цитаделях, із зміцненням могутності світової соціалістичної системи.

Отже, основними рушійними силами сучасного світового революційного процесу є: світова соціалістична система, робітничий клас капіталістичних країн, національно-визвольний рух, взаємодія яких щоденно підточує й розхищує підвалини імперіалістичного господарства, наближає його крах. До цих основних революційних сил примикають

⁶ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 173.

як важливий допоміжний фактор різні масові загальнодемократичні рухи, які хоч і не ставлять безпосередньо соціалістичних цілей, однак також підточують імперіалізм і зміцнюють позиції соціалізму.

У Програмі КПРС говориться: «Соціалістичні революції, національно-визвольні антиімперіалістичні революції, народні демократичні революції, широкі селянські рухи, боротьба народних мас за повалення фашистських та інших тиранічних режимів, загальнодемократичні рухи проти національного гніту — все це зливається в єдиний світовий революційний процес, який підриває й руйнує капіталізм»⁷.

Яке ж місце кожного з рухів у світовому революційному процесі та як здійснюється їх взаємодія у єдиному руслі антиімперіалістичної, демократичної та соціалістичної боротьби?

Провідною й ударною силою революційного процесу є світова система соціалізму. Адже головним джерелом змін у співвідношенні сил на міжнародній арені на користь соціалізму і на шкоду капіталізму є успіхи будівництва комунізму в нашій країні, а також досягнення соціалістичного будівництва в інших країнах соціалізму. В. І. Ленін ще на зорі існування соціалістичної держави вказував, що свій головний вплив на хід світової революції вона здійснює господарською політикою.

Основним поприщем класової боротьби двох світових систем на міжнародній арені є їх економічне змагання. СРСР наздоганяє велетеня капіталістичного світу — США. Якщо в 1913 р. обсяг промислової продукції царської Росії становив тільки 12,5% американської, то вже в 1953 р. він досяг третини, а нині — двох третин продукції США. В 1965 р. виплавка сталі в СРСР досягла 75% її виробництва в США. За видобутком важливих видів продукції наша країна вже перегнала США. Великим стрибком для Радянського Союзу є здійснення нової п'ятирічки. Відомий американський оглядач Р. Уілсон тривожно запитує на сторінках журналу «Лук»: «Чи не розгортається хід історії проти нас? Чи не схожі ми на захеканого бігуна, який от-от поступиться першим місцем?»

Вплив господарської політики, економічних успіхів соціалізму на розвиток революційного процесу незмірно зріс після утворення світової соціалістичної системи. Промислова продукція в країнах соціалізму порівняно з обсягом виробництва на їх нинішній території до другої світової війни збільшилась приблизно в 9 разів, а їхня частка в світовому виробництві складає вже 38% проти 20% в 1950 р. Більшість соціалістичних держав перетворилась тепер на високоіндустріальні або розвинуті індустріально-аграрні країни. В країнах соціалізму економіка розвивається скоріше, ніж у капіталістичних. Промислове виробництво світової соціалістичної системи за 1961—1965 рр. збільшилося на 43%, а в країнах капіталізму — тільки на 34%.

XXIII з'їзд КПРС зазначив, що одним з головних джерел могутності світової соціалістичної системи є братерське співробітництво дружніх держав, їх солідарність і єдність у боротьбі за спільні високі ідеали. Визнано, що це співробітництво розширюється й зміцнюється, підноситься на якісно вищий ступінь. Особливо плідно воно здійснюється в рамках Ради економічної взаємодопомоги. До 1965 р. оборот зовнішньої торгівлі країн — членів РЕВ зріс порівняно з 1950 р. з 8,9 до 40,4 млрд. крб., або в 4,5 раза. За час існування РЕВ (з 1949 р.) країни-учасниці передали одна одній близько 40 тис. комплектів різної технічної документації. Трансєвропейський нафтопровід «Дружба», об'єднана енергетична система «Мир», міжнародний банк

⁷ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 328.

країн РЕВ, об'єднаний інститут ядерних досліджень у Дубні, комплексне енергетичне освоєння р. Дунаю,— все це яскраві приклади братерського співробітництва соціалістичних країн.

Кожний крок соціалізму уперед в господарському будівництві є удар, що ослаблює позиції імперіалізму, і в той же час це важливий стимул для революційної боротьби трудящих мас у капіталістичних країнах. Успіхи в господарському будівництві країн соціалізму, неухильне піднесення матеріального й культурного рівня життя трудящих цих країн служать наступальною зброєю соціалізму й комунізму.

Демонструючи свої переваги над капіталізмом у галузі економіки, суспільного й державного устрою, повноти й широти демократичних прав і свобод людини, соціалізм виступає могутнім каталізатором світового революційного процесу. «Треба показати практично, на прикладі, значення комунізму»⁸,— підкреслював В. І. Ленін.

Ось чому нову радянську п'ятирічку братні компартії, широкі трудящі маси за кордоном сприйняли як запалюючий приклад у їхній боротьбі за революційне перетворення суспільства. Про це пристрасно говорила з трибуни XXIII з'їзду КПРС, звертаючись до делегатів, Долорес Ібаррурі: «...Передайте робітникам, передайте колгоспникам, усім радянським трудящим, що ми, іспанські комуністи, як і трудящі всіх країн, глибоко зацікавлені в успішному виконанні нового п'ятирічного плану. Оскільки ця нова перемога, яку ми од вас чекаємо, не тільки піднесе життєвий рівень усіх народів Радянського Союзу, економічну, індустріальну й оборонну могутність Радянської країни, але й стане одночасно могутнім стимулом для розвитку демократичних і соціалістичних сил у капіталістичних країнах. Ця перемога зміцнить узи дружби й співробітництва між країнами соціалістичної співдружності, допоможе розвитку міжнародного комуністичного руху»⁹.

На комуністичних партіях соціалістичних країн як на керівних партіях лежить особлива відповідальність не тільки за долю своїх країн, але й усього соціалістичного табору й світового комуністичного руху. Марксизм-ленінізм вимагає творчого застосування загальних принципів соціалістичної революції й соціалістичного будівництва залежно від конкретних історичних умов кожної країни, не допускає механічного копіювання досвіду інших країн, а також ігнорування національних особливостей: «Для зміцнення братніх відносин і дружби між країнами соціалізму,— говориться в Заяві комуністичних і робітничих партій 1960 р.,— необхідна марксистсько-ленінська інтернаціоналістична політика комуністичних і робітничих партій, виховання всіх трудящих у дусі поєднання інтернаціоналізму з патріотизмом, рішуча боротьба за подолання пережитків буржуазного націоналізму й шовінізму»¹⁰.

Комуністичні партії суворо засуджують сповзання на позиції націоналізму й шовінізму керівництва Китайської компартії, яке під виглядом «опори на власні сили» порвало свої зв'язки з соціалістичними країнами, стало на шлях підризу їхньої єдності. КПРС і братні партії визнають теоретично неспроможними й практично шкідливими твердження догматиків, нібито побудова комунізму в одній країні за умови збереження імперіалістичного панування в інших країнах є відступом від інтернаціонального обов'язку. КПРС виходить з того, що чим успішнішим буде просування СРСР до комунізму, тим біль-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 409.

⁹ Приветствия XXIII съезду КПСС, М., 1966, стор. 73.

¹⁰ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, К., 1961, стор. 48.

шими стануть можливості щодо подання допомоги світовому революційному рухові.

Розвиток світових подій ще й ще раз підтверджує, що в центрі сучасної епохи стоїть міжнародний робітничий клас і його дітище — світова соціалістична система. Робітничий клас був і є найпосплідовнішим революційним класом сучасного суспільства. Півмільярдна армія робітників здійснює нині революційне перетворення суспільства. Мета боротьби робітничого класу відбиває також корінні інтереси інших трудящих класів і прошарків, а через це він завойовує на свій бік масових союзників, виступає як вождь більшості націй.

Найбільшою революційною силою сучасності є 200-мільйонний пролетаріат індустріально розвинутих капіталістичних країн, який в результаті наполегливої боротьби домогся значного поліпшення свого становища. Сучасні потреби трудящих капіталістичних країн дедалі більше виходять за рамки вузькоекономічної боротьби й настижно вимагають для свого задоволення докорінних перетворень суспільства. В наш час загальнодемократичні й соціалістичні вимоги робітничого класу дедалі тісніше переплітаються й доповнюють одна одну.

Вістря робітничого руху спрямоване проти монополістичної верхівки. Оскільки монополізм є також непримиренним ворогом селянства, міської дрібної буржуазії, інтелігенції, то навколо робітничого класу складається широкий національний антимонополістичний фронт. Боротьба робітничого класу й керованих ним широких мас за демократію за умов капіталізму, по-перше, створює більш сприятливі умови для класових виступів пролетаріату, для діяльності його політичних партій і організацій, сприяє поліпшенню його матеріального становища й розширенню політичних прав і свобод; по-друге, з допомогою загальнодемократичних лозунгів робітничому класу й компартіям легше підняти на боротьбу проти засилля монополій широкі народні маси, залучити на свій бік не тільки союзників, але й тимчасових попутників, згуртувати й очолити їх; по-третє, оскільки рух за розв'язання загальнодемократичних завдань своїм вістрям спрямований проти всевладдя монополій і їх прикажчика — буржуазної держави, він підриває й ослабляє позиції найбільш реакційних і агресивних імперіалістичних кіл; по-четверте, пройшовши в цьому рухові під проводом робітничого класу школу політичної виучки й загартування, маси легше можуть бути підведені до розуміння соціалістичних лозунгів, до усвідомлення необхідності соціалістичного перевороту.

Отже, у загальнодемократичній боротьбі під проводом робітничого класу поступово формуватиметься масова бойова армія соціалістичної революції. Ось чому цю справу комуністи розглядають як складову частину боротьби за соціалізм. Завоювання мас на бік робітничого класу й компартій — основне, що визначає їх повсякденну діяльність. За сучасних умов накреслилися серйозні зрушення в бік спільних дій різних партій і організацій трудящих. Особливо це помітно в робітничому й профспілковому русі Франції, Італії, Фінляндії, Японії, Чилі. У деяких з цих країн на антимонополістичній основі складається блок лівих сил.

В антимонополістичній демократичній боротьбі відбувається зближення між комуністичними й соціал-демократичними партіями, відкривається шлях до подолання колишнього розколу робітничого класу. Дедалі більше число соціал-демократів, а в деяких країнах і частина соціал-демократичного керівництва, відходять від позицій оскаженілого антикомунізму, встановлюють контакти з компартіями, укладають угоди про єдність дій.

У сучасній обстановці відкриваються сприятливі можливості для мирного переходу до соціалізму. Чимало компартій розглядають мирний шлях розвитку революції як не лише тактичну, але й стратегічну лінію. Було б шкідливо абсолютизувати мирний шлях. Компартії розглядають це питання творчо, зважаючи на конкретні умови окремих країн. Так, якщо компартії Фінляндії й Італії вважають мирний шлях революції найбільш прийнятним, то компартії Португалії та деяких латино-американських країн останнім часом переглянули свої позиції з цього питання, взявши курс на підготовку збройного повстання.

Мирний шлях можливий лише в разі, коли боротьба робітників і народних мас розгорнеться з такою силою й розмахом, що стане спроможною паралізувати реакційні сили, ізолювати їх і завдати їм рішучої поразки. Демократичний і мирний шлях вимагає через це розвитку й гнучкого використання всієї сукупності різних форм класової боротьби, згуртування навколо пролетарського авангарду масових союзників, сміливості й рішучості революційних дій.

Робітничий клас домагається задоволення своїх справедливих вимог у наполегливій боротьбі. Страйковий рух у післявоєнний період набув небаченого розвитку, хоч його крива і не завжди йшла тільки вгору. Якщо в 1919—1939 рр. в розвинутих капіталістичних країнах відбулося понад 165 тис. страйків з понад 74 млн. учасників, то в 1946—1965 рр. стало відповідно 270 тис. і 250 млн., тобто середньорічна чисельність страйкарів збільшилась у 3,5 раза¹¹.

Від другої половини 50-х років мало місце нове могутнє піднесення страйкової хвилі. В 1964 р. в США, Англії, Франції, Італії, ФРН і Японії за офіційними даними було 13 580 страйків з 13 млн. учасників, що перевищило середньорічне число страйкарів попередніх років. У 1965 р. в ряді країн помічено спад страйкового руху, хоч, наприклад, у Японії кількість страйків зросла. В 1965 р. вона складала 1832, а страйкарів — 1840 тис., проти 1234 і 1050 тис. у 1964 р.¹²

Останніми роками збільшилась питома вага політичних страйків. Вони стають, як правило, короткими, масовими, періодично повторюються до задоволення вимог. Протягом 1960—1965 рр. у розвинутих капіталістичних країнах відбулося понад 160 загальних страйків, у яких виступали єдиним фронтом профспілки різних напрямків.

В результаті наполегливої боротьби робітничого класу, компартій і демократичних профспілок у країнах капіталу не тільки прискорюється дозрівання передумов соціалістичної революції, але й розширюються можливості уже тепер виривати у монополій і буржуазної держави серйозні поступки, домагатися важливих демократичних реформ, що розчищають шлях для дальшої класової боротьби. Розвиток подій у світі капіталу підтверджує правильність висновку XXIII з'їзду КПРС: «Робітничий рух у капіталістичних країнах веде великі класові битви проти монополій. Пролетаріат ряду країн завоював нові позиції для дальшого наступу на експлуататорський лад»¹³.

Найактивнішою силою світового революційного процесу став у наш час національно-визвольний рух. Під могутнім натиском сотень мільйонів пригноблених рабів, які піднялися на боротьбу за національну незалежність, руйнується колоніальна система імперіалізму, понад півтора мільярда людей здобули свободу. XXIII з'їзд КПРС відзначив, що за останні роки національно-визвольний рух досяг вели-

¹¹ Журн. «Коммунист», 1966, № 14, стор. 97.

¹² Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Приложение к журн. «МЭ и МО», 1966, № 9, стор. 60.

¹³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 170—171.

ких успіхів. У наполегливій боротьбі з імперіалізмом народило 17 незалежних держав, а загальне число нових суверенних держав досягло 65. Уже після з'їзду колишні англійські колонії в Африці Бечуналенд і Басутоленд здобули незалежність, ставши державами Басвана й Лесото. Під владою колонізаторів ще близько 40 млн. чоловік, тобто трохи більше 1% населення земної кулі. В Анголі й Мозамбіку, в «португальській» Гвінеї і в Південній Аравії патріоти героїчно борються проти іноземних поневолювачів. Шириться опір народні маси расистським режимам у Південній Африці й Південній Родезії.

Крах колоніальної системи імперіалізму — велике завоювання народів у їх визвольній боротьбі, що є другим за значенням підсумком світового розвитку після утворення світової соціалістичної системи. Національно-визвольні революції стали переможними тільки внаслідок того, що спиралися на допомогу соціалістичних держав. Світова соціалістична система стала надійним щитом незалежного національного розвитку народів, які визволилися. Велику підтримку їй подає також міжнародний робітничий рух.

Тепер основним змістом визвольного руху стає боротьба за економічну самостійність і соціальний прогрес, за ліквідацію тяжкої спадщини господарювання колонізаторів, за поглиблення національно-визвольних революцій і доведення їх до кінця. «...Народи, — говориться в резолюції XXIII з'їзду КПРС по Звіту ЦК, — все рішучіше зв'язують перспективи повної перемоги національно-визвольної революції ліквідації вікової відсталості й поліпшення умов життя з некапіталістичним шляхом розвитку»¹⁴.

В. І. Ленін указував, що з допомогою пролетаріату передових держав відсталі країни можуть перейти до соціалізму, «минаючи капіталістичну стадію розвитку»¹⁵. Це підтверджено досвідом будівництва соціалізму в радянських середньоазіатських республіках і в інших районах країни, а також досвідом Монголії. Проблема некапіталістичного розвитку стоїть перед країнами, де капіталістичні відносини тільки-но починали розвиватися, тобто де ще не визріли умови для безпосередньої диктатури пролетаріату.

Гегемонія пролетаріату в національно-визвольному русі не обов'язкова для кожної окремої країни, оскільки вона в наш час здійснюється в світовому масштабі міжнародним робітничим класом, його дітищем — світовою соціалістичною системою. На шлях соціалізму тепер може ступити будь-яка країна, якщо вона навіть не має національного пролетаріату, що склався як клас, і марксистської партії. Але соціалізм побудувати неможливо без провідної ролі робітничого класу й партії, яка керується теорією наукового комунізму. Через цей розвиток по некапіталістичному шляху, пов'язаний з економічним і соціальним прогресом, з піднесенням промисловості й формуванням пролетаріату, має підготувати передумови для наступних соціалістичних перетворень. Тому некапіталістичний розвиток слід розглядати як революційний процес послідовного й поступового переростання національно-визвольної революції в соціалістичну.

Країни, що визволяються, стають на шлях самостійного розвитку в епоху, коли капіталізм як система себе живить, коли у всесвітньому масштабі здійснюється перехід до соціалізму. В свідомості народів капіталізм отожднюється з ненависним колоніалізмом, через це вони відкидають капіталістичний шлях розвитку. Його також здебільшого заперечують національна буржуазія й дрібнобуржуазна демократія.

¹⁴ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 171.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

Спираючись на досвід і допомогу соціалістичних держав, національно-демократичні партії здійснюють на практиці загальнодемократичні й антикапіталістичні перетворення, хоч їхні теорії «національного соціалізму» часто ще далекі від наукового соціалізму, містять народницько-утопічні риси, носять релігійне забарвлення і т. д.

Самий факт заперечення капіталістичного шляху розвитку й прийняття шляху соціалістичного — явище прогресивне. Марксисти-ленінці виходять з того, що між соціалістичними течіями, які набули тепер широкого розповсюдження в країнах Азії й Африки, і науковим соціалізмом немає нездоланної стіни, як немає її між національно-визвольною й соціалістичною революціями. Комуністи прагнуть усіма силами підтримувати всіх тих, хто, вільно чи невільно помиляючись у теорії, робить практичні кроки в бік соціалізму, вони допомагають революційним демократам швидше переходити на позиції наукового соціалізму.

В той же час марксисти-ленінці рішуче викривають різні замасковані форми імперіалістичної ідеології неоколоніалізму, буржуазного націоналізму, послідовно борються проти підступів імперіалістичної агентури, феодальної реакції, за створення широкого наступального фронту, що об'єднує всі прогресивні сили, за здійснення докорінних економічних і соціальних перетворень в інтересах народних мас.

За сучасних умов великого значення набуває допомога соціалістичних держав молодим країнам, особливо в їх індустріалізації. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, Радянський Союз надав таким країнам пільгові кредити майже на 4 млрд. крб., допоміг і допомагає будувати 600 промислових і сільськогосподарських об'єктів та понад 100 навчальних, наукових і медичних закладів. У експорті СРСР до цих країн протягом 1964 р. промислове устаткування й машини складали 47,6%, а в експорті НДР і Чехословаччини навіть більше.

СРСР всіляко зміцнює братерські зв'язки з молодими суверенними державами, КПРС всебічно розширює контакти з їх національно-демократичними партіями. Про це свідчить присутність на XXIII з'їзді КПРС багатьох гостей від цих партій. Один з них — Амбруаз Нумазалай — перший політичний секретар Політбюро партії Національний революційний рух (Конго — Браззавіль) — у вітальній промові з'їзду говорив: «...ваші перемоги — це і наші перемоги, ваші невдачі — це у той же час, і наші невдачі, оскільки суть революційного процесу єдина, хоч специфічні умови різних країн і визначають різні форми революції»¹⁶.

КПРС і братні партії рішуче засуджують намагання керівництва КПК оцінювати національно-визвольний рух як головну «ударну» силу світової революції, її авангард. Протиставлення національно-визвольного руху світовій соціалістичній системі й міжнародному робітничому класові може привести тільки до розколу єдиного антиімперіалістичного революційного фронту, в той час як головним завданням марксистсько-ленінських партій є всемірне його згуртування.

XXIII з'їзд КПРС доручив ЦК партії «...і надалі підтримувати народи, які борються проти колоніального гніту й неоколоніалізму, розвивати всебічне співробітництво з країнами, що добились національної незалежності, всемірно сприяти зміцненню антиімперіалістичного фронту народів усіх континентів; розширяти зв'язки з комуністичними і революційно-демократичними партіями молодих національних держав»¹⁷.

¹⁶ Привітствія XXIII съезду КПСС, стор. 309—310.

¹⁷ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 171.

* * *

Головною умовою успішного розвитку світового революційного процесу є тісна взаємодія всіх його потоків, непорушна згуртованість марксистсько-ленінських партій, єдність дій усіх революційних сил сучасності. В монолітності революційного фронту — гарантія дальших успіхів світової революції.

За сучасних умов величезного значення набуває єдність авангарду революції — комуністичних партій. Принципову основу цієї єдності становлять програмні документи, колективно розроблені Народами представників комуністичних і робітничих партій у 1957 й 1960 рр. У Декларації й Заяві вказується на особливе значення послідовного й суворого дотримання принципу самостійності кожної компартії, взаємне невтручання їх у внутрішні справи. Разом з тим підкреслюється необхідність солідарного дотримання кожною партією спільно вироблених оцінок і висновків щодо спільних завдань боротьби проти імперіалізму, за мир, національну незалежність, демократію і соціалізм, що і визначає генеральну лінію світового комуністичного руху.

«В умовах, коли імперіалістична реакція об'єднує свої сили для боротьби проти комунізму, — говориться в Заяві, — особливо треба всемірно згуртовувати світовий комуністичний рух. Єдність і згуртованість подесятьєряють сили нашого руху і створюють надійну гарантію переможного просування великої справи комунізму і успіху у відбитті всіх атак ворогів...

Піклування про постійне зміцнення єдності міжнародного комуністичного руху — найвищий інтернаціональний обов'язок кожної марксистсько-ленінської партії»¹⁸.

Ставлячи над усе інтернаціональні інтереси й цілі світового революційного руху, КПРС і братні партії послідовно й невтомно борються за єдність комуністичного руху, за чистоту марксизму-ленінізму, проти будь-яких намагань як справа, так і зліва, перевернути революційну теорію й розколоти всесвітню армію комуністів.

За останні роки внаслідок односторонніх розкольникських дій керівництва КПК в світовому комуністичному русі виникла складна обстановка. Керівництво КПК відійшло від спільно виробленої комуністами генеральної лінії, виступило з позицій шовінізму й гегемонізму, намагаючись нав'язати світовому комуністичному рухові свою глибоко помилкову позицію.

За умов посилення міжнародної напруженості, викликаної агресією США у В'єтнамі й інших районах, питання про єдність дій компартій і всіх революційних сил набуло особливої гостроти. Це показала консультативна зустріч представників 19 комуністичних і робітничих партій, що проходила на початку березня 1965 р. у Москві. Тоді було висунуто тезу: «те, що об'єднує комуністичні партії, набагато сильніше за те, що в даний момент їх роз'єднує».

КПРС, її ЦК робили все можливе для нормалізації відносин з керівництвом КПК й відновлення єдності світового комуністичного руху. Особливо великі кроки щодо цього зроблено після Жовтневого пленуму ЦК (1964 р.). Тільки за півтора року в Москві відбулися зустрічі з понад 200 делегаціями від 60 братніх партій, у центрі уваги яких стояло питання про єдність. Ця проблема була головною і на міжнародних регіональних нарадах компартій.

Незламну рішучість радянських комуністів і абсолютної більшості братніх компартій не шкодувати зусиль для зміцнення єдності світо-

¹⁸ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, стор. 75.

вого комуністичного руху й усіх революційних сил наочно продемонстрував XXIII з'їзд КПРС. З'їзд схвалив діяльність ЦК КПРС щодо врегулювання розбіжностей з КПК й висловив певність, що «кінець кінцем наші партії, народи наших країн подолають труднощі і йтимуть у єдиному строю в боротьбі за спільну велику революційну справу»¹⁹.

XXIII з'їзд КПРС визнав, що об'єктивна спільність корінних інтересів усіх революційних загонів — ось основа, на якій будується й зміцнюється єдність комуністів. Боротьба за припинення американської агресії у В'єтнамі, підтримка прогресивних сил Азії, Африки й Латинської Америки проти зазіхань імперіалізму, захист братів-комуністів і демократів од жорстокого терору в країнах капіталу, — всі ці й інші важливі завдання антиімперіалістичної боротьби розв'язуватимуться тим успішніше, чим згуртованішою буде всесвітня армія комуністів.

Незламна воля КПРС і братніх партій з особливою силою виявилася у одностайно ухваленій XXIII з'їздом партії Заяві з приводу агресії США у В'єтнамі. «Тепер, як ніколи, важливо, — говориться в ньому, — щоб соціалістичні країни, всі комуністичні партії у повній мірі виявили почуття інтернаціональної відповідальності, об'єдналися в єдиних діях і згуртували навколо себе всі прогресивні, демократичні і миролюбні сили для того, щоб покласти край імперіалістичній агресії»²⁰.

Братні компартії, зарубіжна демократична громадськість висловлюють глибоке задоволення послідовною й принциповою позицією КПРС щодо єдності. На жаль, керівництво КПК не пішло назустріч щирому намаганням КПРС знайти шлях до нормалізації відносин і зміцнення єдності в боротьбі за спільні революційні цілі. Більше того, керівництво КПК стало на шлях поглиблення розколу й розпалювання розбещеної антирадянської кампанії. Про це свідчить XI Пленум ЦК КПК (серпень 1966 р.), роботою якого безпосередньо керував Мао Цзе-дун. Документи Пленуму доводять, що керівництво КПК узаконило розкольніцький і антирадянський курс як офіціальний партійний і державний курс своєї політики.

ЦК КПРС в опублікованій з цього приводу Заяві поклав повну відповідальність за це на керівників КПК і уряду КНР. Одночасно КПРС знову висловила свою готовність віддати всі свої сили справі згуртування комуністичного руху. «Незважаючи на труднощі, створювані керівництвом КПК, — говориться в Заяві, — Комуністична партія Радянського Союзу буде й надалі проводити лінію зміцнення дружби з китайськими комуністами, з багатомільйонним китайським народом, рішуче відстоювати генеральну лінію світового комуністичного руху, принципи марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму»²¹.

Братні партії повністю схвалюють позицію КПРС, яка веде послідовну й невтомну боротьбу за згуртування рядів комуністичного руху, за чистоту всепереможного марксистсько-ленінського вчення. Комуністи бачать у дальшому згуртуванні соціалістичних країн, марксистсько-ленінських партій і всіх революційних бійців під випробуванням прапором пролетарського інтернаціоналізму запоруку нових перемог за світле майбутнє людства, за торжество світового комунізму.

¹⁹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 172.

²⁰ Там же, стор. 271.

²¹ Газ. «Правда», 1 вересня 1966 р.

Замітки

ПРО КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І БІЛОКОЗАЧОГО ДОНУ

Реакційна антинародна суть українського буржуазного націоналізму особливо проявилась після перемоги Великої Жовтневої революції, коли Центральна рада відкрито виступила як запеклий ворог Радянської влади. Про це свідчать тісні зв'язки, встановлені між Центральною радою та донською контрреволюцією, очолюваною генералом Каледіним, наприкінці 1917 р. і на початку 1918 р.

Віроломно захопивши у листопаді 1917 р. владу в свої руки, українська націоналістична контрреволюція почала шукати собі союзників для боротьби проти пролетарської революції. Уже 4 листопада 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату обговорювалося питання про відрядження делегата до білокозачого Військового уряду Дону¹, що оголосив війну Радянській республіці. В цьому ж місяці Новочеркаськ, столицю Області війська Донського, відвідав представник Центральної ради сотник Полієнко, а при Центральній раді перебувала група від Донського і Кубанського військ, що входили до Південно-Східного союзу козачих військ².

До Києва кілька раз приїздили делегати з Новочеркаська для погодження питань про спільну боротьбу проти Радянського уряду. Дуже цікавою щодо цього є телеграма одного з таких делегатів, надіслана з Києва на Дон 4 грудня 1917 р.: «1 грудня 1917 р. прибув до Києва. 2 грудня разом з комісаром козачих військ підосавулом Шапкіним порозумілися з українським секретаріатом. Інформували один одного, обмінялись думками про сучасні події і розробили пункти про дальші спільні дії. Принципіальних розбіжностей немає»³.

Спільність інтересів Центральної ради й Каледіна виявилась у їх прагненні створити замість існуючої Ради Народних Комісарів новий центральний уряд Російської республіки. 10 листопада 1917 р. Винниченко, виступаючи у Малій раді, проінформував присутніх про телеграфні переговори 9 листопада Генерального секретаріату з Ставкою, Донським та Кубанським урядами. Мала рада схвалила всі дії Генерального секретаріату й доручила «проводити діяльність і далі в тому ж напрямку»⁴. 14 листопада питання про новий коаліційний уряд Росії обговорювалось на спеціальному засіданні Військового уряду. Доповідав Каледін. Він оголосив телеграму від 9 листопада, одержану з Києва, і запропонував для боротьби з більшовицьким урядом створити поки що «Союз Південно-Східних областей і України» з столицею у Харкові. Військовий уряд схвалив пропозиції Каледіна⁵.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1063, оп. 1, спр. 2, арк. 17.

² И. Разгон. Разгром каледищины, журн. «Пролетарская революция», 1940. № 2, стор. 47; ЦДАЖР СРСР, ф. 1255, оп. 1, спр. 6, арк. 4; спр. 56, арк. 195.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1255, оп. 1, спр. 57, арк. 43.

⁴ Д. Дорошенко. Історія України. 1917—1923, т. I, Ужгород, 1932, стор. 205.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1255, оп. 1, спр. 63, арк. 1.

Згодом до Києва прибули представники Південно-Східного союзу⁶. Після обміну думками з Генеральним секретаріатом вирішено було відрядити делегації до Ставки й Петрограда, щоб зв'язатися з контрреволюційними елементами. Але делегація не виїхала, бо «виникла небезпека її арешту»⁷.

Одночасно Центральна рада у відповідності з рішенням Генерального секретаріату від 4 грудня відрядила спеціальну делегацію до Південно-Східного союзу. До складу делегації включили членів Центральної ради М. Галагана та Є. Онацького. За повідомленням буржуазної «Ростовской речи» (24 грудня 1917 р.) в Новочеркаську розпочались переговори між цією делегацією та членами Військового уряду «про об'єднання сил Дону й України». Військовий уряд поставив перед Радою ряд вимог: допомагати військами і пропускати їх через свою територію, проводити обмін боеприпасами, вести спільну економічну боротьбу з більшовиками, особливо у вугільних районах, налагодити взаємну інформацію, добитися впливу на Чорноморську флотилію і не допускати її виступів проти козаків, забезпечувати всім необхідним людей і коней козацьких частин, що повертаються з фронту додому, та ін.⁸

28 грудня на засіданні Генерального секретаріату було заслухано повідомлення М. Галагана про поїздку на Дон і Кубань. На жаль, не збереглися архівні документи про рішення цього засідання. Але своєю діяльністю Центральна рада підтвердила, що вона повністю погоджувалась з усіма вимогами Військового уряду.

Центральна рада й каледінський уряд зайняли однакову позицію щодо мирних переговорів, які велись у Бресті між делегаціями Російської республіки та державами Четверного союзу. Намагаючись зірвати переговори, Рада опублікувала ноту, в якій заявила, що Рада Народних Комісарів не має права укладати мир від імені всієї Росії. Каледін негайно підтримав цю заяву Ради⁹.

Центральна рада всіма засобами намагалась перешкодити боротьбі Радянської Росії з білокозаками. Маючи достовірні відомості про концентрацію збройних сил кадетсько-каледінської контрреволюції на Доні для походу на центральну Росію, вона закликала Радянський уряд утриматись від посилення загонів проти білокозаків і наполягала на мирному розв'язанні конфлікту, лицемірно декламуючи, що «посилка воєнних загонів надасть конфлікту затяжного характеру, внесе повний розлад у вугільну промисловість»¹⁰.

Наприкінці листопада 1917 р. головнокомандуючий збройними силами Російської Радянської республіки М. В. Криленко запитав по прямому проводу Генеральний секретаріат, чи пропустить він через Україну радянські війська на Дон, і запропонував йому затримувати на Україні всі контрреволюційні козацькі частини, які перебували на її території або направлялись додому з Румунського і Південно-Західного фронтів. Запит обговорювався на засіданні Генерального секретаріату Центральної ради 24 листопада. Рада негативно поставилась до прохання пропустити революційні частини через Україну, мотивуючи це тим, що вона не хоче допустити «можливих збройних сутичок між ворожими сторонами» на території України. Що ж до затримки козачих військ, то вона «принципально» визнала, що не може

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 45, арк. 20.

⁷ Газ. «Селянська спілка», 22 грудня 1917 р.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2592, оп. 1, спр. 23, арк. 31.

⁹ Газ. «Пролетарская мысль», 30 грудня 1917 р.

¹⁰ Газ. «Известия ЦИК», 27 листопада 1917 р.

перешкоджати «свободі пересування військ»¹¹. Коли ж, незважаючи на протести Центральної ради, Радянський уряд направив на допомогу трудящим Дону і Донбасу революційні війська, гайдамаки розібрали колії між ст. Суземка і Зерново¹², залізницю Гомель — Бахмач біля ст. Макошино, затримавши цим вісім ешелонів радянських військ, що просувалися з Західного фронту¹³.

Для боротьби з каледінцями на Правобережжі України з полків 2-го гвардійського корпусу наприкінці листопада був сформований великий загін, що одержав завдання терміново відбутися на Дон. 3 грудня М. В. Криленко наказав штабу Південно-Західного фронту виділити на ст. Жмеринка, Бар, Сербинівці ешелони для загону. Виконуючи вказівки Центральної ради, петлюрівці не подали ешелонів, а колію між Комаровцями і Сербинівцями забили вагонами¹⁴. Один батальйон Волинського полку за наказом Центральної ради був роззброєний і розформований козаками на ст. Вінниця¹⁵.

Центральна рада докладала багато зусиль, щоб зірвати на Україні організацію червоногвардійських і матроських загонів для боротьби з донською контрреволюцією. Військова рада, як повідомлялось у грудні з Києва в Ростов, направила на Чорноморський флот наказ, щоб «у випадку активних виступів матросів Чорного моря проти козацтва перешкодити цьому»¹⁶. Центральна рада заявляла, що донські козаки мають право в «цей тривожний час бути вдома»¹⁷, і вживала для цього всіх заходів. Військовий уряд відповів на це наказом козачим частинам, що йшли через Україну, всіляко підтримувати боротьбу Ради з Радянською владою. «Все це, — вказувалось у наказі, — має бути зроблено в ім'я союзу донського козацтва і України і того, за що борються з більшовиками українці і донці»¹⁸. Так, виконуючи наказ Військового уряду, наприкінці грудня на прохання гарнізону Центральної ради в Новограді-Волинському 2-га Донська козака сотня і 6-й Донський козацький полк, що просувались на Дон, вирішили допомогати гарнізону «в його боротьбі з більшовиками»¹⁹. Той же 6-й Донський полк придушував заворушення селян у маєтку Мезенцева Новоград-Волинського повіту²⁰.

Деякі козачі частини залишались на Україні, щоб підтримати Центральну раду в її боротьбі проти влади Рад. Про це свідчать телеграми, виявлені у фондах Військового уряду донського козацтва. В одній з них підсавул Рядник інформував Дон про те, що 8 грудня у нього відбулась розмова з генеральним секретарем по військових справах. Було розв'язане питання про розміщення козачих частин у тилу Румунського фронту, «що має забезпечити міць тилового району, паралізувати діяльність більшовиків, забезпечити нормальну роботу залізниць»²¹.

Про тісні зв'язки між українською та донською контрреволюцією свідчить і телеграма, надіслана на адресу Військового уряду з Києва підсавулом Черемшанським — представником Донського і Кубансько-

¹¹ Газ. «Киевская мысль», 25 листопада 1917 р.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 2, арк. 35.

¹³ Газ. «Киевская мысль», 6 грудня 1917 р.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1076, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 375, оп. 1, спр. 16, арк. 24—25.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1255, оп. 1, спр. 56, арк. 9.

¹⁷ Газ. «Известия ЦИК», 27 листопада 1917 р.

¹⁸ Газ. «Донецкий пролетарий», 14 січня 1917 р.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 1, арк. 25—26.

²⁰ Там же, арк. 47.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1255, оп. 1, спр. 56, арк. 7.

го урядів при Центральній раді. «Опрацьовано план разом з Центральною радою,— інформував Черемшанський.— З Південно-Західного фронту більшовики посиляють війська на Київ і Ставку главкопівд-ня. Оскільки необхідно, щоб у цих пунктах, а отже і на Україні, не закріпились більшовики, котрі, певна річ, припинять всякий рух наших частин у районі, а потім нападуть на Дон, узяв на себе розпорядитися дивізіями..., що знаходяться в районі Бердичева, Козятина... і Вінниці, залишатись на місці і діяти спільно з українцями під командою українського командуючого військами генерала Скоропадського, ота-мана вільного козацтва України»²².

Центральна рада намагалась допомогти Каледіну людьми та зброєю. За її дозволом з Києва на Дон вирушили повністю озброєні 2-а, 3-а, 4-а та 5-а школи прапорщиків. Вона наказала робітникам Луганського патронного заводу виділити Каледіну мільйон патронів²³. Орган Центральної ради в Харкові, так звана Рада Слобідської України, відкрито мобілізувала та відправляла кадри для каледінської армії. З Харкова Рада намагалась вислати революційний 30-й запасний полк, який Радянське командування й більшовики Харкова планували використати для боротьби з білокозаками²⁴. На початку грудня Центральна рада направила свої війська в Синельникове, Павлоград, Лозову, щоб перегородити шлях більшовицьким частинам, що направлялися з півночі на боротьбу з Каледіним, та розчистити магістраль, якою пересувалися на Дон козацькі частини. Так, до середини грудня лише через станцію Лозову пройшли на Дон: 2-й таманський, полтавський, запорізький, 1-й катеринодарський, уманський, 1-й лінійний і волзькі полки, штаб 5-ої дивізії, 13-ї та 12-ї донбатарей, 1-а і 8-а оренбурзькі батареї, 29-й донполк (дві сотні), штаб 4-го козацького корпусу, 19-а донсотня²⁵.

Військове командування Ради планувало захоплення Харкова та ряду промислових центрів Донбасу, де формувалися частини Червоної гвардії та перебували революційні війська для боротьби проти Каледіна.

Центральна рада й Каледін у боротьбі проти пролетарської революції намагалися використати також голод та економічні труднощі Радянської Росії, спеціальним рішенням заборонили вивозити хліб і вугілля за межі України та Дону. Дуже цікавим щодо цього є повідомлення Черемшанського в Новочеркаськ від 24 листопада. Тільки-но останньому стало відомо, що Генеральний секретаріат вирішив не відправляти в Росію хліб, він негайно інформував про це Новочеркаський уряд з багатозначною припискою: «Ось ще ґрунт, де можливі спільні угоди і робота козацтва та України»²⁶.

Центральна рада повністю підтримувала терористичну політику Каледіна щодо робітників України. Питання про наскоки каледінців на мирне населення Донецького басейну, про введення стану воєнної облоги в кам'яновугільному районі Облaсті війська Донського обговорювались на засіданнях Генерального секретаріату кілька раз. З боку Генерального секретаріату спершу висловлювались деякі боязкі зауваження на адресу Каледіна. Однак, одержавши категоричну відповідь від генерала про те, що «військовий уряд, поважаючи права України, не визнає за можливе втручатися в її внутрішні справи та роз-

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 1255, оп. 1, спр. 56, арк. 11.

²³ Газ. «Голос солдата», 23 січня 1918 р.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 375, оп. 1, спр. 12, арк. 5.

²⁵ Газ. «Комуніст», 25 грудня 1927 р.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1255, оп. 1, спр. 56, арк. 195.

порядження і висловлює сподівання, що Генеральний секретаріат виявить таке ж ставлення до Дону»²⁷, Центральна рада утрималась від будь-якої конкретної ухвали та заходів, віддаючи цим пролетаріат великої частини Донбасу під повну владу банд Каледіна. На засіданні Генерального секретаріату 12 грудня деякі його члени прямо заявили, що найменші непорозуміння у взаємовідносинах з Доном є загрозою Центральній раді²⁸.

Так, контрреволюційна Центральна рада, підтримуючи союз з ворогами Радянської влади, ще більше викривала себе перед трудящими масами.

Т. М. КОЛІШЕР

²⁷ Газ. «Приазовский край», 8 грудня 1917 р.

²⁸ Журн. «Архів Радянської України», 1932, № 1—2, стор. 59.

ВІЛЛІ БРЕДЕЛЬ — ПИСЬМЕННИК, ІСТОРИК, БОРЕЦЬ

Видатний німецький письменник-комуніст Віллі Бредель широко відомий своїми високохудожніми партійними творами не лише в Німеччині, а й в усьому світі. Трохи більше року не дожив він до свого 65-річчя, яке минуло в цьому році.

Літературна спадщина Віллі Бределя значна і різноманітна. Його книги нещадно викривали мілітаристську кайзерівську кліку, яка кинула німецький народ у вир першої світової війни, допомагали боротися проти фашизму, що розв'язав другу світову війну. Нині вони закликають усіх чесних німців до боротьби проти боннських реваншистів, які загрожують людству третьою світовою війною.

Уже в 1916 р. молодий робітник воєнного заводу в Гамбургу, виходець з пролетарської сім'ї Віллі Бредель разом з своїми товаришами по гуртку революційної молоді включився в активну боротьбу проти капіталізму і мілітаризму. «Імперіалістична війна зробила нас анти-мілітаристами. Під впливом Карла Лібкнехта, який був для нас взірцем і вчителем, ми після тяжкої денної праці вели в нашої молодіжній групі нелегальну антимілітаристську роботу, не забуваючи, однак, вивчати твори Маркса і Енгельса», — згадував пізніше Бредель¹.

За свою революційну діяльність письменник зазнав жорстоких переслідувань. 38 раз віддавали його до суду, неодноразово відбував він різні покарання, а в 1930 р., будучи засудженим до двох років ув'язнення, Бредель потрапив у фортецю Бергедорф поблизу Гамбурга. Проте й у цих умовах він продовжував залишатися мужнім революційним борцем. Його листи з тюрми були пройняті бадьорістю й оптимізмом. В одному з них він писав: «Зараз вивчаю російську мову, поповнюю свої знання в галузі марксизму-ленінізму... і готуюсь до нових політичних боїв»².

Протягом дворічного ув'язнення Бредель написав свої перші три романи, присвячені, як і більшість його творів, історії і проблемам революційної боротьби німецького робітничого класу. Інтерес письменника до історичних подій пробудився ще в юнацькі роки, коли він у гуртку революційної молоді наполегливо займався політичною й літе-

¹ Газ. «Sächsische Zeitung», 30 липня 1962 р.

² Лист В. Бределя від 20 грудня 1931 р. Відділ рукописів Інституту світової літератури АН СРСР ім. О. М. Горького, ф. 283, оп. 1.

ратурною самоосвітою. «Я більш за все цікавився історією і літературою і після стомливого робочого дня читав усе, що міг дістати про селянську війну в Німеччині, про реформацію, про буржуазну революцію у Франції, про Великий Жовтень»,— згадував пізніше Бредель³.

Саме цьому інтересові до історії та літератури зобов'язані своєю появою численні романи, історичні оповідання та есе (художньо-історичні нариси), які дали підстави німецькій прогресивній критиці назвати Бределя «істориком серед пролетарських письменників сучасності»⁴, творам якого властивий «синтез історичного висвітлення подій і глибоких політичних знань в поєднанні з високим мистецтвом зображення своїх героїв»⁵.

Слід відзначити, що історична тематика привернула до себе посилену увагу Бределя в другій половині 30-х років, коли після захоплення влади в Німеччині фашистами фальсифікація історії набрала особливо грубого й неучького характеру. На це звернув увагу і Г. Димитров у промові на VII конгресі Комінтерну. Він говорив: «Фашисти перетрушують всю історію кожного народу для того, щоб виставити себе спадкоємцями й продовжувачами всього величюго й серйозного в його минулому... В Німеччині видаються сотні книг, що мають лише одну мету— фальсифікацію на фашистський лад історії німецького народу... Ті комуністи, які гадають, що все це не стосується справи робітничого класу, які нічого не роблять, щоб історично правильно, в справді марксистському... дусі висвітлити перед трудящими масами минуле їх власного народу, щоб пов'язати свою теперішню боротьбу з його революційними традиціями в минулому,— ці комуністи добровільно віддають фашистським фальсифікаторам все, що є цінного в історичному минулому нації, для обдурювання народних мас»⁶.

Творчий доробок Бределя в другій половині 30-х років свідчить про широке коло історичних інтересів письменника. Серед інших творів у цей період було написано історичний репортаж «Микола Щорс, герой боротьби проти німецьких окупантів», збірку оповідань «Комісар Рейнської армії»— про французьку буржуазну революцію 1789—1794 рр. і про збройну боротьбу французького й німецького народів проти іноземної інтервенції в кінці XVIII— на початку XIX ст. та історичний роман «Брати-вітальйці»— про опір, який чинили народні маси ганзейських міст сваволі всесильної міської олігархії.

Звернення Бределя до історичної тематики не можна розцінювати як відхід від животрепетних проблем сучасності. Навпаки, його твори є свідченням того, як в руках письменника-комуніста історія служить справі робітничого класу. Він майстерно пов'язує історичне минуле з поточними завданнями революційної боротьби трудящих. У його книгах історія— це великий учитель, що дає змогу не лише зробити висновки з минулого, а й правильно зрозуміти сучасні події, передбачити їх розвиток у майбутньому.

Місце і значення історичної теми в своїй творчості визначив сам Бредель в одній з останніх статей: «Мене завжди цікавила політика минулого, яку ми сьогодні звемо історією, а також й історія сучасності— актуальна політика. Для своїх політичних переконань я дуже багато почерпнув з історичного минулого, і воно впливає на мене й сьогодні. Якби я захотів написати про минулі епохи, а про деякі з

³ В. Бредель. Как я стал писателем. Журн. «Вопросы литературы», 1960, № 9, стор. 181—182.

⁴ Журн. «Bibliothekar», 1951, № 3, стор. 161.

⁵ Там же.

⁶ Г. Димитров. Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдність робітничого класу проти фашизму, К., 1935, стор. 64—65.

них я спробував написати, то завжди для того, щоб роз'яснити читачеві певні проблеми сучасності»⁷. І справді, давні події в творах Бределя завжди звучать актуально. Він досягає цього з допомогою застосування влучних історичних паралелей. Так, торкнувшись в одному з ранніх своїх романів «Розенгофштрассе» (1931 р.) питання про визвольні війни 1813—1815 рр., письменник устами одного з своїх героїв говорить, що німецький народ піднявся на визвольну боротьбу проти Наполеона в ім'я національної незалежності. Фашисти ж намагаються штовхнути його на загарбницьку війну проти інших народів⁸. Ще в 1925 р. 24-річний комуніст Віллі Бредель, озброєний ґрунтовним знанням історії Німеччини, виступив на одному з мітингів проти фашистського промовця Геббельса, який силкувався зобразити нацистів прямими спадкоємцями патріотів, героїв національно-визвольної боротьби німецького народу в 1813—1815 рр. З допомогою незаперечних фактів він довів брехливість тверджень Геббельса⁹.

Історична тематика давала Бределю змогу звертатися до революційних традицій минулого, нагадувати читачеві найяскравіші епізоди боротьби не лише німецького, а й інших народів за своє визволення. Звідси й широкий діапазон історичних інтересів письменника, про який йшлося вище. Висвітлюючи ті чи інші події з позицій марксизму-ленізму, він викривав гітлерівських фальсифікаторів, які в залежності від конкретних обставин діаметрально протилежно трактували одні й ті ж самі факти. «Фашисти безсоромно підробляють історію так, як їм потрібно в кожний даний момент,— писав В. Бредель.— То король саксонський Відукінд—найпрекрасніший образ предка, то взірцем предка стає його переможець Карл, копію мечя якого урочисто піднесли Гітлеру, за його власним розпорядженням, на фашистському з'їзді в Нюрнбергу»¹⁰. Скориставшись з того, що нацистські писакі порівнювали Гітлера з «великим» Фрідріхом II, Бредель на підставі історичних фактів показує, чого варте це порівняння. Фрідріх II майже не володів німецькою мовою, розмовляючи виключно французькою, й взагалі презирливо ставився до німецької культури. До того ж, він розтранжирив державну казну Пруссії у нескінченних і здебільшого невдалих війнах. «Казки про «великого Фріца»,— зазначав Бредель,— повинні допомогти обдурити мільйони рядових Фріців—гарматне м'ясо німецького фашизму»¹¹.

Фашистські писакі силкувалися довести, нібито німцям протягом усієї їхньої історії були чужі будь-які прогресивні, революційні тенденції, що найкращою традиційною чеснотою німецького народу є його слухняність. Ще в 1935 р. В. Бредель закликав прогресивних письменників Німеччини дати відсіч цим провокаційним твердженням. «Ми не відбили в наших творах історію Селянської війни або переможної боротьби дитмаршенських селян проти королів Данії і герцогів Голштинії,— писав він.— Ми не показали також у нашій творчості величезну спадщину перших років і десятиріч німецького робітничого руху... В історії нашого народу є безліч тем, які, коли їх творчо виявити, можуть і повинні стати найсильнішою антифашистською зброєю»¹². Даючи бій «небезпечній теорії, яка в німецькій історії бачить цілковите убожество»¹³, Бредель у ряді своїх художніх творів і в історичній публі-

⁷ Журн. «Neue Deutsche Literatur», 1962, № 2, стор. 13.

⁸ В. Бредель. Розенгофштрассе, Харків, 1934, стор. 44—45.

⁹ Willi Bredel. Dokumente seines Lebens, Berlin, 1961, стор. 78—79.

¹⁰ «Литературная газета», 5 листопада 1935 р.

¹¹ «Учительская газета», 1 травня 1942 р.

¹² «Литературная газета», 5 листопада 1935 р.

¹³ Журн. «Der Schriftsteller», 1955, № 24/2, стор. 3.

цистиці переконливо показує, що в німецькому народі завжди були прогресивні сили, які надихали його на боротьбу проти гнобителів.

Він змалював зокрема буржуазних діячів Шарнгорста, Гнейзенау і Клаузевіца, які прагнули шляхом часткових, половинчастих реформ обмежити владу абсолютизму в Пруссії. Тим самим письменник викрив фашистських істориків, які намагалися замовчати прогресивні сторони діяльності вищезгаданих реформаторів і зробити їх імена прапором своєї загарбницької політики.

Ідеологи фашизму фальсифікували не лише німецьку історію. Вони силкувалися, як вказує сучасний прогресивний історик Хельмут Кеніг, довести шкідливість революцій для суспільного життя і, зображуючи звірства, нібито неминуче притаманні будь-якій революції, викликати огиду до неї і тим самим придушити серед трудящих бойовий дух¹⁴.

Як відзначав Бредель, Гітлер у 1936 р. «кваліфікував увесь хід розвитку суспільства після великої французької революції як «розклад культури» і оголосив непримиренну війну всім досягненням людства з 1789 року»¹⁵. А в 1940 р. Розенберг заявив в окупованому Парижі, що ідеї великої французької революції викинуті на смітник історії¹⁶. В збірці оповідань «Комісар Рейнської армії» (1940 р.) Бредель викриває брехливість подібних тверджень ідеологів фашизму, показуючи, що революційний терор якобінців, спрямований проти найлютіших ворогів народу — короля і аристократичної верхівки, був актом справжньої гуманності в інтересах усіх трудящих Франції, об'єднаних бойовим лозунгом: «Без мертвих тиранів немає вільного народу»¹⁷.

Фальсифікація історії, не раз підкреслював Бредель, була потрібна гітлерівцям як складова частина ідеологічної підготовки німецького народу, насамперед молоді, до «тотальної» загарбницької війни за світове панування. «Німецька школа, — зазначав письменник, — стала при фашистах ареною неучтва, фальсифікації науки, перекручування історії... Фашисти намагалися одурманити молодь, спекулювали на її юнацькій запальності, малювали їй «привабливість» війни проти Франції, балканських країн, проти Радянського Союзу в ім'я інтересів німецьких князів і баронів»¹⁸. Більше того, фашистські історики силкувалися довести, ніби історичне минуле багатьох європейських народів було пов'язане з давньою Германією й вони повинні завдячувати самим своїм існуванням «вищій, арійській расі».

Особливо спотворювалася при цьому історія народів Радянського Союзу, насамперед України й Кавказу, куди в першу чергу звертали гітлерівці свої жажерливі погляди. Про ці маячні плани Бредель ще в 1936 р. писав: «Якщо послухати німецький фашизм, то Україна нічого не бажає так палко, як приходу коричневих банд німецького фашизму»¹⁹. Відповіддю письменника цим вигадкам була опублікована в тому ж році його книга про визвольну боротьбу українського народу проти німецьких окупантів у 1918 р.²⁰ У цьому творі він висловлює впевненість, що будь-які спроби Гітлера зазіхнути на свободу радянських народів приречені на провал. У передмові до берлінського ви-

¹⁴ H. König. Imperialistische und militaristische Erziehung in den Hörsälen und Schulstuben Deutschlands 1870—1960, Berlin, 1962, стор. 50—51.

¹⁵ «Литературная газета», 30 липня 1937 р.

¹⁶ Александр Абуш. Ложный путь одной нации. М., 1962, стор. 267.

¹⁷ Willi Bredel. Der Kommissar am Rhein, M., 1940, стор. 131.

¹⁸ «Учительская газета», 23 липня 1941 р.

¹⁹ «Литературная газета», 27 серпня 1936 р.

²⁰ Willi Bredel. Nikolaj Schtschors. Ein Held im Kampf gegen die deutschen Okkupanten, Engels, 1936.

дання цієї книги, випущеної в світ під назвою «Командир полку», Віллі Бредель підкреслював, що «боротьба за свободу й народні права ніколи не буває марною; народ, який не хоче стати рабом або найманцем внутрішніх чи зовнішніх своїх ворогів, непереможний»²¹.

Так пристрасним словом письменника й публіциста перетворював Бредель історичну тематику в літературі на разючу зброю антифашистської боротьби. Цій же меті служить і найвидатніший твір письменника — трилогія «Рідні та знайомі», в якій він на прикладі кількох поколінь однієї робітничої сім'ї показав історію боротьби німецького пролетаріату за своє визволення з-під гніту капіталу, починаючи з кінця ХІХ ст. до наших днів. Письменник висвітлив також численні серйозні помилки, допущені робітничим рухом на цьому шляху, викрив зрадницьку роль правоопортуністичних лідерів, закликав німецький робітничий клас до єдності в боротьбі за миролюбну демократичну Німеччину. В трилогії показано, що пролетаріат, сили якого були розпрошені соціал-зрадниками, не зміг відіграти послідовно революційної ролі у вирішальні дні революції 1918—1919 рр., оскільки тоді ще не було загартованої, справді марксистської робітничої партії. В другій частині твору Бредель переконливо довів, що зрадницькі дії соціал-демократії в період Веймарської республіки були логічним продовженням того шляху, яким пішли її лідери в роки першої світової війни, запродавшись імперіалістичній буржуазії. В останній частині трилогії показано героїчну боротьбу кращих синів пролетаріату не лише Німеччини, а й інших країн проти фашизму, розгром гітлерівського рейху в ході другої світової війни. Твір завершується епізодом, що розповідає про здійснення найзаповітнішої мрії, за яку віддали своє життя кращі сини й дочки німецького народу, — об'єднання в 1946 р. на платформі марксизму-ленінізму Комуністичної й Соціал-демократичної партій в Соціалістичну Єдину Партію Німеччини. Це стало поворотним моментом в історії німецького робітничого руху.

Трилогія, як і попередні твори Віллі Бределя, в художній формі показує історію революційної боротьби німецького пролетаріату і є вагомим внеском письменника в справу побудови соціалізму в НДР. Вона нагадує про події, які ідеологи боннських неофашистів намагаються викреслити з пам'яті людства. В 1960 р. Отто Гротеволь, порівнявши видання за різні роки одного й того ж західнонімецького підручника для народних шкіл «Німецька історія з 1914 року до наших днів», навів надзвичайно красномовні дані. Так, у цьому підручнику видання 1949 р. антифашистському рухові Опору присвячено 8 сторінок, концентраційним таборам — 5. У виданні ж його 1958 р. про ці факти навіть не згадується²².

Одразу ж після закінчення «Рідних та знайомих» Бредель почав працювати над тритомною хронікою, яку він назвав «Новий розділ», підкресливши цим нове завдання, яке стоїть у післявоєнний період перед німецьким народом, — будівництво соціалізму в НДР.

Чільне місце в творчості письменника займає також тема батьківщини всіх трудящих — Радянського Союзу, до якого письменник почував величезну симпатію. «Як і десятки тисяч гамбурзьких робітників, ми, робітничі кореспонденти й пролетарські письменники, в разі нападу на Радянський Союз готові захищати його до останньої краплі крові», — писав він ще в 1932 р.²³ Через кілька тижнів після

²¹ Willi Bredel. Der Regimentskommandeur, Berlin, 1956, стр. 4.

²² Militaristisches Gift in der westdeutschen Schule, Berlin, 1961, стр. 18—19.

²³ Журн. «Internationale Literatur», 1932, № 2, стр. 10.

цього, вперше прибувши до нашої країни на запрошення Спілки письменників СРСР, В. Бредель у розмові з кореспондентом «Литературной газеты» сказав: «Неможливо описати почуття людини, яка потрапила безпосередньо з німецької в'язниці до вільної Країни Рад... Збагатившись усім баченим у Радянському Союзі, я працюватиму з новим відчуттям свідомості партійного обов'язку, з новим ентузіазмом допомагатиму будівництву соціалізму в усьому світі»²⁴.

Радянський Союз, куди письменник емігрував у 1934 р. з фашистської Німеччини, став для нього другою батьківщиною. «Тут, серед вільного народу, який натхненно творив своє майбутнє, я став письменником,— згадував Бредель.— Ніде я так багато не вчився, як у Москві, ніде не мав змоги працювати так багато, так вільно і так спокійно»²⁵.

Через усю його публіцистику червоною ниткою проходить думка, що лише завдяки Великій Жовтневій соціалістичній революції світовий робітничий рух набрав величезного розмаху, що без неї не було б і революції в Німеччині 1918 р. «Ми знали,— писав Бредель, згадуючи про свої юнацькі роки,— що на Сході робітники і селяни захопили політичну владу і перетворили імперіалістичну війну на війну громадянську. Громадянська війна замість громадянського миру!.. Крива німецької революції круто пішла вгору»²⁶.

В художніх творах і публіцистиці письменник не раз говорить про всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції для розвитку людства. «Яким був би світ в цей період фашистського варварства, коли б не існував Радянський Союз? Слава безсмертним героям, які двадцять років тому віддали своє життя, щоб врятувати життя людства»,— писав з Іспанії, вітаючи 20-у річницю Жовтня, Віллі Бредель, у той час політкомісар батальйону ім. Ернста Тельмана інтернаціональної бригади республіканської армії²⁷. А ще через рік письменник звертається до радянських людей з такими схвильованими словами: «Російські друзі... Ви завоювали свободу і щасливе життя не лише для самих себе, ви зробили щось неоціниме для всього людства»²⁸.

Непереможність ідей Жовтневої революції знайшла свій блискучий вияв у період Великої Вітчизняної війни, яка була найтяжчим випробуванням для нашої Батьківщини. Після нападу фашистів на СРСР Бредель йде на фронт, заявивши: «Борючись в лавах радянського народу, я тим самим якнайкраще й найефективніше борюсь за визволення Німеччини... від фашистських гнобителів»²⁹. У кожному сказаному і написаному ним слові звучала непохитна впевненість у перемозі радянського народу. «Червона армія — це та сила, яка знищить зарозумілих агресорів»³⁰,— писав Бредель, з повним правом називаючи себе радянським письменником. При цьому він зазначав: «Мое місце, місце радянського письменника,— в рядах соціалістичної армії»³¹. На Сталінградському фронті разом з Вальтером Ульбріхтом і Еріхом Вайнертом він звертався із словом правди до німецьких солдатів, роз'яснюючи їм у листівках і по радіо злочинницький характер гітлерівської агресії й неминучість розгрому фашизму. Еріх Вайнерт у своїх мемуарах наводить слова одного з радянських генералів про

²⁴ «Литературная газета», 5 березня 1932 р.

²⁵ Журн. «Heute und Morgen», 1951, № 12, стор. 756.

²⁶ Газ. «Deutsche Zentral-Zeitung», 2 вересня 1935 р.

²⁷ Газ. «Deutsche Zentral-Zeitung», 7 листопада 1937 р.

²⁸ «Литературная газета», 7 листопада 1938 р.

²⁹ «Газ. «Известия», 27 червня 1941 р.

³⁰ Газ. «Красная звезда», 25 червня 1941 р.

³¹ Там же.

те, що «Віллі Бредель виявив себе безстрашним фронтовиком і що радянським людям корисно знати таких німців, щоб не помилитися в оцінці всього німецького народу»³².

Зайнятий політичною роботою в армії і серед німецьких військовополонених, Бредель не залишає й творчої діяльності. З-під його пера з'являються написані на основі дійсних подій повісті й оповідання «Заповіт солдата-фронтовика», «Зондерфюрер», «Смерть в болоті» та ін. (вийшли в 1942—1944 рр.), у яких з великою силою зображено звірства фашистських загарбників і безмежний героїзм радянського народу в боротьбі проти ненависного ворога. В буремні роки Великої Вітчизняної війни публіцист і агітатор Віллі Бредель знову перегортає сторінки минулого. Він нагадує агресорам, що Гітлер не перший, хто вважав себе непереможним, що ще в 1792 р. прусські генерали уявляли похід проти революційної Франції «як прогулянку в Париж», але дістали рішучу відсіч. В своїх публіцистичних статтях (наприклад, «Моїм молодим радянським товаришам»³³ та ін.) письменник говорить про багатовікові героїчні традиції волелюбного російського народу, підкреслюючи, що в 1812 р. саме тут, в Росії, зазнали нищівної поразки непереможні до того полчища Наполеона, внаслідок чого виникли передумови для перемоги національно-визвольного руху в окупованих французами країнах Європи, в тому числі й у Німеччині. Він вірив, що вільні, згуртовані в єдину сім'ю народи СРСР «будуть боротися так, як ніколи не боролися ще радянські люди»³⁴, і що «на священній радянській землі, де людська свобода дістала свій найвищий вияв, фашизм знайде свою могилу»³⁵.

Перемога радянського народу над фашистською Німеччиною зумовила появу могутньої співдружності країн соціалістичної системи і в тому числі НДР. «І якщо сьогодні фронт вільних антифашистських народів простягається від Тихого океану до Ельби..., якщо сьогодні ми, німці, вільні від фашистського варварства і в Німецькій Демократичній Республіці вперше в історії будемо робітничо-селянську державу, то всім цим ми завдячуємо вільним народам Радянського Союзу», — писав Бредель у 1953 р.³⁶ Це висловлювання асоціюється з словами промовця-комуніста, що виступає в створеному письменником у 1932 р. романі. Він говорив: «Тільки той шлях, яким пішов робітничий клас, трудящі Радянського Союзу під проводом більшовиків, виведе нас із злиднів капіталістичного рабства до ясних висот соціалістичного майбутнього»³⁷.

Антивоєнний характер діяльності й творчості Віллі Бределя не має нічого спільного з пацифізмом. До питання про справедливі й несправедливі війни він підходить з марксистських позицій. Так, в оповіданнях про боротьбу французького народу проти інтервентів у кінці XVIII ст. письменник показує сповнених патріотичних почуттів представників народних мас, які добилися перших перемог над переважачим ворогом, бо на їх боці була свідомість справедливості їхньої боротьби. Долаючи холод і голод, революційні солдати вперто оволодівають військовою справою, технікою і тактикою бою, бо це потрібно їм не для війни в інтересах коронованих гнобителів, а заради захисту своєї, революційної вітчизни. Звідси — їх оптимізм. Один з них так

³² Журн. «Aufbau», 1951, № 5, стор. 415.

³³ Газ. «Комсомольская правда», 11 липня 1941 р.

³⁴ Там же.

³⁵ Журн. «За оборону», 1941, № 12, стор. 10.

³⁶ Газ. «Neues Deutschland», 7 листопада 1953 р.

³⁷ Віллі Бредель. Параграф, що боронить власність, К., 1934, стор. 241—242.

характеризує прусських інтервентів: «Вони хочуть трошки пограбувати країну. Це вони вміють. І гадають, що нагода трапилась слухна»³⁸. А другий додає: «Ім, бідолахам, потрібний тільки Париж. А нам потрібна перемога. Вони змушені лити кров за своїх панів. Ми ж своїх надійно запроторили за ґрати. Вони воюють за гроші. А ми? Чи не тому ми покинули роботу і взялися за зброю, що не хочемо терпіти в нашому домі злодіїв і здирників? От і скажи тепер, що ці найманці сильніші за нас»³⁹.

Пізніше Бредель у статті «Історичні аналогії» в повній відповідності з лєнінським положенням про національно-визвольний характер воен епохи великої французької революції й імперіалістську суть воен наполеонівської Франції⁴⁰ зазначає, що республіканцям «необхідно було захищати завойовані внаслідок народної революції людські права..., республіку», в той час як «наполеонівські війни були загарбницькими, покликаними служити... особистим намірам»⁴¹, що й зумовило поразку Наполеона.

У творах письменника-марксиста Бределя народ виступає як основна рушійна сила в історії всупереч реакційній німецькій історіографії, яка прославляла «надлюдину», протиставляючи «героїв» тупому і слухняному «натовпу». Однак письменник не обминає й питання про роль особи в історії. «Революцію, навіть буржуазну,— писав він,— неможливо уявити без її вождів. Робесп'єр, Марат, Сен-Жюст і Дантон невіддільні від французької революції. Їх треба... показати разом з революційним народом»⁴². Саме в такому плані змальовує письменник образи «друга народу» Марата, комісара Рейнської армії Сен-Жюста та інших «якобінців 1793 року»⁴³. Їх історична велич, як відзначав В. І. Ленін, «полягала в тому, що вони були «якобінці з народом», з революційною більшістю народу, з революційними передовими класами свого часу»⁴⁴.

Найповніше свої погляди на роль особи в історії Бредель викладає в книзі «Ернст Тельман», присвяченій пам'яті вождя трудящих Німеччини, одного з керівників світового робітничого руху. В цій «політичній біографії», як назвав її письменник, життя й діяльність Тельмана змальовано в нерозривному зв'язку з революційною боротьбою німецького пролетаріату. Бредель свідомо відмовляється від «літературної цікавості», як її розуміють буржуазні біографи, що насичують свої твори домислами сумнівної якості. Він оперує ретельно перевіреним фактичним матеріалом. Плоть від плоті трудящих, їх друг і керівник — таким постає Тельман з сторінок книги, яка лягла в основу двох знятих за написаними Бределем і режисером Чесно-Хеллем сценаріями фільмів. Їх лаконічні, але місткі назви відбивають найважливіші риси видатного німецького революціонера — «Ернст Тельман — син свого класу» і «Ернст Тельман — вождь свого класу».

Вищезгадана книга, яка побачила світ у 1948 р., стала визначною подією в житті післявоєнної Німеччини. Відтворивши образ мужнього патріота, борця за щасливе майбутнє німецької нації, письменник вніс великий внесок у справу ідеологічного перевиховання німецького народу, який протягом довгого часу зазнавав впливу облудної нацистської пропаганди. «В цей поворотний момент своєї історії, коли німе-

³⁸ Willi Bredel. Der Kommissar am Rhein, M., 1940, стор. 108. ~

³⁹ Там же.

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 286.

⁴¹ Газ. «Sonntag», 30 квітня 1961 р.

⁴² Газ. «Кино», 29 липня 1939 р.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 482.

⁴⁴ Там же.

цький народ охоплює поглядом своє тяжке становище, в яке він потрапив воістину з власної вини, і шукає непохитних, стійких духом людей, торуючих нові шляхи вождів, які могли б зміцнити в народі його сили й сподівання, які могли б підтримати й повести народні маси до нових завдань — в цей важливий момент хай німецький народ зверне свій погляд на Ернста Тельмана»⁴⁵, — писав Бредель у своїй книзі, що відзначається, як і інші його романи, новели та ессе, глибоким проникненням в історію, вмілим марксистським аналізом описуваних подій. Прогресивна німецька літературна критика слушно зазначала, що «надзвичайна літературна й історична освіченість Бределя була найважливішою передумовою його становлення як романіста німецького пролетаріату»⁴⁶.

В літературних творах на історичну тему письменник використовує своє право на художній домисел, зберігаючи при цьому необхідні пропорції, які виключали б конфлікт з історичною правдою. Свої погляди з цього приводу він висловив у листі до видавця його роману «Брати-віталійці». «Не шукайте правдивості деталей ні в сюжеті, ні в окремих епізодах роману, — писав Бредель. — Шукайте в ньому загалом історичну правду, соціальні конфлікти і сутички епохи, яка відділена від нас більш ніж півтисячею років. Взагалі, історичний роман — аж ніяк не підручник у шкільному розумінні цього слова. Автор історичного роману прагне по-новому оживити минуле, наблизити його до своїх сучасників... Виходячи з історично засвідчених подій, я домислив книгу»⁴⁷.

При цьому слід відзначити, що письменник, працюючи над будь-яким художньо-історичним твором, з винятковою сумлінністю вивчав усі доступні йому матеріали й документи. Так, готуючи збірку оповідань «Комісар Рейнської армії», Бредель працював у паризьких музеях та архівах і побудував цей твір на замовчуваних і приховуваних реакційною історіографією матеріалах. Задумавши репортаж про М. О. Шорса, письменник зустрічався з його соратниками, знайомився з історичними документами в архівах і музеях Києва. В книзі про Е. Тельмана, яка, за оцінкою прогресивної критики, є «незамінним підручником німецької нації»⁴⁸, він використав багато найрізноманітніших джерел. До речі, всебічне вивчення їх дало Бределю змогу переконливо довести вбивство Ернста Тельмана фашистами. З метою уникнути відповідальності за цей злочин і тим самим ввести в оману не лише сучасників, а й майбутніх істориків, гітлерівці оголосили, ніби Тельман загинув у концтаборі Бухенвальд під час нальоту англо-американської авіації. Спираючись на оперативні повідомлення не лише німецького, а й союзного командування, з яких видно, що у вказаний фашистами день смерті Тельмана над територією Німеччини не було жодного ворожого літака, Бредель начисто спростовує незграбну й брехливу версію гітлерівської пропаганди.

Для того, наприклад, щоб ввести в роман «Новий розділ» епізод про те, як Трумен спільно з американськими генералами визначає японські міста для першого атомного бомбардування, письменник використав мемуари президента США та його листи⁴⁹. Все це робить твори Бределя своєрідними історичними документами, про що зокрема свідчить і такий цікавий факт. У його романі «Іспит» (1934 р.)

⁴⁵ В. Бредель. Эрнст Тельман. Политическая биография, М., 1952, стор. 188—189.

⁴⁶ Журн. «Heute und Morgen», 1951, № 5, стор. 311.

⁴⁷ Willi Bredel. Die Vitalien-Brüder. Schwerin, 1957, стор. 214.

⁴⁸ Журн. «Heute und Morgen», 1951, № 5, стор. 310.

⁴⁹ Газ. «Правда», 15 червня 1952 р.

відтворено не лише атмосферу гітлерівського концтабору, а й подано портрети нацистів під їхніми справжніми прізвищами. Ще в 1935 р. прогресивна німецька критика відзначала, що сувора, майже протокольна точність книги Бределя робить її обвинувальним актом проти фашизму. Ці слова виявилися пророчими. В 1950 р. на процесі колишнього коменданта концтабору Фульсбюттель — Еллерхузен (один з «героїв» книги) роман «Іспит» був прилучений до справи й фігурував як обвинувальний матеріал, а його автор виступав на суді як свідок. Саме документальність книг Віллі Бределя надає їм особливого пізнавального й виховного значення, робить їх і нині гострою зброєю в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства на батьківщині письменника, за торжество світлих ідеалів, яким він присвятив усе своє життя.

Член Комуністичної партії Німеччини з дня її заснування, редактор комуністичних газет і в'язень фашистського концтабору, політкомісар інтернаціонального батальйону ім. Ернста Тельмана в Іспанії і мужній борець проти фашизму в роки другої світової війни, видатний письменник і державний діяч першої в історії німецького народу держави робітників і селян, депутат Народної палати НДР, член ЦК СЕПН, почесний доктор Ростоцького університету, президент Німецької Академії мистецтв — такі основні віхи життя й діяльності Віллі Бределя. В його особі знайшли напрощуд гармонійне поєднання кращі риси літератора, вченого, комуніста.

Вшановуючи світлу пам'ять цього видатного майстра сучасної німецької літератури, товариш Вальтер Ульбріхт писав: «Віллі Бределю, справді національному письменнику і діячеві культури, належать неминущі заслуги в розвитку нового розділу історії нашого народу»⁵⁰.

В. О. ЛАЗНЯ

⁵⁰ Газ. «Neues Deutschland», 30 жовтня 1964 р.

ДО ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ СЕРЕДИНИ ПЕРШОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

Однією з центральних проблем стародавньої історії східного слов'янства залишається проблема історії племен черняхівської культури та їх місця в процесі слов'янського етногенезу. Розв'язання основних питань, пов'язаних з їх походженням, етнічною приналежністю, хронологією та інших, у значній мірі залежить від повноцінності вивчення джерел — перш за все археологічних, — що лягли в основу досліджень. Доводиться визнати, що черняхівські пам'ятки Східного Поділля (вінницького Побужжя) і нині залишаються найменш вивченими. Разом з тим останнє є однією з найдавніших ранньослов'янських земель, заселених, згідно з свідченнями стародавніх авторів, антами¹, а потім уличами («И бе множество их сядяху бо по Бугу и по Днепру... оли до моря и суть городи их и до сего дня, да то ся зовяху от Грек Великая Скуфь»)².

Вивчення пам'яток черняхівської культури, яке на території Поділля було проведене Ю. Сіцинським, С. Гамченко, Е. О. Симанови-

¹ А. В. Мишулин. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., журн. «Вестник древней истории» (далі — ВДИ), № 1, 1941, стор. 232.

² Летопись по Ипатьевскому списку, Спб., 1871, стор. 7.

чем і П. І. Хавлюком, дало цікаві, але уривчасті відомості. З усіх знайдених тут черняхівських пам'яток³ жодна не була досліджена більш-менш повно. Становище в деякій мірі змінилося в результаті розкопок у с. Косанові, Гайсинського району Вінницької області⁴.

Археологічні дослідження Східного Поділля показують, що ця територія в першій половині I тис. н. е. була залюдненою досить густо. Поселення (виявлені в 80 пунктах) підтверджують осілий характер життя. Це відкриті, неукріплені селища, розташовані, як правило, біля води, на перших надзаплавних терасах рік або схилах круч. Площа їх досягає 10 га. Топографія поселень вказує на землеробський характер, що споріднює їх з поселеннями Подніпров'я і Подністров'я.

Під час розкопок в с. Косаново досліджувалися два наземних глинобитних житла, в одному з яких була піч-кам'янка. Кілька жител з печами такого типу відкриті в с. Солгутові, поблизу м. Гайворона. Печі-кам'янки не є типовою ознакою черняхівських поселень. Вони зустрічаються в Подністров'ї (Лука-Врублівецька⁵), на Волині (Вікнини Великі⁶), на поселеннях «волинської групи пам'яток» (Пряжів, Слободище) та ін. Масового поширення такі печі набули в більш пізні часи (VII—IX ст.)⁷.

Про характер господарства племен, які залишили ці пам'ятки, можна мати уявлення по знахідках спеціальних посудин для зберігання зерна (зерновики), ям-сховищ (поселення в с. Ільніці Липовецького району)⁸, а також численних кісток великих і дрібних домашніх тварин (корови, кози, свині) — прямого свідчення ролі тваринництва у місцевого населення. Відзначимо також знахідки пірамідальних грузил від рибальських сітей, звичайних для черняхівської культури. На Косанівському поселенні були також відкриті залишки виробничого комплексу, очевидно — залізоробної печі (тут знайдено багато залізного шлаку). Цілком явні сліди залізоробного виробництва були зафіксовані на сусідньому поселенні в с. Щуровці (в 5 км від Косанова). Тут, на схилі берега річки (однієї з безіменних приток Південного Бугу), виявлена залізоплавильна піч, з куполоподібною верхньою частиною, споруджена з глини зі значною домішкою піску. Слід підкреслити, що знахідки залізних шлаків завжди численні на черняхівських поселеннях цього району. Можна припустити, що це був один з центрів залізоробного ремесла, традиції якого, очевидно, знайшли своє відображення в пам'ятках більш пізнього періоду, відкритих на безіменному острові на Південному Бугу біля Гайворона, де виявлено 25 залізоробних печей⁹.

Про високий рівень розвитку ремесла серед місцевого населення свідчать знахідки високоякісної гончарної продукції. В тому, що ос-

³ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры, материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА), 82, 1960, стор. 16—18.

⁴ Роботи велись на кошти Інституту археології в 1961—1963 рр. під керівництвом В. П. Петрова за участю автора, а 1964 р. — під керівництвом автора.

⁵ Э. А. Сыманович. О датировке поселения первых веков н. э. в Луке-Врублевцевой. Краткие сообщения Института истории материальной культуры (далі — КСИИМК), вип. 57, 1955, стор. 26.

⁶ М. Ю. Смишко. Раннеславянские памятники территории Западных областей Украинской ССР, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1957, стор. 84—85.

⁷ І. С. Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету, т. VIII, серія археологічна, вип. I, 1960, стор. 58.

⁸ П. И. Хавлюк. Научный отчет о разведке археологических памятников в бассейне р. Ю. Буг, Архив ИА АН УРСР, інв. № 4048, стор. 4.

⁹ Там же, стор. 9.

новна частина посуду вироблялась на місці, переконуємося завдяки відкриттю гончарної печі в с. Тарасівці¹⁰. Двоярусна конструкція її (нижній ярус — топка, верхній — камера для обпалювання посуду) добре відома в черняхівський час.

Речовий матеріал, виявлений на черняхівських поселеннях Побужжя, дуже подібний до знахідок, що походять з інших районів, і це свідчить, що місцеве населення входило до складу черняхівських племен.

Основною категорією є кераміка, представлена кількома видами. На одних поселеннях вона переважно складається з ліпних та лощених гончарних виробів при незначній кількості шершавого посуду. На інших (поселення в селах Косаново, Кунка і Тимара Гайсинського району, Пісочинь Липковецького району, Бондурівка Немирівського району)¹¹, основна маса — це нелощені гончарні посудини. На Косанівському поселенні лощений посуд становить лише 10%, а ліпний — 6%.

Різні співвідношення груп у керамічному комплексі деякі дослідники розглядають як хронологічну ознаку. Зокрема, високий процент ліпного та лощеного посуду (10% та 50%), знайденого в Луці-Врублівській, дає підставу Е. А. Симановичу говорити про «непізню дату» (III—IV ст. н. е.) цієї пам'ятки¹². За його теорією, Косанівське поселення, де лощений посуд зустрічається в невеликій кількості (10%), може вважатися більш пізнім.

Відсутність розкопаних поселень на даній території не дозволяє зробити точні обчислення їх величини та заселеності. Приблизну кількість мешканців Косанівського селища можна підрахувати, виходячи з того, що протягом 800—1000 м житла розташовані на приблизно однакових дистанціях одне від одного. Тоді, враховуючи, що віддаль між двома розкопаними житлами дорівнює в середньому 16 м (при їх розмірах 6 м × 4 м), ми можемо зробити висновок: таких жител могло бути понад 50. Ця цифра відповідає результатам демографічного аналізу, який зробив М. Ю. Брайчевський, досліджуючи заселення території Лісостепу в черняхівську епоху¹³.

Про духовну культуру та ідеологію населення східного Поділля цінні відомості дають розкопки могильників. На Косанівському могильнику було відкрито 121 поховання. Подібно до інших черняхівських пам'яток цієї категорії, він поєднує два основних обряди — захоронення померлих в землю (поховання з кістяком) і спалення, з вміщенням праху безпосередньо в землю (безурнові поховання). Кожна з цих груп, в свою чергу, включає декілька різновидностей. Так, поховання з кістяками (середня глибина — 1 м) представлені такими різновидностями: 1) поховання з північною орієнтацією кістяка (положення, звичайно, витягнуте, на спині, з різним розташуванням рук і ніг), з інвентарем або без нього, з цілим чи зруйнованим скелетом; 2) поховання з західною орієнтацією, з інвентарем або без нього, з цілим кістяком, положення витягнуте, на спині, з різним розташуванням рук і ніг. Група поховань з трупоспаленням (середня глибина 0,30—0,50 м) має такі відмінності: 1) невелика кількість перепалених кісток, пошкоджених вогнем речей — вміщені в урну, з інвентарем чи без нього.

¹⁰ В. І. Бідзіля. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі, Археологія, XV, 1963, стор. 123—144.

¹¹ П. І. Хавлюк. Археологічні пам'ятки верхнього Побужжя, Архів ІА АН УРСР, інв. № 2554; П. И. Хавлюк. Материалы к археологической карте бассейна р. Соб. Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 6, К., 1956, стор. 20.

¹² Е. А. Симанович. Назв. праця, стор. 24—26.

¹³ М. Ю. Брайчевський. Біла джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 17 і далі.

го; 2) рештки спалення поховань (без урни) знаходяться в невеликих ямках правильної напівсферичної форми, компактною масою або у вигляді аморфної плями, залягають на великій площі, з інвентарем чи без нього. Речі, що входять до складу поховань, слід розрізняти за тією роллю, яку вони відігравали у цьому обряді. Посудини, глиняні та скляні, знаряддя праці, символічні предмети*, кістки тварин та ін., які виявлені в поховальних ямах, становили обрядовий інвентар, що потрапив до могили як приношення. Натомість прикраси, предмети одягу (буси, гребінці, фібули, пряжки), тобто все, що належить до особистого вбрання померлого, виступає у похованнях незалежно від спеціальних обрядів. Великий інтерес становлять залишки тризми — уламки розбитих посудин і деякі речі, які трапляються поза могильною ямою, в шарі над похованням або в заповненнях спеціальних ритуальних ям. Історична інтерпретація особливостей поховального обряду має велике значення для розуміння етнологічного процесу, що відбувався у лісостеповій смузі Східної Європи протягом першої половини і середини I тис. н. е.

Всі відзначені типологічні різновидності косанівських поховань є наслідком впливу різних факторів, серед яких особлива роль належить ритуальним діям, зв'язаним з культом мертвих. Це — дуже консервативна риса культури. Можна зробити висновок, що за ритуалом всі косанівські поховання поділяються на дві групи. Перша — поховання з трупопокладенням, для яких характерна наявність обрядового інвентаря (як в групі поховань з північною орієнтацією, так і з західною), зв'язаного з ритуалом «приношення». Друга велика група, яка переважає в могильнику, — поховання зі спаленням, що характеризуються відсутністю згаданого інвентаря. Слід відзначити, що жоден інший могильник черняхівської культури не дає таких чітких відмінностей в ритуалі цих основних груп поховань (порівняти Черняхівський¹⁴, Масловський¹⁵ та ін.).

Важливо, що спостерігається певна закономірність в розміщенні поховань на площі могильника. Поховання з трупопокладеннями займають його північну частину і потім розповсюджуються по всій площі; поховання зі спаленнями розташовані лише в центрі і на південній території. При цьому ті, що зосереджені у північній частині могильника, відокремлені від інших вільним простором. Поховання розміщено не в ряд, а групами. Невеликі (4—6 поховань) групи особливо добре простежуються серед трупопокладень. У розташуванні трупоспалень слід відзначити місцями велику скупченість, можливо, зв'язану з колективними похованнями.

Отже, поховання обох ритуальних груп виступають на могильнику досить відокремлено. Але разом з тим вони об'єднуються спільною типологічною особливістю: наявністю «зруйнованих» поховань у поєднанні з групою інвентаря, яка складається з черепків розбитих посудин і речей поза могильною ямою, в шарі над нею або в заповненні спеціально виритих ям, що зруйнували поховання. Описане явище є спільним для обох згаданих груп і не може бути пов'язаним безпосе-

* До символічних предметів ми відносимо обпалене каміння (граніт), яке є частою знахідкою в похованнях черняхівських та нечерняхівських (Волинь, Полісся); подібні пам'ятки наші польські колеги на підставі спеціального аналізу віднесли до символів гончарської професії. Крім того, в кількох похованнях Косанівського могильника були знайдені грудки залізної руди, які, можна гадати, символізують професію металороба.

¹⁴ В. П. Петров. Черняховський могильник, МИА, 1964, стор. 53—83.

¹⁵ В. П. Петров. Масловський могильник на р. Товмач, МИА, 1964, стор. 133—167.

редньо з ритуалом поховання. Дослідники вбачають в ньому відображення ритуалу охорони живих від мертвих (навмисне руйнування могил)¹⁶. Очевидно, він супроводжувався тризною, з наступним заковуванням залишків розбитого посуду в ями над похованням. Як зазначається в літературі¹⁷, зруйнування могил, звичайно, характерне для поховань з труполокладенням. Розповсюдження цього явища вказує на певну тотожність у віруваннях населення, його спільну участь у ритуалі. Це свідчить також про єдність населення, що залишило Косанівські пам'ятки. Водночас консерватизм обряду поховання зберіг пережитки старих традицій з їх відмінностями і специфікою. Як можна думати, в цьому знайшов своє відображення етнологічний процес в усій своїй складності*.

Таким чином, приходимо до дуже важливого історичного висновку, що причину відмінностей у ритуалі поховання слід шукати в різному походженні померлих, але не в їхній етнічній приналежності. Становить інтерес той факт, що неоднорідним є і антропологічний матеріал Косанівського могильника**. Аналогічні ритуали спалення (безурнові, які не мають ритуального інвентаря) широко відомі в той період на Волині¹⁸, у Польщі (пшеворська, добродзенська групи пам'яток)¹⁹, а в попередні часи — у пам'ятках зарубинецького типу білоруського Полісся²⁰. Можна зустріти ознаки цього обряду і у могильниках Нижнього Дніпра²¹.

Зазначені зв'язки підтверджуються і речовими знахідками. З поховань і шару могильника походить багатий і різноманітний матеріал. Кераміка (115 цілих або реставрованих посудин, 5000 фрагментів) представлена кружалними та ліпними виробами. Характерно, що в групі «приношень» ліпні посудини становлять 32%.

У цьому плані корисно порівняти співвідношення ліпної та кружалної кераміки з поховань Косанівського могильника з співвідношенням аналогічних груп посуду, що походить з поселень так званої «волинської групи пам'яток» (Східна Волинь). Останні включають поряд з керамікою черняхівського типу до 40—80% ліпного посуду²². В той же час кількість його у шарі могильника, що становить 6%, відповідає такому ж співвідношенню керамічних груп на поселенні. Все це вказує на особливу роль ліпної кераміки в ритуалі поховання і, разом з тим, дає нам в руки джерела, які прямо вказують на спіль-

¹⁶ Э. А. Сыманович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху, журн. «Советская археология» (далі — СА), 1963, № 1, стор. 43—60.

¹⁷ Э. А. Сыманович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху, журн. «Советская археология» (далі — СА), 1963, № 1, стор. 43—60. Г. Б. Федоров. О двух обрядах погребения в черняховской культуре, СА, № 3, 1958, стор. 236.

* За М. Ю. Брайчевським (див. «Теоретичні основи досліджень етногенезу», «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 46—56), поняття етнічної спільності людей (етносу, народу) є історичним, а в процесі формування певного етнічного масиву беруть участь групи різноетнічного населення.

** Згідно з аналізом Г. П. Зіневич, результати якого викладені в авторефераті дисертації («Антропологические особенности древнего населения Украины», К., 1964, стор. 15), жіночі черепи Косанівського могильника представлені брахікранним типом (з сарматською домішкою), чоловічі — доліхокранним, європеїдним.

¹⁸ М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могильник III—IV вв. н. е. в Дитиничі Ровенської обл., у зб. Матеріали та дослідження в археології Прикарпаття та Волині, вип. 3, К., 1961, стор. 102—103.

¹⁹ K. Przewoźna. Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopotanie. Szamotuły. Fundus archeologiczny Poznanienses, t. V, Poznań, стор. 80, рис. 23, 1.

²⁰ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века на территории Белорусского Полесья, М., 1961, стор. 44.

²¹ Э. А. Сыманович. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского, МИА, 82, М., 1960, стор. 196.

²² І. С. Винокур. Старожитності..., стор. 31, 35, 54.

ність у походженні тих груп населення Східної Волині та Східного Поділля, які користувались однаковим видом посуду: тільки одні вживали його в побуті, а інші — при певних обрядах.

В групі ліпної кераміки представлені різні форми горщечків, частина яких добре відома і з інших пам'яток черняхівської культури. Одночасно вони зустрічаються і в синхронних пам'ятках Волині²³ і пшеворської культури²⁴. Поряд з цим там знайдено і специфічні посудини (орнаментовані прокресленими лініями, а також з наліпами і т. п.), які характерні лише для пшеворської культури²⁵. Ще чіткіше ця риса проявляється у групі мисок, глечиків, ковшів, характерних для пшеворської культури форм²⁶. У більш ранні часи подібні посудини відомі в зарубинецьких пам'ятках Білоруського Полісся²⁷. Незважаючи на те, що в цій групі посуду переважають досить давні форми, ми не можемо віднести її появу на даній території до часу раніше III ст. н. е., оскільки інші речі, які знайдено в могильниках (типи арбалетних фібул, пряжки, скляні посудини), дозволяють датувати ці поховання IV—V ст.

Гончарна кераміка (68%) представлена різними групами характерних для черняхівської культури форм. У більшості поховань виявлено фібули арбалетного типу, пряжки, буси, підвіски, гребінці. Деякі прикраси вперше зустрінуті серед пам'яток черняхівської культури: срібна гривна, особливий тип сучільнолитої пряжки і ряд інших. Рідкісну знахідку становлять браслети, за типом близькі аналогічній групі речей з Прибалтики²⁸ та пшеворській культурі²⁹.

Особливий інтерес викликають речі місцевого виробництва, які показують наявність і напрями економічних та культурних зв'язків. Насамперед, це скляні келихи — довгасті, циліндричної форми з поліфонованими овалами, напівсферичні, конусовидні, орнаментовані напаяною ниткою у вигляді «лампадки»; всі вони, будучи характерними для пам'яток черняхівської культури, знаходять собі, в основному, аналогії на Північному Заході, а не в Північному Причорномор'ї. Можливо, як вважають деякі дослідники, одним з етапів у поширенні культури виробництва скла на Схід була майстерня в Комарові (на Дністрі)³⁰. Справді, зразки косанівських і комарівських скляних посудин аналогічні і підтверджують це припущення. Такий посуд, у невеликій кількості зустрінутий на Косанівському могильнику, свідчить про наявність обміну і торговельних зв'язків східноподільського населення із західними центрами, що підтверджують також численні знахідки римських монет³¹.

Поряд з речами, які потрапили на дану територію шляхом торгівлі, деякі місцеві походження вироби з Косанівського могильника свідчать про безпосередню участь їх власників у подіях за межами

²³ М. Ю. Смішко, І. К. Сवेशніков. Назв. праця, рис. 7, 3.

²⁴ K. Przewosna. Назв. праця, стор. 8, рис. 23, 1.

²⁵ St. Jasnosz. *Сментарзиско з okresu późnolatorskiego i rzymskiego w Wymyslowie. Fundes prahistorici*, t. II (1951), Poznań, 1952, рис. 36, 9.

²⁶ В. Д. Баран. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу в межиріччі Дністра, у зб. «Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття і Волині», вип. 3, 1961, рис. 6, 7.

²⁷ Ю. В. Кухаренко. Назв. праця, табл. 7, 6, 27, 28 та ін.

²⁸ Я. В. Станкевич. К истории населения Верхнего Подвалья в I и начале II тысячелетий н. э., МИА, 76, 1960, стор. 281, табл. XIII, 3.

²⁹ K. Przewosna. Назв. праця, стор. 118, рис. 72, 2.

³⁰ И. П. Сорокина. Стекланный кубок из нижнего Поднепровья. Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 89, 1962, стор. 103—107.

³¹ М. Ю. Брайчевський. Римська монета на території України, К., 1959, стор. 119—124.

своїєї землі. Такою є знахідка псалія від кінської упряжки провінціально-римського типу в похованні № 44. Подібні речі були широко розповсюджені на Балканському півострові на рубежі III—IV ст. н. е. і належали до екіпіровки римських вершників³². Зрозуміло, такий предмет, якщо виключити випадковість, міг опинитися у місцевого жителя лише в разі, коли той був учасником воєнних подій на Балканах.

Фрагмент зооморфної бронзової дужки від відра, аналогічної тим, що у великій кількості були знайдені при розкопках римського табору Дунапентеле (Придунав'я)³³, поповнює список подібних предметів. До речі, на Побужжі це не єдині знахідки. До них слід приєднати бронзові статуетки бойових коней³⁴. Все це характеризує основні напрямки зовнішніх зв'язків місцевого населення, не виключаючи можливості їх участі в війнах поза межами своєї території.

На закінчення слід сказати, що єдність господарського життя, обумовлена землеробськими заняттями, тотожний тип поселень, однаковий рівень розвитку ремесел (металургійного, гончарного), торгівлі, певна схожість вірувань, що позначилась в деяких ритуалах, пов'язаних із руйнуванням могил і обрядом тризни, так само, як і використання спільних місць для поселень і місць поховань,— все це визначає єдність населення, яке залишило пам'ятки середини I тисячоліття н. е. Питання про суть цієї єдності, роль її в становленні східнослов'янських племен може бути вирішене лише на основі вивчення пам'яток черняхівської культури, до числа яких слід включити і нові пам'ятки Східного Поділля. Безперечно, матеріальна культура даної території має бути визначена як черняхівська. Наявність елементів північно-західної, пшеворської культури, зустрінутих в поховальному ритуалі та інвентарі, зближує в типологічному відношенні наші знахідки з синхронними пам'ятками Волині та Житомирщини і свідчить про єдині шляхи історичного розвитку цих територій в епоху становлення східнослов'янських племен. Цей висновок дозволяє піти шляхом зіставлення даних аналізу археологічного матеріалу і письмових джерел щодо того часу в історії східного слов'янства, до якого можна віднести перші згадки про уличів. В роботі, присвяченій історичній географії уличів, Б. А. Рибаків показав, що територія останніх до середини X ст.— часу занепаду м. Пересечна — простягалась на південний захід від Києва³⁵. За даними найбільш ранніх літописців, у цей час уличі виступають як сусіди древлян³⁶, територія яких лежала в районі Волинського Полісся³⁷. Західна межа земель уличів поки що не з'ясована, бо в письмових джерелах ми не знаходимо жодних вказівок на неї. Разом з тим, наявність спільних рис у матеріальній культурі Східного Поділля і Східної Волині саме в той час, до якого можуть належати ці найбільш ранні згадки про уличів, свідчить, що західна межа території останніх сягала за правий берег Південного Бугу, не виходячи, мабуть, далеко за межі Лісостепу.

Н. М. КРАВЧЕНКО

³² И. Ведерников. Тракийската юзда. Известия на археологическия институт, XXI, София, 1957, стор. 173—181.

³³ M. R. Alfoldi. Intecisa, II, Archaeologia Hungarica XXXVI, Budapest, 1957, XXXVIII.

³⁴ Э. А. Сыманович. Две статуэтки коня из Побужья, КСИИМК, вып. 72, 1958, стор. 22—26.

³⁵ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 16—17.

³⁶ Там же, стор. 3—4.

³⁷ И. П. Русанова. Территория древлян по археологическим данным, СА, № 1, 1960, стор. 63—69.

На допомогу викладачу історії

О. П. ДОВЖЕНКО ТА ПОЗАКЛАСНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА

Видатний радянський кінорежисер і письменник О. П. Довженко народився на багатій народними талантами Чернігівській землі в селі В'юнище поблизу Сосниці, на берегах красуні Десни. Він щиро і ніжно любив рідний поліський край. В квітні 1954 р. О. П. Довженко говорив своєму шкільному товаришеві Якову Назаренку: «Сосниця в моєму серці! Вона найдорожча з усіх місць»¹.

Творчість славетного митця дає багато корисного матеріалу для вивчення вітчизняної історії. Відомий радянський кінорежисер С. Герасимов справедливо писав про О. П. Довженка: «Він знав історію своєї Батьківщини, всім серцем прямо або посередньо присвячував їй кожен свою роботу. Але ніколи його мистецтво не обмежувало вузькі національні рамки. Як всякий переконаний послідовник марксистсько-ленінського вчення, Довженко був інтернаціоналістом»².

Земляки його, трудящі Чернігівщини, заслужено шанують пам'ять О. П. Довженка. Його ім'я присвоєно Сосницькій середній школі, місцевому колгоспові, кіно-театру в м. Чернігові, Чернігівській міській дитячій бібліотеці, пароплаву, що курсує по Дніпру та Десні. Протягом багатьох років учителі ведуть історико-краєзнавчу роботу за матеріалами життєвого і творчого шляху свого геніального земляка, пропагують довженківські фільми серед місцевого населення. Особливо розгорнулася ця діяльність у 1964/65 навчальному році, в зв'язку з 70-річчям з дня народження О. П. Довженка.

В Сосницькій середній школі, в якій навчався майбутній митець, під керівництвом її директора І. Л. Сороки створено довженківський музей, що налічує 250 зібраних учителями і учнями експонатів: фото Сашка, його батьків, спогади колишніх шкільних друзів Олександра Петровича, кадри з його фільмів, книги з автографами письменників, статті про творчість видатного діяча. З великою любов'ю учні намалювали краєвиди Десни, Сосниці, портрети малого Сашка, зробили ілюстрації за творами О. П. Довженка, виготовили альбоми «О. П. Довженко», «На зйомці зачарованої Десни» та ін.

Велика шкільна бібліотека весь час поповнюється книгами письменників, працівників творчих спілок. В школі систематично проводяться конференції, історичні, літературні та краєзнавчі вечори, присвячені О. П. Довженку, читання і обговорення його творів, диспути, екскурсії до музею митця, перегляди кінофільмів славетного режисера — «Щорс», «Битва за нашу Радянську Україну», «Поема про море», «Повість полум'яних літ» та ін. Учителі організували групове слухання учнями передач українського радіо про Олександра Довженка. Шкільний колектив підтримує тісні зв'язки з працівниками Сосницького музею ім. О. П. Довженка, Спілкою письменників України, з Київською кіностудією та «Мосфільмом», з дружиною митця Ю. І. Солнцевою і багатьма шанувальниками його творчості. В книзі відгуків шкільного музею багато зворушливих записів талановитих учнів і послідовників О. П. Довженка. Лауреат Ленінської премії режисер В. Єжов написав: «З великою вдячністю — учень Вашого Олександра Петровича». «Всі ми вчилися правді у незабутнього Олександра Петровича», — такий відгук залишив режисер Ю. Ераїнкян.

Під час літніх канікул 65 кращих учнів відвідали в місті Калініні кіноклуб ім. О. П. Довженка (школи-інтернату № 1), а також побували на могилі Олександра Петровича в Москві, завітали до Ю. І. Солнцевої. Школярі часто виступають з концертами, присвяченими творчості великого митця, в Сосниці, перед сільськими трудівниками району.

У Сосницькому районі куточки О. П. Довженка створено в Спаській середній школі, Мало-Устівській і Сосницькій (№ 1) восьмирічних школах та ін. Заслугує на увагу цікавий досвід вивчення життєвого і творчого шляху О. П. Довженка в процесі туристсько-краєзнавчої роботи в Менській школі ім. Леніна під керівництвом учителя В. Ф. Покотила. Кожного літа члени товариства «Юний краєзнавець» мандрують по довженківських місцях, збираючи різні відомості про свого великого земляка, записуючи спогади про дитячі роки Сашка та пісні, які він любив співати. Так, гуртківці дізнались, що слова своєї улюбленої пісні «Ой горе тій чайці»

¹ Я. Назаренко. Его школьные годы, журн. «Радуга», 1966, № 9, стор. 141.

² А. Довженко. Собрание сочинений в 4-х томах, т. 1, М., 1966, стор. 9.

О. П. Довженко згодом вмістив в оповіданні «На колючому дроті». Любив він співати пісні на слова Т. Г. Шевченка: «Реве та стогне Дніпр широкий», «Заповіт» та ін. Захоплювався ученй Сашко і українськими народними думами, які часто слухав у виконанні сліпих співців-кобзарів на сосницькому базарі.

Під час походів стежками О. П. Довженка юні краєзнавці ведуть щоденники, до яких записують враження про свої зустрічі з людьми, що знали Олександра Петровича в дитячі та шкільні роки. Учні склали пісню «По довженківських місцях», музику до якої написав місцевий композитор А. С. Кислюк.

Змістовну роботу по естетичному вихованню учнів на матеріалах творчості О. П. Довженка організувала учителька суспільствознавства Переволочанської середньої школи Прилуцького району І. С. Станкевич. Вона виховує в учнів почуття прекрасного в праці, житті та діяльності радянських людей, любові до природи рідного краю. На яскравих прикладах учителька переконливо показує учням, що людина — творець прекрасного на землі, яке нас оточує всюди. Вона посиляється на вислів О. П. Довженка: «Двоє дивляться вниз, один бачить зорі, а другий калюжу»³. Отже треба тільки уміти бачити і створювати прекрасне.

Різноманітні форми і методи ознайомлення з життям, мистецькою та суспільно-політичною діяльністю О. П. Довженка використовували ми в історико-мистецтвознавчому гуртку учнів 7—10 класів Олександрівської середньої школи Щорського району. Цю роботу пов'язували з вивченням історії радянської культури, особливо кіномистецтва.

Гуртківці вивчали життя і творчість О. П. Довженка протягом багатьох років за розробленим нами планом: 1. Дитинство Сашка. Кіноповість «Зачарована Десна». 2. Шкільні роки Сашка. 3. Олександр Довженко — студент. 4. Роки вчителювання. 5. О. П. Довженко — художник. 6. Початок роботи в кіно. 7. Відображення боротьби за Радянську владу на Україні у фільмі «Арсенал». 8. Соціалістичні перетворення українського села в кінофільмі «Земля». 9. Фільм «Щорс» — художня розповідь про подвиг радянського народу в громадянській війні. 10. Творчість О. П. Довженка в роки Вітчизняної війни. 11. «Поема про море» — відображення трудового подвигу радянських людей. 12. «Повість полум'яних літ» — гімн народу-переможцю. 13. Спогади діячів культури про О. П. Довженка. 14. Видатний творець культури і його герої в радянському образотворчому мистецтві. 15. Дружба О. П. Довженка з письменниками та митцями (В. Маяковським, О. Фадєєвим, М. Рильським та ін.). 16. Учні і послідовники великого митця про свого вчителя. 17. Зарубіжні кінодіячі про О. П. Довженка. 18. Творчість О. П. Довженка і сучасне кіномистецтво.

Школярі-гуртківці під керівництвом учителя готували доповіді і виступали з ними, брали участь у бесідах, організовували тематичні вечори, виготовляли альбоми, проводили культпоходи на кінофільми і обговорювали їх, влаштовували диспути за літературними творами О. П. Довженка, читали і обговорювали спогади про нього.

Особливо сподобались учням екскурсії до Сосниці в краєзнавчий музей та музей О. П. Довженка. Школярі спочатку побували на луках біля річки Убідь, притоки Десни, де росіяни стежками з ватагою своїх товаришів бігав Сашко. Дітей зачарувала краса навколишньої природи.

Після прогулянки по галях, луках і парках ми з учнями йшли до музеїв. Огляд починали з садиби Олександра Петровича, де у дворі всюди квіти, пахне м'ятою, любистком, шумлять кронами дерева. За садибою розкинулись буйні городи, точнісінько такі, як їх описав Олександр Довженко в «Зачарованій Десні».

У хаті-музеї нашим екскурсоводом звичайно була В. А. Макаренко, завідувача музеєм. Вона розповідала учням, як з цієї простої селянської хати О. П. Довженко виїшов в чарівний світ мистецтва та літератури.

Екскурсовод наводить рядки про великого митця з віршів поетів-земляків В. Ткаченко, Л. Забашти, К. Журби та ін.

В хаті-музеї любовно зберігаються портрети батьків, різні господарські речі, якими користувався в сім'ї Довженків. На столі хліб-сіль — символ гостинності. На окремому столику — бронзовий бюст О. П. Довженка.

Стіни увішані кадрами з кінофільмів, картинами, фото. Експонуються альбоми, книги, подарунки митців, письменників, особисті речі Олександра Петровича. Є тут речі, виготовлені руками учнів України та Російської Федерації. Експозиція музею переконливо і піднесено розповідає про різнобічну діяльність О. П. Довженка в дні миру і війни.

Музей О. П. Довженка користується великою популярністю. Лише протягом 1965 р. в ньому побувало 22 146 чоловік з багатьох міст і сіл нашої неосяжної Вітчизни. Тут були і гості з-за кордону.

Учні з великим інтересом прочитали ширі слова любові і поваги до нашого славного земляка в книзі вражень і побажань відвідувачів. М. Рильський писав: «Завжди берігтиму в пам'яті розмови свої з цією надзвичайною людиною, берігтиму мудрі слова Довженка — слова повні любові і краси...».

³ А. П. Довженко. Собрание сочинений, т. 1, стор. 345.

Учні випускного класу Сосницької середньої школи залишили такий запис: «Вклоняємося великому таланту О. П. Довженка, творами якого захоплюємося. Вони вчать нас любити Батьківщину, свій народ, вчать мужньо переборювати труднощі, віддавати народові всі сили, все тепло своєї душі».

Своє перебування в Сосниці члени шкільного кіноклубу з міста Калініна відзначили такими зворушливими рядками: «Нарешті ми відвідали цей чудовий куточок України, де провів свої дитячі роки один з прекрасних синів нашої Вітчизни — О. П. Довженко. Ми пишаємося тим, що познайомились з творчістю цього славетного режисера, полюбили її і вона стала нашим прапором. Ми забрали з собою частку землі, яку так пристрасно оспівав О. П. Довженко».

Після екскурсій по довженківських місцях учні завжди жваво ділились своїми враженнями.

Велику допомогу членам історико-мистецтвознавчого гуртка Олександрівської середньої школи у вивченні творчості О. П. Довженка своїми порадами, літературою, кінокадрами подавали Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, покійний поет-академік М. Т. Рильський, працівники кіностудії ім. О. П. Довженка, працівники сосницьких музеїв, редакції журналів «Советский экран», «Мистецтво», заслужений артист РРФСР С. Й. Шкурат та ін.

Наш досвід вивчення творчості О. П. Довженка в гуртку показує, що учні збагачуються корисними їм знаннями з історії СРСР і УРСР, з літератури, кіно- й образотворчого мистецтва та ін. Ознайомлення з спадщиною великого митця має важливе навчально-пізнавальне, виховне й ідейно-естетичне значення.

Ми вчимо школярів на прикладах з його творів розуміти красу природи рідного краю, прекрасне в мистецтві й людських вчинках.

Щоб перевірити ефективність цієї роботи, ми проводили з гуртківцями бесіди, письмове опитування. Восьмикласник Дмитро Д. так характеризував «Поему про море»: «Цей кінофільм вчить нас бачити красу в праці, любити і поважати простих трудівників».

Наші гуртківці не тільки на словах захоплюються красивими вчинками довженківських героїв, а й самі прагнуть бути прикладом у навчанні й поведінці.

І. З. ОНИЩЕНКО

Огляд джерел та літератури

КЛАСОВА БОРотьБА НА УКРАЇНІ ДОБИ ФЕОДАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Вся епоха феодалізму «сповнена постійних повстань селян»¹ також як «уся історія повна безперервних спроб пригноблених класів скинути гноблення»².

Численні повстання селян відбулися на Україні в дореформенний період. Проте в працях дореволюційної і особливо буржуазно-націоналістичної історіографії вони не знайшли наукового відображення. Буржуазно-націоналістичні історики, проповідуючи безкласовість українського народу, визнавали боротьбу селянства на Україні тільки проти іноземного поневолення. Коли ж і згадувались деякі селянські виступи і проти українських феодалів, то кваліфікувались вони як грабіжницькі, а їх учасники вважались за розбійників. Деякі автори і в 20-х роках з таких позицій висвітлювали антифеодальну боротьбу на Україні³. В окремих статтях, написаних у цей час, хоч і наводились цінні матеріали про рух українського селянства проти феодально-кріпосницького гніту, але не розкривались його соціально-економічні причини та закономірність, а також роль, яку він відігравав в історії українського народу⁴. Таким є й збірник про селянські рухи на Лівобережній Україні, виданий в 1927 р. Харківською науково-дослідною кафедрою історії української культури⁵. В опублікованих у ньому статтях М. Свідзинського про козаччину 1812 р., Г. Дякова про характеристику покріпаченого селянства, О. Назарця щодо форм класової боротьби селян та О. Багалій-Татаринової з історії військових поселень на Україні наводяться лише окремі факти про боротьбу селянства і не показуються її причини та наслідки. В праці ж О. Багалій-Татаринової більше уваги приділено різним проектам Аракчеєва у справі військових поселень та його діяльності, ніж селянським повстанням. Аналогічно вона висвітлює й рух побузьких козаків 1817 р.⁶ Не зроблений глибокий марксистсько-ленінський аналіз антикріпосницьких виступів селянства і в загальних працях, присвячених класовій боротьбі на Україні, що вийшли в 20-х роках⁷. Опубліковані праці М. Яворського з цієї теми свідчать про те, що він ще дуже далекий був від марксизму⁸.

Двадцять років були періодом становлення не тільки української, а й всієї радянської історіографії. Тому історики, не володіючи ще досконало марксистсько-ленінською теорією та методологією дослідження, допускали помилки при висвітленні класової боротьби на Україні доби феодалізму. Але той факт, що вчені приступили до вивчення проблеми, яка не розроблялась дореволюційною і фальсифікувалась буржуазно-націоналістичною історіографією, свідчить про новий напрям радянської науки. Відтоді розпочалось дослідження історії справжніх її творців, якими були

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 429.

² Там же, стор. 428.

³ С. Якимович. Устим Кармалюк в судових актах, журн. «Червоний шлях», 1923, № 8, стор. 112—135; О. Гермайзе. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів, журн. «Україна», кн. 1—2, К., 1928, стор. 19—81, та ін.

⁴ В. Греков. Бунт сіромі на Запоріжжі 1768 р., Записки історико-філологічного відділу Української академії наук, кн. XI, К., 1927, стор. 209—241; М. Свідзинський. Земська міліція 1806—1808 рр., журн. «Прапор марксизму», № 1, Харків, 1927, стор. 144—177; С. Шамрай. Вінницьке селянство 1840-х років. Протипанський рух у с. Кусливоди на Залізанщині Вінницького повіту на Поділлі, Історико-географічний збірник, т. I, К., 1927, стор. 149—161; його ж. Хвилювання робітників на Межигірській фаянсовій фабриці 1857 року, журн. «Червоний шлях», 1925, № 9, стор. 93—112.

⁵ З історії селянських рухів на Лівобережній Україні. Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, 1927, № 3.

⁶ О. Татаринова-Багалієвна. Нариси з історії військових поселень на Україні. Рух побузьких козаків у 1817 р., Юбілейний збірник на пошану академіка Д. Багалія, К., 1927, стор. 849—865.

⁷ П. Костенко. Селянські виступи та війни, Харків, 1925; Г. Лозовик. Історія класової боротьби з найстаріших часів, Харків, 1927; В. Аусселі. К історії повстанництва на Україні, журн. «Летопись революции», Харків, 1926, стор. 7—22.

⁸ М. Яворський. Історія боротьби класів на Україні, Полтава, 1921; його ж. Класова боротьба на Україні, Харків, 1922, та ін.

пригноблені класи. Поступово хиби у висвітленні як всієї історії України дореформеного періоду, так і класової боротьби цієї епохи зменшувались. Цьому сприяло підвищення теоретичного рівня наукових кадрів та підготовка молодих вчених.

Значну увагу вивченню класової боротьби на Україні доби феодалізму приділив М. Горбань⁹. Він ґрунтовно показав антикріпосницький характер гайдамацьких рухів XVIII ст., але помилюючись твердив, що їх учасниками були тільки декласовані елементи селянства та козацтва, не зміг пояснити соціально-економічних причин гайдамаччини. Та незважаючи на згадані хиби, його праці були кроком вперед на шляху до наукового висвітлення цього історичного явища. Адже всупереч дворянсько-буржуазній історіографії, яка називала гайдамаків «сухопутними піратами», «розбійниками», «зłodіями», «бродягами», радянський вчений показує гостру антифеодальну спрямованість їхньої боротьби, що мало позитивне значення для дальшої розробки цієї проблеми.

Багатьох дослідників не міг не привабити селянський рух на Поділлі, очолюваний Устимом Кармалюком, постать якого стала легендарною не тільки серед українського народу, а й усіх пригноблених трудящих мас царської Росії. Ось чому вже в 20-х та в кінці 30-х років про нього були написані окремі дослідження та статті, де описувалася героїчна боротьба селян Поділля¹⁰.

У післявоєнний період селянський рух на Поділлі під керівництвом цього народного ватажка продовжував висвітлювати І. О. Гуржій¹¹. Праці про боротьбу селян України в другій половині XVIII ст. проти феодально-кріпосницького гніту опублікував К. Г. Гуслистый¹². Вивчаючи пікінерський рух у 1769—1770 рр., Коліївщину та її вплив на піднесення селянської боротьби в інших районах України, він зробив висновок про назрівання в 60—70-х рр. XVIII ст. загального повстання українських селян. Але в першій своїй праці про Коліївщину («Селянське повстання 1768 року на Україні») К. Г. Гуслистый характеризував Залізняка і Гонту як виразників інтересів української шляхти, що нібито гальмували селянське повстання. В наступних дослідженнях він показує їх видатними ватажками народних мас в боротьбі проти феодально-кріпосницького та національно-релігійного гніту. Автор відзначає й інші недоліки своєї першої праці про Коліївщину в доповіді про зміст своїх досліджень, висунутих ним на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук¹³.

Наприкінці 30-х років спостерігаються значні зрушення в розробці окремих питань класової боротьби на Україні доби феодалізму. Про це свідчать опубліковані в різних журналах статті, присвячені окремим виступам селян проти феодального гноблення, керівникам селянських повстань та багатьом епізодам антикріпосницької боротьби¹⁴.

⁹ М. Горбань. Гайдамаччина, журн. «Плуг», Харків, 1922, № 1, стор. 52—53; його ж. Гайдамаччина 1750 року, Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, ч. 2—3, Харків, 1926, стор. 97—115; його ж. Як кріпаки боролися за волю з панством, Харків, 1925; його ж. Новий документ про Турбаївську катастрофу, Науковий збірник за рік 1925 (історична секція Української академії наук), т. XX, 1926, стор. 166—168.

¹⁰ І. Єрофіїв. Кармалюк (З історії кріпацтва на Україні), журн. «Знання», Харків, 1924, № 2; В. Герасименко. Кармалюк в українській народній пісні, Кам'янець-Подільський, 1926; А. Хвиля. Устим Кармалюк. Київ—Харків, 1936; П. А. Лавров. Устим Кармалюк (народний герой селянських повстань проти кріпосництва), журн. «Комсомольський пропагандист», 1939, № 9; його ж. Устим Якимович Кармалюк (Із історії крест'янського руху в Подольській губернії в 20—30 гг. XIX в.), Труды исторического факультета Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченка, т. I, 1940, стор. 73—153; його ж. Селянський рух у Подільській губернії в першій половині XIX ст., Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. V, вип. 4, стор. 131—134; Ф. Ястребов. Селянський рух на Україні в першій половині XIX століття, журн. «Комуністична освіта», 1938, № 10, стор. 76—86.

¹¹ І. О. Гуржій. Народний герой Устим Кармалюк. К., 1950; його ж. Устим Кармалюк, К., 1955; І. О. Гуржій і О. С. Компан. Устим Кармалюк, К., 1960.

¹² К. Гуслистый. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60—70-х рр. XVIII ст., Харків, 1933; його ж. Селянське повстання 1768 р. на Україні, Харків, 1934; його ж. Коліївщина в творах Т. Шевченка, Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник статей до 125-річчя з дня народження 1814—1939 рр., К., 1939; його ж. Коліївщина і повстання Пугачова, журн. «Українська література», 1941, № 1—2; його ж. Коліївщина (історичний нарис), К., 1947; його ж. Турбаївське повстання, К., 1947.

¹³ К. Г. Гуслистый. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма), К., 1963.

¹⁴ Є. Макарук. Боротьба українського народу проти польської шляхти на Правобережній Україні в 1768 р. (Коліївщина), журн. «Комсомольський пропагандист», 1939, № 1, стор. 1—2.

Великих успіхів у цій галузі досягли українські радянські історики в післявоєнні роки. В 1947 р. була опублікована монографія К. І. Стецюк про вплив повстання Степана Разіна на розгортання класової боротьби в Слобідській Україні¹⁵. Всебічно висвітлив повстання селян в Турбаях у 1789—1793 рр. І. О. Гуржій¹⁶. Необхідно відзначити значний вклад, зроблений ним у дослідження антифеодального руху на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р. Численні статті та окремі брошури автора про виступи селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту¹⁷ стали основою його монографічної праці з цієї проблеми¹⁸. В ній розкриті соціально-економічні наслідки антикріпосницької боротьби народних мас України в період бурхливого розкладу, загинання і падіння феодально-кріпосницької системи.

Праці про визвольну боротьбу селянства в цей час опубліковані й багатьма іншими дослідниками¹⁹.

Велику увагу українські радянські вчені приділили висвітленню історичних подій на Західній Україні, Буковині та Закарпатті, де соціальний гніт доповнювався жорстоким національним гнобленням. Справжня наукова розробка історії цих земель розпочалася тільки після возз'єднання їх з Українською РСР. Особливо помітні успіхи в дослідженні селянських рухів та перших кроків революційної боротьби в цих районах України. Крім численних статей, з'явилися окремі монографічні дослідження, в яких розглядаються ці питання²⁰. Особливо слід відзначити ряд пуб-

дист», 1939, № 10, стор. 22—28; К. Гуслистый. Наливайко — ватажок народних повстань проти панів на Україні в 90-х рр. XVI сторіччя, журн. «Молодий більшовик», кн. 6, 1939, стор. 121—129; М. Петровський. Дмитро Тимошевич Гуня — керівник повстань проти гніту шляхетської Польщі в XVII столітті, журн. «Комсомольський пропагандист», 1940, № 1, стор. 52—56; Я. Е. Глуховский. Эпизоды из истории борьбы крестьян с помещиками в связи с инвентарной реформой Николая II, Труды исторического факультета Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, т. I, 1940, стор. 209—220; П. А. Лавров. Українське селянство й польське повстання 1830—1831 рр. на Правобережній Україні, Записки исторического та філологічного факультетів Львівського державного університету ім. І. Франка, т. I, 1940, стор. 89—110, та ін.

¹⁵ К. І. Стецюк. Вплив повстання Степана Разіна на Україну, К., 1947.

¹⁶ І. О. Гуржій. Повстання селян в Турбаях (1789—1793 рр.), К., 1950.

¹⁷ І. О. Гуржій. Селянські рухи на Україні в першій половині XIX ст., журн. «Вісник АН УРСР», 1952, № 1, стор. 24—38; його ж. Боротьба робітників України проти соціального гніту в кінці XVIII — першій половині XIX ст., «Вісник АН УРСР», 1956, № 16, стор. 13—19; його ж. Селянський рух на Україні в 1856 р., К., 1956; його ж. Семен Гаркуша (Видатний ватажок селянської антикріпосницької боротьби 60—80-х рр. XVIII ст., К., 1962; та ін.

¹⁸ І. О. Гуржій. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.), К., 1958.

¹⁹ А. К. Кошик. Инвентарная реформа 1847—1848 гг. и крестьянское движение на Правобережной Украине, Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. VIII, вип. I, 1949, стор. 97—122; Д. П. Пойда. Крестьянское движение в Екатеринославской губернии накануне крестьянской реформы 1861 г., Научные записки Днепропетровского государственного университета, т. XI, Сборник работ исторического факультета, вып. I, 1951, стор. 79—108; А. Барабой. Селянський рух 1855 р. в Київській губернії, «Вісник АН УРСР», 1957, № 4, стор. 26—35; Т. Н. Муравлева. Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70—90-х годах XVIII в. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1953; її ж. З історії спільної боротьби народних мас Росії та України проти кріпосницького гніту в 70-х роках XVIII ст., «Український історичний журнал», 1958, № 5, стор. 149—158; І. Я. Мірошников. З історії спільної боротьби російських і українських селян проти феодально-кріпосницького гніту (1816—1818 рр.), Збірник наукових робіт, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією, Харків, 1954, стор. 246—256; Ю. О. Курносів. До питання про кількість селянських виступів на Правобережній Україні в 40—50-х роках XIX ст., «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 159—163; Н. А. Сироватська. Боротьба селян Київщини проти феодального гніту (кінець XVIII — початок XIX ст.), «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 81—86; С. М. Ковбасюк. Шебелинское восстание (Из истории военных поселений кавалерии на Украине), Сборник научных работ исторического факультета Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова, т. II, вып. 49, 1957, стор. 5—26; В. О. Духніч. Боротьба військових поселень Херсонщини за ліквідацію поселень в 50-х роках XIX ст., Наукові записки Станіславського педагогічного інституту, Серія суспільних наук, вип. 4, 1960, стор. 133—147.

²⁰ А. П. Коваленко. Березневі події 1848 року у Львові, Наукові записки Львівського педагогічного інституту, т. II, 1948, стор. 111—129; В. О. Борис. До питання про початок робітничого руху в Галичині (1848—1850 рр.), Доповіді та по-

лікацій та дві монографічні праці В. В. Грабовецького, де вперше в радянській історіографії ґрунтовно висвітлюється селянський рух у Галичині та Закарпатті, який тривав тут цілі століття (XVI—середина XIX ст.) і відомий під назвою опришківства. Дослідник показав, що це була своєрідна форма антифеодальної боротьби на західноукраїнських землях²¹ та розкрив широкі зв'язки опришківства з антикріпосницьким рухом усього українського селянства і особливо з гайдамащиною на Правобережній і Лівобережній Україні у XVIII ст.

Масовим селянським заворушенням у Карпатах у 1843—1844 рр. та під час буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр. в Австрії, де повстання очолив селянський ватажок, народний герой Лук'ян Кобилиця, присвячені праці Ф. П. Шевченка. В них повністю спростовуються антинаукові твердження австро-німецьких українських та румунських буржуазних істориків як про події середини XIX ст., так і про всю історію Буковини²². Селянський рух у Північній Буковині наприкінці 30-х і на початку 40-х років XIX ст. досліджував також у своїй праці, виданій у 1957 р., І. О. Літаш²³.

Більш ґрунтовно й всебічно українські радянські історики дослідили класову боротьбу на Україні кінця XVIII—першої половини XIX ст. та напередодні падіння кріпацтва, хоч не залишилися поза увагою й більш ранні періоди, особливо XVII—XVIII сторіччя. Антифеодальні рухи цього періоду знайшли відображення в окремих нарисах та публікаціях у українських періодичних виданнях²⁴. Нові матеріали про

відомлення Львівського університету, вип. 8, ч. I, 1958, стор. 64—67; його ж. До історії революційного руху в Західній Галичині на початку 1848 р., там же, вип. 7, ч. 2, 1957, стор. 111—114; Ф. І. Стеблій. Селянське заворушення на Чернігівщині в 1838 році, доповіді та повідомлення Львівського університету, вип. 8, ч. I, 1958, стор. 55—63; його ж. До питання про єдність селян східно- і західноукраїнських земель в антифеодальній боротьбі у першій половині XIX ст., Наукові записки Ужгородського університету, т. 43, 1960, стор. 65—75; його ж. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст., К., 1961.

²¹ В. В. Грабовецький. Рух карпатських опришків напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. 36. З історії західноукраїнських земель, № 1, К., 1957, стор. 26—42; його ж. Селянський рух на галицькому Підкарпатті в другій половині XVII ст., там же, № 2, 1957, стор. 33—57; його ж. Опришківський рух в Галицькій землі в першій половині XVIII ст. (1700—1738 роки), там же, № 4, 1960, стор. 15—29; його ж. З історії опришківського руху середини XVIII ст. (Василь Балорай), там же, № 5, 1960, стор. 25—36; його ж. Селянський рух на Прикарпатті (XVII—XVIII ст.), К., 1962; його ж. Карпатське опришківство. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст., Львів, 1966.

²² Ф. П. Шевченко. Лук'ян Кобилиця (До 100-х роковин з дня смерті), «Вісник АН УРСР», 1951, № 10, стор. 52—62; його ж. Селянський рух на Буковині під час революції 1848 р., Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. IV, 1952, стор. 106—132; його ж. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст., К., 1958.

²³ І. О. Літаш. Селянський рух в Північній Буковині в кінці 30-х і на початку 40-х років XIX сторіччя, «Известия Крымского педагогического института», т. 23, 1957, стор. 109—124.

²⁴ В. А. Дядиченко. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII—XVIII ст., К., 1954; Я. І. Штернберг. Відгуки на Закарпатті на селянську війну 1784 р. в Трансильванії, Наукові записки Ужгородського університету, т. 30, 1957, стор. 208—222; його ж. З історії спільної боротьби угорських і українських селян під час визвольної війни 1703—1711 рр., там же, т. 38, 1959, стор. 97—120; В. М. Мельник. Посилення класової боротьби на Закарпатті в другій половині XVII і початку XVIII ст., там же, т. 29, 1957, стор. 39—61; В. І. Неточаєв. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI—перша половина XVII ст.), там же, т. 9, 1954, стор. 3—89; Л. В. Олійник. Повстання під проводом Мартина Пушкаря (1657—1658). Наукові записки Полтавського педагогічного інституту, т. 10, вип. 1, 1957, стор. 65—87; М. І. Марченко. Повстання в Переяславському полку 1666 року. (З історії антикріпосницьких рухів на Україні в XVII ст.), «Вісник Київського університету» № 2, Серія історії та філософії, вип. I, 1952, стор. 99—110; Г. М. Стрaхов. Селянський рух на Правобережній Україні в другій половині XVIII сторіччя, Наукові записки Чернівецького університету, т. 35, Серія історичних наук, вип. 4, 1959, стор. 115—129; його ж. Торчинський маніфест—бойовий документ селянського руху проти феодального гніту, там же, т. 54, Серія історичних наук, вип. 8, 1961, стор. 171—176; О. М. Пономарьов. Класова боротьба робітників і приписаних селян на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст., там же, стор. 143—155; П. Ю. Маруня. Селянські рухи на Півночі Лівобережної України (40—70-і роки XVIII ст.), «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 86—89; Д. І. Мишко. Северин Наливайко, К., 1962.

гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. є в праці О. П. Лоли²⁵, хоч вона і має певні недоліки, які справедливо відзначила критика²⁶.

Рішення XX з'їзду КПРС позитивно позначилися на дальшій розробці історії антикріпосницької боротьби на Україні доби феодалізму. Вчені глибше стали показувати наслідки класової боротьби, яка була справжнім рушієм історії українського народу в період феодалізму. Розхитавши підвалини цієї формації, вона значно прискорила падіння феодально-кріпосницьких порядків. На жаль, ще в деяких працях дослідники замість наукового аналізу причин поразки тих чи інших селянських рухів та розкриття викликаних ними зрушень у суспільстві обмежуються лише цитуванням окремих положень класиків марксизму-ленінізму щодо конкретних селянських виступів епохи капіталізму. Негативну роль відіграв тут хибний погляд Й. В. Сталіна. Згідно з ленінським аналізом селянських повстань у нашій країні на початку XX ст. одна з причин їх поразки полягала в тому, що тоді «...у селян не було помічників і братів серед міських робітників...»²⁷. Сталін дане положення догматично переніс на всю антифеодальну боротьбу селянства, твердячи, що селянські повстання можуть приводити до успіху тільки в тому разі, якщо вони поєднуються з робітничими повстаннями, і якщо робітники керують селянськими повстаннями²⁸. Це цілком правильно для певного етапу розвитку капіталізму до появи соціалістичних країн. Великі досягнення і завоювання соціалізму в нашу епоху революціонізують селянство у відсталіх країнах, де навіть немає робітничого класу, і при підтримці міжнародних революційних і прогресивних сил воно здобуває перемогу. Яскравим прикладом цього є Монгольська Народна Республіка, яка тепер успішно будує соціалізм.

В «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс говорять, що закріпачене селянство ніколи не мирилося з своїм становищем і частина його визволялася від своїх пут внаслідок боротьби і в період феодалізму. «В усякому разі,— відзначають вони,— збігли кріпаки вважали свій попередній кріпосний стан як щось випадкове для їх особи. Але в цьому відношенні вони чинили так само, як всякий клас, що звільняється від своїх оков, і крім того, вони звільнялися не як клас, а поодиноці. Далі, вони не вийшли за рамки станового ладу, а тільки утворили новий стан і в новому становищі зберегли свій попередній спосіб праці і розвинули його далі, звільнивши його від старих оков, які вже не відповідали досягнутому ними ступеню розвитку»²⁹. Яскравим прикладом цього на Україні було утворення запорізького козацтва. Як бачимо, тільки одна з форм антикріпосницької боротьби — в даному випадку втечі селян, привела до значних змін в феодальному суспільстві, пов'язаних з виникненням нового стану, який хоч і зберігав попередній спосіб виробництва, але звільняв його від старих оков, що гальмували дальший розвиток.

Розвиваючи вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін показав відмінність класів від станів. Зокрема, він писав, що «класи відрізняються один від одного не юридичними привілеями, а фактичними умовами, що, таким чином, класи сучасного суспільства передбачають собою *юридичну рівність*»³⁰. Друга ознака, «яка відрізняє стани від класів в історії Європи і Росії, саме що стани — приналежність кріпосного, а класи — капіталістичного суспільства»³¹. І далі В. І. Ленін зазначає, що «стани передбачають собою поділ суспільства на класи, будучи однією з форм класових відмін. Говорячи про класи просто, ми розуміємо завжди безстанові класи капіталістичного суспільства»³². Це важливе теоретичне положення розкриває В. І. Ленін і в іншій праці. «Відомо,— говорить він,— що в рабському і феодальному суспільстві відмінність класів фіксувалась і в *становому* поділі населення, супроводилась встановленням окремого *юридичного* місця в державі для кожного класу. Тому класи рабського і феодального (а також і кріпосного) суспільства були також і окремими станами. Навпаки, в капіталістичному, буржуазному суспільстві юридично всі громадяни рівноправні, станові поділи знищено (принаймні в принципі), і тому класи перестали бути станами. Поділ суспільства на класи властивий і рабському, і феодальному, і буржуазному суспільствам, але в перших двох існували класи-стани, а в останньому класи безстанові»³³.

Антифеодальний рух селянства змушував кріпосників іти на значні поступки, що об'єктивно вело до руйнування феодальних перепон і загибелі самого ладу. К. Маркс і Ф. Енгельс вказують, що «...вже необхідність зберегти існування кріпаків

²⁵ О. П. Лола. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст., К., 1965.

²⁶ Г. Ю. Храбан, В. С. Кришовський. О. П. Лола. Гайдамацький рух на Україні 20—60-і роки XVIII ст., «Український історичний журнал», 1966, № 5, стор. 147—149.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 373.

²⁸ Див. Й. В. Сталін. Твори, т. 13, стор. 113.

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 72.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 415.

³¹ Там же.

³² Там же.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 92—93.

і неможливість великого господарства, яка спричиняла розподіл allotments (дрібних ділянок землі) між кріпаками, дуже скоро звели повинності кріпаків щодо феодалів до такого середнього рівня оброку і панщини, який зробив можливим для кріпака нагромадження рухомого майна, що полегшувало йому втечу від свого власника і давало йому можливість влаштуватися городянином, а також породжувало диференціацію серед кріпаків; таким чином, збігли кріпаки були вже наполовину буржуа. При цьому ясно також, що селяни-кріпаки, які знали яке-небудь ремесло, мали найбільше шансів придбати рухоме майно»³⁴.

Класики марксизму-ленінізму, показуючи авангардну роль пролетаріату в епоху капіталізму, давали високу оцінку боротьбі селянства в період феодалізму, одночасно відзначаючи її слабкість. Тому дуже спрощеним було зводити боротьбу селянства доби феодалізму тільки до того, що воно без робітничого класу не могло перемогти, коли цей останній взагалі ще не існував. Марксизм-ленінізм учить кожну історичну подію, кожне явище розглядати тільки історично, тільки в зв'язку з іншими процесами та конкретним досвідом всієї історії, а не з точки зору сьогодення дня та заучених формул і букви марксизму замість того, щоб виходити з його духу та творчої суті. Адже антифеодальна боротьба об'єктивно прискорювала зародження і розвиток робітничого класу, який і формувався в основному з селянства і очолив потім революційний рух всіх трудящих за соціальне визволення. Селянські маси в епоху феодалізму були позбавлені політичних прав, не мали громадянської свободи, темні й забиті, вони перебували майже на становищі рабів і не могли об'єднатися. Їхні виступи лишались поодинокими, роздробленими і стихійними, але «...селяни все ж боролися, як уміли і як могли»³⁵, прискорюючи процес історичного розвитку, що веде до знищення класової експлуатації. Написати ґрунтовну історію героїчної антифеодальної боротьби селянства України і глибоко та всебічно розкрити її значення є завданням українських радянських істориків. Фундаментом для такої праці будуть уже опубліковані монографічні дослідження та численні публікації з цієї важливої проблеми, а також дальше вивчення архівних джерел.

І. М. ГАПУСЕНКО

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 72.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 373.

Спогади

К. В. СВИРИДОВ

Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант у відставці

У БОЯХ ПІД МОСКВОЮ

В грудні цього року радянський народ відзначає знаменну дату в історії Великої Вітчизняної війни — 25 річницю перемоги над німецько-фашистськими військами під Москвою. Восени та взимку 1941 р. на полях Підмосков'я розгорнулась одна з найбільших битв другої світової війни, в ході якої німецько-фашистські полчища зазнали жорстокої поразки і були відкинуті на сотні кілометрів від столиці Союзу РСР. Війська Калінінського, Західного та Південно-Західного фронтів 6 грудня перейшли в контрнаступ під Москвою на фронті довжиною 800 км. Розгромивши ворожі війська, які понад усе мріяли вдертися до Москви, Червона Армія просунулась на захід місцями більш як на 400 км. У цій битві радянський народ довів усьому світу, що міф про непереможність німецько-фашистських головорізів є лише вигадкою геббельсівської пропаганди.

* * *

У вересні 1941 р. мене було відкликано з фронту, де я командував 18-ю стрілецькою дивізією, і направлено до м. Свердловська. Там у Камішловських лісах перебувала в цей час 363-я стрілецька дивізія. Не за горами була сувора уральська зима. Командуючий військами округу генерал А. В. Катков радив у найкоротший термін збудувати землянки, водночас не знижуючи бойової підготовки частин і підрозділів. Влаштування бійців на зимовий період та інші організаційні клопоти вимагали від командування і особового складу підрозділів великого напруження сил.

Вечорами після важкого насиченого бойовими навчаннями дня командири та політпрацівники йшли до бійців і при світлі вогнищ проводили бесіди з особовим складом, роз'яснюючи труднощі, які переживала дивізія в період свого формування, а також становище на фронті. А воно було дуже складним і вимагало цілковитого напруження усіх ресурсів і сил нашої країни. Велику допомогу у згуртуванні особового складу дивізії подали нам партійні і комсомольські працівники області, мобілізовані до її підрозділів. У найкоротший строк командири, політвідділ, комісар дивізії, старший батальйонний комісар Ф. П. Сухан, з яким ми довгий час служили разом ще в довоєнний період, а також політпрацівники та політбійці провели величезну роботу по мобілізації сил на подолання труднощів, що стояли перед дивізією.

Слід зазначити, що 16% усіх мобілізованих були комуністи та комсомольці, три чверті складу дивізії до цього вже служили в рядах Червоної Армії, багато з них були учасниками громадянської війни, боїв на Холхін-Голі, лінії Маннергейма. Чимало бійців прийшли з госпіталів і вже мали досвід боротьби з фашистською армією. Вони стали першими помічниками командирів та політпрацівників у проведенні бойових навчань. Багато приходило до дивізії і добровольців. Пригадую, якимось до мене у штаб привели високого, кремезного, вже досить літнього бороданя, який після короткого і стриманого привітання заявив:

— Ми прийшли добровольцями, щоб битися з гітлерівцями. Нас п'ятеро, я і четверо моїх синів. Прошу призначити нас до кулеметного рю.

На жаль, у мій записний книжці стерлось ім'я цієї мужньої людини. Якщо мені не зраджує пам'ять, його прізвище було Первушенко. А втім, хіба в цьому справа. Таких героїв, які самовіддано йшли цілими сім'ями на боротьбу з заклятим ворогом людства — фашизмом, були сотні тисяч.

— Де ж ви служили? — запитав я його, зацікавлений і дещо здивований такою категоричною вимогою.

— Служив я в першу імперіалістичну війну старшим унтер-офіцером у її величності Катерини II гвардійському полку. Троє моїх синів уже служили в рядах Червоної Армії. Найменший ще не встиг, — чітко по-воєнному доповів він, і вже неофіційно по-батьківськи додав: — Але ви не турбуйтеся, товаришу полковник, ми його підтягнемо.

Командування дивізії задовольнило прохання ветерана. У боях з німецькими фашистами під Москвою сімейний кулеметний рій показав зразки героїзму і самовідданості у боротьбі з ворогом. Двоє синів старого солдата загинули у цих боях, знищивши не один десяток фашистів вогнем свого кулемета.

За якихось десять днів напруженої роботи дивізію не можна було впізнати. Особовий склад був підтягнутий, бадьорий, всі навчалися з великою старанністю. Поступово прибувала техніка, озброєння, транспорт, обмундировання тощо. Під час вечірніх бесід біля вогнищ, де як і раніше збиралися бійці після важкого трудового дня (хоч землянки вже й були збудовані), вони вимагали якнайшвидше відправити дивізію на фронт. Усім не терпілося зустрітись з ворогом у бою. Тут же, біля солдатських вогнищ народилася мрія боротися за гвардійське звання.

Забігаючи вперед, скажу, що уральці з честю виконали свій обов'язок перед Батьківщиною. За проявлений героїзм і високу бойову майстерність у боях з ворогом, за заслуги її особового складу в розгромі німецьких фашистів під Москвою 363-я стрілецька дивізія була перейменована в березні 1942 р. в гвардійську.

У жовтні 1941 р. в житті нашої дивізії відбулись дві визначні події. 14 жовтня комуністи зібралися на першу дивізійну партійну конференцію, яка підвела підсумки діяльності партійної організації за цей короткий період, а також обговорила питання про бойову готовність частини. Конференція ухвалила рішення мобілізувати усі сили на підвищення боеготовності частини і підрозділів, а також узяла зобов'язання боротися за присвоєння дивізії звання гвардійської. Іншою подією, що справила великий вплив на згуртування бойового колективу, було прийняття військової присяги. 19 жовтня воїни, мужні сини Уралу, перед строем давали урочисту клятву Комуністичній партії, радянському народові бути хоробрими, дисциплінованими, пильними, готовими на самопожертвування у боротьбі з німецькими фашистами.

В листопаді після всебічної перевірки та 2-денних тактичних навчань дивізія була повністю готова до бойових операцій. Тепер уже не було ніяких сумнівів. От-от на фронт.

16 листопада ми вирушили, а через два дні останній ешелон з особовим складом та матеріальною частиною залишив роз'їзд Єланський. Військові коменданти станцій, через які проходили наші ешелони, робили все можливе, щоб якнайшвидше відправити нас далі. Одне за одним пролітали повз віконця теплушок уральські міста, селища і села. Одного морозного ранку промайнув у сяйві вогнів закутаний у дим заводських труб, оповитий холодною переддосвітньою імлою Свердловськ — кузня, де виковувалася зброя для нашої армії...

У перші дні наступу під Москвою наша дивізія була ще на підступах до столиці. Деморалізовані під нищівними ударами гітлерівські полчища відкочувалися на захід. Для розвитку і закріплення успіху Ставка Верховного Головнокомандування виділила з резерву ряд з'єднань. В їх числі була і наша 363-я стрілецька. В ніч на 10 грудня частини дивізії ешелонами відбували на ст. Загорськ, а вже 11 прямо з станційного перону без будь-якої затримки просувалися похідним порядком на м. Дмитров.

Дивізія мала поступити в розпорядження 30-ї армії, якою командував генерал Д. Д. Лелюшенко. В Загорську ми одержали належний нам автотранспорт та матеріальну частину. Прибувши в район Дмитрова, війська вперше відчули близькість фронту. У с. Ярово, наприклад, на вулицях стояли підбиті і навіть непошкоджені фашистські танки, тут і там валялося різноманітне військове майно, спорядження, кинуте фашистами. На дорогах за селом стояло безліч німецьких автомобілів. Хоч сам Дмитров їм і не вдалось взяти, однак у місті було багато руйнувань.

Після тривалого переходу вночі 13 грудня дивізія зосередилася в селах Такіно та Запрудна Московської області. 14 грудня у безпосереднє зіткнення з ворогом в районі с. Решетникова увійшов перший батальйон 1205-го стрілецького полку. Решта частин продовжувала рухатись на вихідні позиції в район с. Березине. Ні сильна хуртовина, ні страшний мороз не змогли перешкодити вчасному зосередженню частин дивізії на вихідних рубежах. Шлях наш пролягав повз канал Москва — Волга. Пустим і мертвим здавався нам він у цю морозну ніч. Східний його берег був обплутаний колючим дротом, виднілись протитанкові надобні та укріплення. Пошматовані проводи звисали до землі і вітер люто висвистував у них. Ворота шлюзів були наглухо закриті, архітектурні споруди і скульптури старанно замасковані. Все це свідчило про те, що лише кілька днів тому тут проходила лінія фронту і що фашисти не змогли її прорвати.

14 грудня частини дивізії, обминувши великий лісний масив, вийшли на відкриті місцевість поблизу с. Митькіна Гора. Вдалині розрізнялися відголоски бою. Згарища осявали темноту ночі. Майже по всьому обрію палали міста і села Підмосков'я, що їх підпалювали, відступаючи, гітлерівські бандити. 15 грудня передові частини досягли с. Задній Двір. Лише два дні тому на підступах до нього були фашистські війська. Але під нищівними ударами Радянської Армії вони відкотилися назад. Про те, що німці відступали спішно і безладно, свідчили залишені ворогом автомашини, танки, мотоцикли, гармати, безліч ящиків з боеприпасами та трупи німецьких солдатів, що лежали в різноманітних позах обабіч дороги і по всьому полю.

Наступаючи у другому ешелоні, наша дивізія йшла безпосередньо за 185-ю стрілецькою дивізією, що громилла фашистів вздовж південного берега Московського моря в напрямку Ново-Завидово — Турчиново. Надвечір 16 грудня наші частини зосередились у великому с. Завидово. Бійці розташувалися на заслужений відпочинок.

Але було не до відпочинку. Гнітюче враження справляло на людей колись таке красиве і велике село. За час свого короткого перебування тут фашистські загарбники спалили школу, льонозавод, МТС, клуб, зруйнували всі будинки в центрі села, пограбували місцевих жителів, а багатьох погнали в рабство до Німеччини. Дивлячись на ці звірства, бійці запалювались пекучою ненавистю і непереморним жаданням помсти. Скрізь по всьому шляху просування до лінії фронту ми бачили цю жахливу картину спустошення і звірств.

Надвечір 17 грудня частини дивізії підійшли до населеного пункту Козлово. До лінії фронту залишалося 5 км. Після нетривалого відпочинку, одержавши боеприпаси до повного боекомплекту, полки дивізії приступили до виконання бойового завдання. На світанку 1205 і 1207 стрілецькі полки на рубежі Солодилово — Новинки — Рязаново зав'язали сильні бої з ар'єргардами 36-ї піхотної дивізії та крупного учбового загону гітлерівців. 1209-й стрілецький полк наступав у другому ешелоні. Вдалим фланговим маневром полки примусили фашистів спішно відступати. Залишаючи в кожному населеному пункті автоматників та кулеметні гнізда, гітлерівці намагались зупинити наступ частин дивізії. Тікаючи під дошкульними ударами уральців, фашисти підривали мости, намагались палити автомашини, повозки і майно — все, що не могли захопити з собою. 18 грудня, не витримавши натиску наших частин, ворог залишив села Малинівку та Павельцево. Але перш ніж тікати, гітлерівці підпалили їх з чотирьох кінців. Ненависть подвоїла сили наших воїнів. І вони ще з більшим зав'язанням атакували і громили відступаючого ворога.

У перших боях народжувались і перші герої. Біля с. Медвеж'єво фашисти намагались затримати наступ підрозділів 1205-го полку. Всі підступи до села знаходились під обстрілом ворожих кулеметів і мінометів. Сержанту Китаєву було наказано за всяку ціну примусити замовкнути ворожі вогневі точки, що затримували наше просування вперед. Маскуючись у невисокому чагарнику, бійці підповзли до одного кулеметного гнізда й закидали його гранатами. Цього було достатньо, щоб підрозділ кинувся в атаку. Майже всі гітлерівці були знищені, а село вдалося врятувати від вогню.

Проти наступаючих підрозділів 1207-го полку ворог почав готувати контратаку. Командир кулеметного рою сержант Пишкін помітив, як німецько-фашистська піхота накопичується у видолінку для стрімкого кидка. Схитруючись, він перемістившись свого кулемета на вдалу позицію, Пишкін вичікував, коли фашисти піднімуться в атаку. Тільки-но ворожий цеп підвісся, кулеметник відкрив нищівний вогонь. Близько 50 сіро-зелених постатей залишилось на снігу, решта кинулась врозтіч. Наступ полку розвивався успішно. Кмітливість і ініціатива сержанта Пишкіна забезпечили успіх усієї частини.

У бою за Красну Гірку відзначилася обслуга гармати, якою командував сержант Чернишов. Супроводжуючи атакуючих, артилеристи самі тягли важку гармату. Вони знищили три ворожі кулеметні точки, завдали значних втрат піхоті, що намагалася перейти в контратаку. Поранений ворожим осколком сержант Чернишов не залишав поля бою, аж поки наші частини не оволоділи Красною Гіркою. Справжній героїзм проявила у цьому бою воєнфельдшер Поліна Лопатенко, винісши з поля бою 19 і подавши 82 пораненим першу медичну допомогу. Згодом її було нагороджено орденом Бойового Червоного Прапора.

В результаті боїв на рубежі Солодилово — Новинки — Рязаново дивізія завдала німецько-фашистським загарбникам відчутних втрат. Лише один 1205-й полк захопив у полон понад 200 ворожих солдатів і офіцерів, знищив 260 гітлерівців, захопив 18 автомашин, 7 танків, багато гвинтівок, автоматів та іншого воєнного спорядження. Так почалося бойове хрещення 363-ї стрілецької дивізії. В ході перших сутичок з ворогом її бійці та командири показали високу боездатність, майстерність і волю до перемоги.

22 грудня, переслідуючи ворога, полки дивізії вийшли на рубіж Рем'язино — Велике Селище — Великі Горки. Намагаючись відірватися від наших частин, що буквально сиділи у ворога на плечах, гітлерівці кидали танки, гармати, автомашини, боеприпаси і безладно відступали на захід. Вміло маневруючи, частини дивізії завдавали ворогу нищівних ударів. 1205-й та 1209-й стрілецькі полки з ходу оволоділи селом Пушкіно, з яким тісно пов'язане ім'я геніального російського поета. Колись тут був родинний маєток сім'ї Пушкіна. За роки радянської влади село було перетворене на музей-заповідник. Але фашисти жорстоко поглумили над цим пам'ятником національної культури радянського народу. Озвіріла гітлерівська солдатня пограбувала музей, а село спалила. Скрізь виднілись лише чорні згарища та височіли димарі печей.

З новою силою кинулися в бій воїни дивізії. Стрімке переслідування і вмілі бойові дії командирів врятували від знищення Турчиново, Бриково, Помінаєво та інші населені пункти вздовж берега річки Лама. Число героїв росло з кожним днем. Дивізійна газета розповідала про бойові подвиги безстрашного розвідника лейтенанта Матусевича, старшини Курочкіна, політрука роти Костилюва, сержанта Пчолкіна, рядового Медянкина та багатьох інших солдатів та офіцерів.

Протягом 29 грудня уральці визволили 30 населених пунктів, знищили або взяли в полон сотні гітлерівців, захопили багаті військові трофеї. Сприятлива погода змінилася 23 грудня ясным снігопадом. Глибоке снігове покривало загальмувало просування наших частин уперед і ворогові вдалося відірватись від переслідування. Проходячи через населені пункти, гітлерівці палили їх, грабували майно, вбивали мирних громадян. Майже дотла були спалені Велике Ферязкіно, Микулине Городище, Нестерово, Татарки та інші.

В ніч на 24 грудня частини дивізії вийшли на рубіж сіл Будово — Микулине Городище — Храново і знову наздогнали відступаючого ворога. Нависаючи з флангів над великим угрупованням фашистів, полки дивізії от-от мали замкнути кільце і оточити його. Побоюючись котла, фашисти кинулись тікати. Тільки за одну добу дивізія просунулась на захід майже на 45 км. У цих боях бійці 1209-го стрілецького полку розгромили штаб і захопили прапор 186-го піхотного полку ворога. Але визволене нами с. Микулине Городище було вщент спалене німцями. З 210 будинків уціліло лише 10. Тут і там на вулицях лежали трупи закатованих радянських людей. В центрі села височіла шибениця — німий свідок гітлерівських злочинів. Фашистські варвари не пошкодували навіть пам'ятника древньоруської архітектури старовинної церкви, збудованої в першій половині XVI ст.

З сльозами радощів зустрічали місцеві жителі своїх визволителів. Всім, чим могли, вони допомагали воїнам громити і гнати далі фашистських окупантів. Один з жителів с. Боровки, вже зовсім літня людина, лише йому відомими стежками водив розвідників на виконання бойових завдань у ворожий тил. Жителі цього села, хоч і самі терпіли голод, піднесли в дар своїм визволителям 50 мішків картоплі, яку вони переховували від німців під страхом смерті. Велику допомогу в налагодженні роботи медсанбату подали нашим медпрацівникам жителі с. Пеньки. Все працездатне населення визволених сіл добровільно брало участь у розчищенні занесених снігом доріг, ремонті зруйнованих мостів.

Надвечір 24 грудня 363-я дивізія вийшла на рубіж Митіно — Волково — Івановське — Шиловка. На цьому рубежі закріпилися підсилені резервами та артилерією частини 36-ї піхотної німецько-фашистської дивізії. Оволодіти з ходу цими населеними пунктами не вдалося. Захоплені нами в полон солдати 36-ї дивізії підтвердили, що тут була заздалегідь підготовлена оборонна позиція і що німецько-фашистське командування має намір удержувати цей рубіж за всяку ціну. Створивши міцний вузол опору і прикривши важливу шосейну дорогу, що вела з Волоколамська на Старицю, фашистське командування намагалося забезпечити евакуацію розгромлених під Москвою частин, рештків уцілілої техніки, артилерії і награбованого майна.

Шість днів вела запеклі бої на цьому рубежі наша дивізія. Найбільш уперто гітлерівці обороняли Волково, Івановське та Гур'єво. Наближався переддень нового 1942 р. Разом з начальником штабу дивізії підполковником С. Г. Поплавським ми міркували, як зламати опір противника. Вихід був один. Насамперед необхідно захопити Гур'єво, що займало ключову позицію в лінії оборони ворога. Після перегрупування 1207-й та 1209-й полки спільними зусиллями завдали нищівного удару по Гур'єву. Бій почався о 20—00 31 грудня. Перший батальйон 1209-го полку під командуванням лейтенанта Магденка з ходу оволодів с. Шиловка і вийшов у тил ворожим частинам, що засіли в Гур'єві. Водночас третій батальйон 1207-го полку під командуванням молодшого лейтенанта Шутихіна, підсилений мінометною ротою та ротою автоматників, завдав удару по Гур'єву зі сходу і південного сходу. Цей удар двох батальйонів був настільки несподіваний, що ворог змушений був залишити добре укріплені, заздалегідь підготовлені позиції.

Перемога на рубежі Волково — Івановське — Гур'єво вписала славу сторінку в історію 363-ї дивізії. Військова Рада 30-ї армії оголосила особовому складу дивізії подяку і порушила клопотання перед командуванням Калінінського фронту про присвоєння дивізії звання гвардійської.

У боях на цій ділянці відзначилось чимало бійців та командирів. Серед них пригадую розвідника лейтенанта Рудакова, який кілька разів пробрався у розташування ворожих частин і приводив цінного «язика». Діючи в тилу ворога, група чижників під командуванням лейтенанта Маршкова знищила 34 гітлерівці і захопила 4 кулемети. На передній лінії хоробро бились і політпрацівники дивізії. Так, політрук Ведерников замінив убитого кулеметника, після трьох поранень залишився на полі бою і влучним вогнем косив ворожі цепі. Захоплений у полон фашистами рядовий Гамаєв прийняв героїчну смерть під страшними тортурами, але не виказав військової таємниці. Багатьом пораненим бійцям подав допомогу саніструктор Герман. Коли ж вибув з строю навідник 76 мм гармати, він замінив його на бойовому посту і прямою наводкою відбивав контратаки фашистів.

Переходячи на новий КП разом з комісаром дивізії Ф. П. Суханом, я знову зустрів свого старого знайомого кулеметника Первушенка. До речі, я й сам під час першої світової війни служив кулеметником і також був унтер-офіцером. Ми з ним зустрілися як старі і добрі знайомі. Обидві руки бородаця були перев'язані бинтом. Я дав йому закурити, і, глибоко затавнувшись, він сказав:

— Бачте, що вони зробили з моїми руками, але я їм ще покажу. Ось трошки підлатаюсь у госпіталі і знову повернуся на фронт. Та ще приведу з собою двох братів. Вони теж кулеметниками стануть.

Героїчні подвиги бійців та командирів показали ще раз високу моральну стійкість і непохитну мужність особового складу дивізії. Розвиваючи досягнутий успіх, 1 січня 1942 р. частини з'єднання визволили понад 30 населених пунктів і надвечір вийшли на новий рубіж заздалегідь підготовленої оборони противника, що кидав у бій нові й нові резерви. Темп наступу дещо знизився. Давались взнаки тяжкі втрати, що їх зазнала дивізія. Особливо запеклі бої точилися за населений пункт Ягодино. Вони продовжувалися майже три тижні. Ворог щоразу одержував нові підкріплення і кидав їх у контратаку. Але всі намагання німецьких фашистів відкинути нас назад розбивалися об залізну стійкість бійців дивізії. 18 січня 1205-й стрілецький полк фланговим маневром обійшов ворожі укріплення й опинився в тилу 3-го танкового угруповання німецько-фашистської армії, захопивши важливе с. Мішино, яке лежало на перехресті доріг на відстані 25 км на захід від с. Ягодино. Цим вдалим маневром була створена загроза остаточного оточення ворожого угруповання. Ворог змушений був відступати далі. 19 січня наші частини зайняли Ягодино.

Після завершення цієї операції командування 30-ї армії ввело у бій нові резерви, а 363-я дивізія, що зазнала значних втрат у особовому складі, одержала нове оперативне завдання. Характеризуючи бої цього етапу битви під Москвою у своїх мемуарах «Зоря перемоги», Двічі Герой Радянського Союзу генерал армії Д. Д. Лелюшенко, тоді командир 30-ї армії, дав високу оцінку бойовим діям 363-ї стрілецької дивізії, яка у взаємодії з партизанськими з'єднаннями прорвалася у тил 3-го танкового угруповання фашистів і таким чином забезпечила успішне просування вперед 30-ї армії. Командарм відзначав виняткову доблесть бійців 1205-го стрілецького полку, яким командував підполковник Садовников¹.

Після завершення операції штаб дивізії подав узагальнене донесення командуванню армії про результати бойових операцій. За місяць тяжких наступальних боїв частини з'єднання визволили від ворога 576 кв. км тимчасово окупованої території, 122 населених пункти, захопили значні трофеї. Серед них 2 літаки, 43 гармати різного калібру, 7000 ручних кулеметів та автоматів, 524 автомашини, 56 танків та багато іншого майна.

Ці далеко не повні дані про успіхи лише однієї дивізії свідчать про те, що у битві під Москвою німецько-фашистські загарбники зазнали тяжких втрат і назавжди забули дорогу до столиці країни Рад.

¹ Д. Д. Лелюшенко. Зоря победы, М., 1966, стор. 131, 134.

Документальні розповіді

В. М. ЗАВАЛІШИНА, М. О. СМЄШНОВ

ПОДВІЙНА ПАСТКА

(продовження)

Шеф люблінського гестапо люб'язно запросив оберлейтенанта Штенка і начальника контррозвідки 24-ї дивізії до своєї машини. Наказав шоферові повертатися в гараж, сам сів за руль і, різко рушивши з місця, швидко понісся до центра міста, а потім повернув на одну з прилеглих вулиць. Він довго кружляв по околиці, намагаючись непомітно під'їхати до розташування школи і, нарешті, зупинився біля масивних чавунних воріт якоїсь садиби. Відразу, нібито від помаху чарівної палички, стулки їх почали поволі відчинятися. По обидва боки воріт виструнчилися, віддаючи честь, двоє вартових у чорній уніформі з сріблястими черепами на пілотках. «Опель-капітан» покотив тіннстою алеєю в глибокий сад і м'яко зупинився біля сірого двоповерхового будинку. Масивний вигляд, вузькі, високі, наче бійниці, вікна, надавали будинку схожість з середньовічним замком.

— Непоганий притулок для своїх вихованців підібрав пан Аккардт,— вимовив з захопленням Файльгенгауер.

— Зовнішній вигляд ще ні про що не свідчить, гауптмане,— відказав, ніби між іншим, Штенк,— подивимося, як воно виглядає всередині, особливо які в ньому заведені порядки.

До машини підійшов високий, коротко стрижений, з сивими скронями чоловік у цивільному костюмі, відкрив зразу обидві дверки і виструнчився, відступивши на крок у бік. Зачекавши доки гості вийдуть з машини, відрпортував шефу гестапо:

— Гер штурмбанфюрер! Особовий склад школи проводить заняття згідно з програмою!

— Знайомтесь, панове, начальник розвідшколи оберштурмфюрер Пауль Крітц.

— Радий вас вітати, панове офіцери!

Після офіційної доповіді, лаконічністю і чіткістю якої Аккардт залишився задоволений, він вже по-дружньому звернувся до Крітца:

— Ну, старина, пішли до тебе в кабінет, поговоримо про справи. Оберлейтенантові—уповноваженому відділу «Іноземні армії Сходу» доручено ознайомитися з роботою нашої школи. Ось і розкажеш нам, що у тебе тут робиться і для чого.

— Прошу!—оберштурмфюрер рукою показав на завчасно розчинені парадні двері, біля яких застиг з автоматом у руках солдат з внутрішньої охорони.

Офіцери пройшли в приміщення, піднялися боковими східцями на другий поверх і зайшли в просторий кабінет начальника розвідшколи. Чорні незграбні меблі підкреслювали якусь особливу строгість і непорушність раз і назавжди встановлених традицій в цій таємній гестапівській оселі.

— Сідайте, панове,— запросив господар.

Коли всі розмістилися біля столу, Крітц запитливо подивився на Аккардта.

— Починайте, Пауль, ми слухаємо вас.

— В нашій школі навчається зараз двадцять агентів. Поступили вони після попередньої перевірки на практичній роботі по виявленню антифашистських настроєних елементів, учасників груп Опору, Армії Крайової та Армії Людової. Всі показали себе, як активні наші помічники. Більшість слухачів—чоловіки. Є кілька здібних жінок.

— Яких національностей агенти у вас навчаються?—поцікавився Штенк.

— Поляки, українці, росіяни.

— Росіян та українців багато?

— Сім українців, четверо росіян.

— Це безумовно мало,— констатував оберлейтенант і відразу додав,— звичайно, для школи місцевого значення таке співвідношення може й правильне.

— Випускники нашої школи з успіхом працюють і проти росіян,—з гордістю підкреслив шеф гестапо.—Наприклад, зовсім недавно мені вдалося всунути в російський загін імені Железняка двох наших агентів-поляків.

— Це вже цікаво,—перебив його берлінський гість.—І як же вони почувують себе серед росіян, що зробили?

— Повідомили через зв'язкового, що освоюються.

— Не працюють, а освоюються... І скільки їм для цього потрібно часу?

Аккардт інтуїтивно відчув, що коли він і далі почне вихвалитися, то розносують

не минути. Адже не даремно оберлейтенант закинув такий «гострий гачок» — «не працюють, а освоюються». Робити було нічого, довелося погодитися.

— Так, поки що входять у довір'я до російських партизанів...

— Гер оберштурмфюрер, чи не будете ви так ласкаві відповісти мені, чого навчаються ваші агенти? — запитав Рудольф Штенк, бажаючи продовжити перервану розповідь начальника розвідшколи.

Крітц поправив звичним рухом золоте пенсне на перенісці, взяв зі столу невеликий аркушик паперу з якимись замітками, подивився на них поверх скелець і, ніби вибачаючись за щось непродумане і недороблене, стиха почав:

— Звичайно, програма у нас дуже примітивна. І ми не можемо зрівнятися у цьому відношенні з розвідувальними школами абверу. Однак, місячний курс підготовки дає гарантію, що агент вже зможе працювати більш впевнено, адже він знайомий з методами конспірації, слідкування за підозрілими чи потрібними нам особами, вивчив способи самозахисту і нападу, може, при потребі, користуватися холодною і вогнепальною зброєю, а також вигадати, скласти елементарну легенду про себе, щоб чого доброго не провалитися, коли основна, яку він одержує разом із завданням, зжила себе. Якщо ж нам треба готувати людей для засилки в партизанські загони, вони проходять додатковий курс навчання.

— Це дуже добре, — злегка посміхнувшись, сказав оберлейтенант.

Начальник абверу 24-ї дивізії гауптман Файльгенгауер із нудгучим виглядом слухав пояснення Крітца і весь час чекав, коли ж, нарешті, ця процедура скінчиться. Адже сьогодні ввечері він повинен іти в ресторан із своїм особистим секретарем і перекладачкою Софією Зонтаг. Вона натякнула під час обіду, що непогано б «провітрити мозок» після клопоту з берлінським гостем.

«А що коли і його як-небудь запросити? — міркував Вальтер. — В такому разі доведеться прихопити з собою і подружку Софії — штаб-ефрейтора Таїсію Брук. Буде відповідна партія для уповноваженого. Вона в компанії завжди весела і не дуже горда. Так, так... було б дуже добре...»

Файльгенгауер навіть посміхнувся, передбачаючи радощі, які чекали його під час і після «провітрювання мозку». Він так заглибився у свої думки, що не помітив і навіть не почув, коли оберлейтенант Штенк, повернувшись до нього, запитав:

— Гер гауптман, керовані магнітні міни у вас знайдуться?

Начальник контррозвідки 24-ї дивізії настільки забарився з відповіддю, що шеф гестапо, доторкнувшись до його руки, вирішив впевнитися:

— Вальтере, сподіваюсь ви не заснули?..

Файльгенгауер здригнувся, обвів всіх зникаючим поглядом:

— Пробачте, панове, я замислився.

Офіцери весело зареготали.

— Гер уповноважений цікавиться, чи є на складах вашої дивізії магнітні міни з годинниковим механізмом? — повторив запитання Акардт.

— Безумовно!

— От і добре! У мене визрів один план... Але перед тим, як викласти його, дозвольте познайомитися з особовими справами агентів тільки російської та української національностей. Ви не будете заперечувати, гер штурмбанфюрер? — звернувся Штенк до шефа гестапо.

— Будь ласка, прошу вас! — швидко випалив Акардт і відразу наказав: — Пауль, підготуйте всі необхідні документи, що стосуються курсантів, які цікавлять уповноваженого. А якщо треба буде, то познайомте з кожним.

— Яволь! Слухаюсь, шеф!

— В такому разі я хочу кілька годин попрацювати тут. Не смію затримувати вас, панове. Напевне, в кожного багато справ.

Акардт і Файльгенгауер на знак згоди злегка кивнули головами.

— Думаю, потім, гер оберштурмфюрер, ви відправите мене на своїй машині до готелю?

— Безсумнівно! — з готовністю запевнив начальник розвідшколи.

Шеф гестапо і начальник контррозвідки 24-ї дивізії потиснули оберлейтенантові руку і в супроводі Крітца вийшли з кабінету.

Залишившись на самоті, Рудольф почав аналізувати одержану від начальника школи інформацію у світлі нових завдань, що висувалися в останніх директивах, і планом, який виник у нього. Вирішив створити з агентів росіян та українців кілька невеликих груп і закинути їх у тил до більшовиків.

Його розрахунок був простий. Незабаром у розвідшколі черговий випуск слухачів. Отже, вони, підготовлені у відповідності з програмою, потребуватимуть лише додаткового вивчення техніки використання нових зразків керованих магнітних мін, а також озброєння з обстановкою у прифронтовій смузі. На це піде небагато часу.

«При умові, якщо я сам візьмусь за цю справу, — роздумував Штенк, — перших агентів-диверсантів можна буде переправити до росіян через сім — десять днів. Коли вдасться оперативно провести цю справу, то, безумовно, я дістану подяку від свого генерала, а може чергове звання або нову нагороду. Заради цього можна й пово-

зитися. Питання тепер у тому,— міркував він,— чи придатні ці українці та росіяни за своїми духовними й фізичними якостями, наскільки вони внутрішньо підготовлені до виконання таких завдань! Чи не підведуть?!»

У дверях з'явився з папками розчервонілий і захеканий Пауль Крітц. Він ледве переводив подих:

— Вибачаюсь, гер оберлейтенант, що примусив так довго чекати. Ось всі матеріали.

Він поклав папки на стіл перед уповноваженим, який відразу повеселішав, наче замість цих паперів побачив поросю, начинене рисом і сливами. Начальник школи спіймав себе на цій думці і зітхнув:

«Давненько, давненько я цієї страви не куштував. Думаю, наш гість теж не відмовився б спробувати. Та ще, коли до неї буде пляшечка російської горілки...»

І вже голосно запитав:

— Я буду потрібен?..

— Конче! Без вашої допомоги мені не обійтись!

Оберштурмфюрер сів поряд зі Штенком, і вони разом почали гортати сторінки особових справ агентів.

З кожним рядком перед уповноваженим генерала Гелена дедалі більше розкривалися таємниці з життя цих різних за віком, характером, освітою і соціальним походженням людей—слухачів люблінської розвідшколи. І лише одна риса об'єднувала більшість з них: чи то рятуючи свою шкуру, чи то від малодушності вони стали зрадниками свого народу, платними агентами гестапо і тим самим, як йому здавалося, назавжди спалили всі мости, які могли б ще з'єднати їх з батьківщиною.

«Це дуже добре,— думав оберлейтенант,— що на помилування своїх співвітчизників вони розраховувати не можуть. А раз так, то намагатимуться виконати наше завдання в тилу Червоної Армії і повернутися назад з надією якось краще влаштувати своє життя на заході, в цивілізованому світі.

Шкода, що тільки троє з усіх співробітничать з нами добровільно, виходячи з політичних переконань. І як не дивно, серед них одна дівчина—Терезія Силько».

Штенк уважно прочитав її особову справу і захоплено вигукнув:

— О! Та це ж цілий скарб!

Пауль Крітц зрадив, що уповноважений доброзичливо відгукнувся про їх Терезу і, бажаючи догодити йому, став розповідати про неї більш детально:

— На цього агента ми покладаємо великі надії. Вона досконало знає німецьку, російську, українську та польську мови. Ми певні: після закінчення школи, якщо Тереза опиниться в досвідчених руках, вона виконуватиме найскладніші завдання. Її можна буде використовувати як для контррозвідувальних цілей так і в розвідці.

Тереза винятково витримана, цілеспрямована, має неабиякий розум, за віросповіданням—католичка. Вона вже зараз у нас старша в жіночій групі. І, знаєте, всі її слухають беззаперечно. За вдачею своєю Силько—фанатичка. Крім того, має якийсь особливий хист чарувати і підкоряти людей. А чоловіки від її погляду стовпіють, наче їх раптом розбиває параліч.

— Вірите,— хихикнув начальник розвідшколи,— мене, старого, і то примушує внутрішньо хвилюватися при кожній зустрічі. Тоді я навіть забуваю, що мені шістьдесят вже стукнуло!

— Цікаво!..

— Повинен признатися,— продовжував оберштурмфюрер,— мені доводилося спостерігати, як в її товаристві шановні й вольові люди ставали просто безпорадними наче сліпі цуценята. Зараз ми готуємо її для роботи серед парафіян костьолів та духовенства. Є відомості, що партизани використовують їх у своїх цілях.

Оберлейтенант взяв фотокартку Терезії Силько і почав зосереджено її вивчати. На нього дивилися променисті, як дві полум'яніючі жаринки, злегка примружені очі дівчини років двадцяти, хоча в документах зазначалося, що Терезі минуло двадцять п'ять. Рудольф намагався збагнути, яка ж все-таки диявольська сила живе в душі цієї гуцулки, як може вона бути володаркою над іншими, адже вона не арійка, в її жилах тече кров жалюгідних українців з-під Карпат?..

— Чи не хочете ви особисто познайомитися з Силько?

— Ні!.. вона не підійде для здійснення моїх планів,— роздумуючи, проговорив Штенк. Поклав фотографію в папку і закрив її.— Спасибі за допомогу! На цьому ми сьогодні роботу закінчимо. Продовжимо завтра з десяти ранку. Я вирішив затриматися тут на деякий час і у зв'язку з цим у мене буде до вас прохання.

— Слухаю, гер оберлейтенант.

— Віддайте розпорядження про ізоляцію російських та українських агентів. Вживіть заходів, щоб більше ніяких контактів у них з іншими курсантами школи не було. Приготуйте мені дані про успішність кожного. Здається, поки що все. Не забули обіцяне?..

— О, ні, гер уповноважений! Машинна вже чекає. Я особисто доставлю вас.

— Дякую.

(Далі буде)

ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ ПРОЦЕС 151-го

15 листопада ц. р. минуло 40 років від початку в м. Володимирі-Волинському процесу над 151 членом і прихильником Комуністичної партії Західної України. Про процес лише згадується в працях з історії революційного руху на Західній Україні, але ще немає жодного спеціального дослідження з цього питання. Заповнити якоюсь мірою цю прогалину має на меті дана стаття, написана на основі документальних матеріалів Волинського і Львівського обласних державних архівів, спогадів учасників процесу та опублікованих праць.

Зазначаючи тяжкого соціального і національного гніту в буржуазно-поміщицькій Польщі, до складу якої увійшла згідно з Ризьким мирним договором 1921 р. Західна Україна, західноукраїнські трудящі ніколи не втрачали надії на возз'єднання з Українською РСР і вели за це невпинну боротьбу. Вирішальний вплив на розмах цього руху мала Велика Жовтнева соціалістична революція й успіхи соціалістичного будівництва в СРСР.

У надзвичайно тяжкому становищі перебували трудящі Волині, відсталого аграрного району з засиллям поміщиків. На цій території особливо відчутними були «кредитова» політика польської шляхти і голодування — постійний супутник злиденного життя населення. В 1924—1925 рр. незадоволення волинських селян вже виходило з берегів прихованої ненависті й розливалось сміливими месницькими діями партізанських загонів, внаслідок чого край стали називати Червоною Волинню.

Боротьбою трудящих Західної України правильно в стратегічному і досить майстерно в тактичному плані керувала Комуністична партія Західної України, яка в цілому «твердо стояла на лєнінських позиціях»¹. Протягом 1921—1923 рр. у ряді сіл Луцького, Володимир-Волинського, Ковельського, Горохівського та інших повітів на Волині виникають перші комуністичні осередки², якими з 1923 р. керував Волинський окружком КПЗУ. Велике значення для наближення партійного керівництва до низових комуністичних осередків мала Волинсько-Холмська крайова конференція КПЗУ (м. Луцьк, 1924 р.).

Навесні 1925 р. обстановка на Волині була надзвичайно напружена. Серед селян відкрито точились розмови про близький кінець Речі Посполитої і возз'єднання Західної України з Українською РСР. Знаходились агітатори, які радили селянам не поспішати зі сплатою податків, натякаючи на неминучу зміну влади³. По селах всі говорили, що ось-ось має вибухнути загальне селянське повстання, передавали всілякі погослови про заховані десь кулемети, гармати, про цілі кошики револьверів, присланих з Варшави⁴. Паніка й розгубленість охопили поміщиків. Деякі з них тікали із своїх маєтків.

Намагаючись обезглавити революційний рух, польські власті на світанку 1 квітня 1925 р. розпочали масові арешти. Невдовзі Володимир-Волинська, Луцька і Ковельська тюрми були переповнені. В Ковелі на в'язницю було перетворено кінотеатр і місцеву школу, а в Володимирі-Волинському заарештованих тримали під відкритим небом⁵. В цілому у Волинському воеводстві заарештували понад тисячу чоловік.

Надзвичайно жорстоко поводитись з ув'язненими поліцейські слідчі: відомий кат Сергій Заремба, його підручні Ткачук, Кашук, Поплавський та ін. Не відставав від них і підпрокурор Струменський. Слідство всіма силами намагалось зібрати матеріали про те, ніби члени КПЗУ готувалися підняти збройне повстання з метою відіграти Західну Україну від Польщі і приєднати її до УРСР, а також займались бандитсько-диверсійною діяльністю. Середньовічними тортурами заарештованих намагались примусити підписати сфабриковані поліцією обвинувачення. Особливо люто катували Миколу Панасевича, Стаха Пучковського, Никифора Іванчука, Ярему Юра,

¹ Журн. «Коммунист», 1963, № 10, стор. 44.

² І. Заболотний. Нескорена Волинь, Львів, 1964, стор. 49.

³ Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 191, оп. 1, спр. 40, арк. 7.

⁴ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 1, оп. 56, спр. 1497, арк. 68.

⁵ ЛОДА, ф. 1, оп. 56, спр. 1497, арк. 79.

Івана Карася і багатьох інших⁶. Переважна більшість в'язнів з винятковою мужністю пройшла через поліцейську інквізицію.

Комуністи вели боротьбу проти жахливих тюремних умов. В'язні Володимир Волинської, а потім Луцької тюрем у боротьбі з тюремними сатрапами застосували голодовку і примусили ворога прийняти пред'явлені вимоги. Бойовий дух політв'язнів всіма засобами підтримували члени КПЗУ, що залишилися на волі. Вони поширювали листівки, в яких висловлювали палке співчуття поневоленим товаришам, закликали населення енергійно виступати проти катів і провокаторів.

У таких умовах поліцейські власті намагалися якомога швидше закінчити слідство. Нарешті восени 1925 р. обвинувальний акт було складено і вручено підсудним. На 15 листопада призначили у Володимирі-Волинському окружний суд над 151 членом і прихильником КПЗУ.

Півтораста змучених катуванням в'язнів були для місцевої влади настільки страшними, що вона до відкриття суду стягнула не тільки поліцію з навколишніх повітів, але й просила прислати кількасот солдатів з Ковеля⁷. Поліція й таємні агенти нишпорили по всіх вулицях міста, підозріло проводили очима кожного прохожого. І все ж за два дні до суду на вулицях з'явилися листівки ЦК КПЗУ під назвою «Кати судять!» із закликом боротися проти білого терору, знущань, політичних процесів, за возз'єднання Західної України з УРСР.

У понеділок, 15 листопада 1926 р., розпочався процес. До будинку суду з багнетами посувався військовий підрозділ, а за ним у тісному кільці поліцейських — обвинувачені. Завершував цю процесію другий військовий підрозділ⁸.

Головою суду був білоруський, житомірський поміщик Б. Влодек. Він мав судити саме таких людей, від яких колись утік з України, залишивши там маєток. Інші судді — В. Люнік, який виніс не один смертний вирок і користувався ганебною славою «гробового судді», Л. Масюкевич, А. Поповський. Обвинувачення підтримували В. Ходецький і В. Струменський. Захищали підсудних адвокати: Степан Шухевич і Євген Давидяк зі Львова, Володимир Кроніцький з Бреста, Самуїл Підгірський з Любитова, Ян Домбровський з Варшави. В другій половині листопада з Варшави прибув відомий адвокат Теодор Дурач, який взявся захищати тих підсудних, що визнали свою належність до КПЗУ.

Обвинувальний акт вимагав притягнення до судової відповідальності 151 чоловіка, але двох судили в Ковелі, а п'ятеро втекли, і перед судом стали 144 обвинувачені. З них було 138 українців і 6 євреїв. Була одна жінка — працівник МОПРу, львів'янка Х. Штейн. Серед обвинувачених було два члени ЦК КПЗУ — Н. В. Хомин і М. В. Мандель. Переважна більшість підсудних — селянська молодь до 30 років.

Протягом кількох днів судді по черзі нудно читали довжелезний акт обвинувачення. 19 листопада почався допит підсудних. І тут сталося несподіване. Підсудні не виправдовувались, а грізно обвинувачували, в першу чергу фашистський державний лад. Про суд вони говорили з презирством і зневагою — вони його просто не визнавали, заявляючи, що їх може судити лише суд з трудящих. Підсудні комуністи прекрасно розуміли, що чекати якоїсь справедливості від такого реакційного суду було б самообманом. Тому вони всіма засобами намагалися відвести висунуті проти них обвинувачення. Але справа полягала не тільки в самообороні. Треба було — і це найголовніше — захистити партію, яку суд намагався представити як організацію бандитів і диверсантів. Тому член ЦК КПЗУ Н. В. Хомин вирішив сам і дозволив ще дев'яти в'язням (М. Панасевичу, Д. Білецькому, В. Крайцю, С. Пучковському, М. Чтецю, В. Вишневському та ін.) відкрито визнати себе членами КПЗУ і на суді викласти її високоблагородні програмні цілі, викрити безглуздість брудних наклепів на партію, намалювати картину неймовірних злиднів трудящих Волині під хижими крилами польського орла. Цю місію комуністи виконали з честю.

Наприклад, М. Панасевич на запитання, чи визнає він себе винним у пред'явленому обвинуваченні, відповів заперечно, заявивши, що він член КПЗУ, але даного суду не визнає, як класово одностороннього, і коли він чимось завинив перед своїм народом, то хай судить його народ, а не цей суд. Суддя перервав його. Панасевич вимагав зазначити в протоколі, що йому не дають говорити. В такому ж дусі виступали Д. Білецький, С. Пучковський, І. Карась, М. Чтець, В. Вишневський та ін. Н. Хомин виклав основи програми КПЗУ. Він заявив, що, як і кожна комуністична партія, КПЗУ ставить своєю метою встановлення диктатури пролетаріату шляхом соціалістичної революції⁹.

Іншим обвинуваченням було дано вказівку заперечувати своє членство в КПЗУ

⁶ Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.). Збірник документів і матеріалів, ч. 1, Луцьк, 1957, стор. 102, 103.

⁷ ВОДА, ф. 46, оп. 1, спр. 293, арк. 19.

⁸ Газ. «Наше життя», 21 листопада 1926 р.

⁹ ВОДА, ф. 191, оп. 1, спр. 38, арк. 19—20.

й відмовлятися від зізнань на попередніх допитах у поліції. Кілька чоловік (наприклад, Г. Котюк, С. Лемішко) з метою захисту заявили, що вони «неписьменні і не знають, що таке КПЗУ». М. Барчук пояснював, що виявлену у нього гвинтівку він знайшов у полі і стріляв диких кабанів, «бо рили картоплю»¹⁰. Таким чином, кожен сам собі обирав засіб оборони.

Абсолютна більшість в'язнів солідарно відмовилась від зізнань у поліції, а деякі ще й викривали методи жакливого мордування в ході слідства (П. Долинський, В. Бернадський, Й. Денисюк, І. Койрах та ін.). В. Бернадський та інші стверджували, що в катуванні активну участь брав і підпрокурор Струменський. Так на суді розкрилась страшна картина найгрубіших порушень елементарних законів процесуального кодексу.

22 листопада розпочався допит свідків, який тривав майже місяць. Довга низка їх (понад 250 чоловік) пройшла перед судом. Але і з свідками суду явно не пощастило. По-перше, багато з них заявили, що всі їхні свідчення в поліції вирвані погрозами й катуваннями. По-друге, чимало свідків обвинувачення під впливом всенародного гніву й обурення відмовились від своїх свідчень.

Голова суду Б. Влодек буквально шаленів, відчувуючи, що провалюються обвинувачення, які так довго і з такими труднощами готувалися. Як тільки міг, він намагався зігнати свою невгамовну злість на підсудних. Але останні не збирались поступатися своїми принципами й гідністю перед ненависним судом. Конфлікт швидко визрівав, розростався і 25 листопада вилився у грізний вибух обурення підсудних. Того дня обвинувачений Никифор Іванчук заявив, що його під час слідства били в присутності підпрокурора Струменського. Влодек скинів і наказав вивести Іванчука з залу судового засідання. Тоді всі підсудні піднялися з місць і закричали: «Кати! Якщо його виводите, то виводьте й нас!» В. Бернадський скочив на стілець і заспівав відому революційну пісню «Шалійте, шалійте, скажені кати». Пісню негайно підхопили всі в'язні. Судді й прокурор так перелякались, що, спотикаючись і перекидаючи стільці, повтікали. Лише після того, як пісня скінчилась, вибіг підпрокурор Ходецький і закричав поліцейським: «Заарештовує і одпровадзіть до в'язниці!»

Суд було перервано на два дні. Протягом цього часу судді через адвокатів вели переговори з підсудними, які рішуче вимагали надати їм можливість вільно висловлювати свої думки. В противному разі підсудні відмовлялись бути присутніми на суді. Ультиматум в'язнів було прийнято. Надалі, коли підсудні говорили про биття, Влодек лише мовчки, як згадує Й. Панасевич, у безсилий люті скреготав зубами¹¹.

3 грудня 1926 р. сталася ще одна сутичка між судом і підсудними. Під час перерви на суд прибув польський посол-комуніст Є. Сохацький, який, вітаючи підсудних, вигукнув: «Честь політв'язням!» У відповідь голосно пролунало: «Хай живе Польська Комуністична партія!» Почувши ці вигуки, до залу судового засідання зайшов підпрокурор Ходецький, який став свідком братерської зустрічі політичних однопідсудних. Як тільки суд знов розпочав роботу, Ходецький виступив з вимогою розглядати справу на закритих засіданнях під тим приводом, що сторонні немовби підбурюють підсудних. Але з рішучими запереченнями проти цього виступили адвокати Дурач і Домбровський. Суд змушений був відхилити пропозицію Ходецького¹².

В унісон з бажаннями суду давали показання таємні агенти поліції. Проте й тут не обійшлося без курйозів. Деякі з них виявились настільки тупими, що не змогли зазубрити даних їм у поліції шпаргалок. Так, Я. Хахула на суді просив зачитати його свідчення, яке, мовляв, уже забув¹³. Подібних свідків ловила на брехні оборона. Найбільш надійними «свідками» були поліцаї та службові чиновники (понад 40 чоловік), передусім поліцейські слідчі. Суд не обмежував їх у часі. Один Заремба протягом чотирьох днів розмотував величезний клубок відомостей, накопичених за допомогою провокаторів та зрадників або вирваних у підсудних катуванням. Ці «свідки» не гребували ніякими інсинуаціями й найбруднішими наклепами.

Після допиту свідків протягом кількох днів виступали експерти і серед них — «експерт ідеології й методів комунізму», підінспектор головної команди поліції з Варшави М. Снарський. Запинаючись (на суд з'явився добре напідпитку), він виклав історію КПЗУ в бажаному для суду світлі й ліз із шкури, щоб підперти версію про те, що одним з найважливіших методів КПЗУ є диверсійна діяльність. Але адвокати своїми влучними й дотепними запитаннями не раз ставили експерта в незручне становище. В одному з таких випадків підсудні голосно засміялись. Снарський втратив самовладання і, повернувшись до них, люто погрозив кулаком, що викликало ще більше пошвавлення в залі¹⁴.

¹⁰ ВОДА, ф. 191, оп. 1, спр. 38, арк. 17, 18.

¹¹ Там же, ф. Р-1261, оп. 1, спр. 50, арк. 24.

¹² Там же, ф. 191, оп. 1, спр. 38, арк. 88.

¹³ Там же, арк. 38.

¹⁴ Там же, ф. Р-1261, оп. 1, спр. 49, арк. 39.

29 грудня суд перейшов до заслухання сторін — обвинувачення й оборони. Підпрокурор Струменський, виступаючи як державний обвинувач, у свою промову вклав усю ненависть експлуаторських класів буржуазно-шляхетської Польщі до Комуністичної партії. Він заявив, що проти комуністів треба видати особливий закон. І, певно, в уяві його виникла страшна для польської шляхти примара Колівищини, бо, показуючи рукою на лаву підсудних, Струменський в афекті вигукнув: «Панове сендзьове! То ест поколене Гонти!»¹⁵ Свою промову обвинувач закінчив вимогою якнайсуворішого покарання в'язнів.

Останнє слово підсудних. Абсолютна більшість їх і в цей вирішальний момент сміливо відкидали інкриміновані їм обвинувачення, не вимолюючи пощади у драконівського суду. Одним з перших виступив М. Панасевич, який викрив гніт експлуаторів, охарактеризував тяжке становище трудящих мас і заявив, що вступив до КПЗУ тому, що тільки вона дійсно боронить інтереси народу. Вказавши на історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, комуніст звернувся до суддів: «Якщо вас, панове, нічого не навчила Російська пролетарська революція, то котіться їй далі по тій похилій площині, по якій ви котитесь. Може, ви ці мої слова коли і згадаєте, та буде вже пізно»¹⁶. Підпрокурор Ходецький поставив перед судом вимогу заборонити підсудним виступати з агітаційними промовами. І хоч іншим комуністам не вдалося повністю виголосити підготовлені промови, однак кожен з них і в кількох словах зумів висловити своє непохитне кредо. Зокрема Н. Хомин підкреслив благородні цілі програми комуністів і відкинув обвинувачення КПЗУ у змовницькій диверсійній діяльності.

57 днів тривав судовий процес. 10 січня 1927 р. в'язнів останній раз ввели в зал судового засідання для оголошення вироку суду. Підсудні тримали себе гідно, з почуттям чесно виконаного обов'язку. Вирок був надзвичайно жорстоким. Винними було визнано 124 політв'язні. Їх засудили на такі строки: на довічне ув'язнення — 9 чоловік (Н. Хомин, М. Мандель, Д. Білецький, М. Панасевич, В. Крайц, В. Вишневецький, І. Карась та інші), на 15 років — 4 чоловіки (М. Панасевич, М. Яворський і т. д.), на 10 років — 39 чоловік (Г. Маковський, П. Долинський, А. Боровик, Й. Денисюк та інші), на 6 років — 12 чоловік, на 4 роки — 60 чоловік¹⁷. В загальному підсумку це становило понад тисячу років тюремного ув'язнення. 19 чоловік було виправдано. Одного не було засуджено через хворобу.

Реакція засуджених на вирок ще раз продемонструвала силу їх духу. Тількино відзвучали останні слова вироку, як зал судового засідання потрясла мелодія безсмертного комуністичного гімну. Як звірі, накинулися поліцейські на засуджених, почали штовхати їх багнетами, бити, викручувати руки й заковувати в кайдани, але могутній спів «Інтернаціоналу» не тільки не згасав, а ще більше посилювався. Вийшовши з будинку суду, в'язні знову заспівали: «Повстаньте, гнані і голодні...», немовби звертаючись з цим революційним закликком до населення, яке заповнило всі вулиці міста.

На довгі роки пішли засуджені у відомі своїми жакливими порядками тюрми Польщі. Пішли з гордо піднятими головами, з гарячою вірою в правоту своєї справи, в ореолі революційної слави.

Володимир-Волинський процес 151-го займає визначне місце в історії визвольної боротьби трудящих Західної України. Один з визначних керівників КПЗУ Р. В. Кузьма (Турянський) охарактеризував його як «найбільш масовий політичний процес, якого ще не було в білій Польщі за цілий час її «незалежного існування»¹⁸. Процес 151-го привернув до себе увагу громадськості ряду країн Європи, посилив почуття класової солідарності їх народів з поневоленими трудящими Західної України, викликав могутню хвилю обурення проти кривавого режиму буржуазно-шляхетської Польщі.

Гнівно виступали проти розправи над борцями за свободу народу Західної України трудящі Радянського Союзу. В грудні 1926 р. у Харкові відбулися багатолюдні збори, які в своїй резолюції писали: «Нехай пам'ятає шляхетська Польща, нехай пам'ятає Пілсудський, вчорашній «соціаліст», що революційна хвиля змине всі заходи й всі наміри щодо пригноблення пролетаріату»¹⁹. Такі мітинги протесту проти судилища у Володимирі-Волинському відбувалися і в інших містах СРСР.

Провівши масові арешти і процес 151-го, правлячі кола Польщі сподівалися завдати смертельного удару Волинській організації КПЗУ. Звичайно, вона потерпіла від арештів, понесла значні втрати. Але процес не загальмував, а ще більше посилював революційну діяльність трудящих Волині. Волинська організація КПЗУ вжила необхідних заходів для організаційного й політичного зміцнення своїх рядів і здобула ще більший вплив на маси. Мужня поведінка учасників процесу, їх стійкість мала

¹⁵ ВОДА, ф. Р-1261, оп. 1, спр. 50, арк. 25.

¹⁶ Там же, спр. 51, арк. 11.

¹⁷ Там же, ф. 191, оп. 1, спр. 37, арк. 237, 238.

¹⁸ ЛОДА, ф. 1, оп. 56, спр. 1497, арк. 71.

¹⁹ Газ. «Комуніст», 12 грудня 1926 р.

велике революційно-виховне значення, стала школою відданості революційним ідеалам для майбутніх борців за свободу і щастя народу. Подвиг учасників процесу 151-го був гідним внеском у революційну боротьбу трудящих Червоної Волині, що завершилася у вересні 1939 р. довгожданим возз'єднанням Західної України з Українською РСР.

О. М. ЯВОРСЬКИЙ

ПІОНЕР УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

(До 70-річчя з дня народження Ю. М. Коцюбинського)

Боець старої ленінської гвардії, герой Великого Жовтня, полководець громадянської війни, визначний партійний і державний діяч Радянської України — Юрій Михайлович Коцюбинський, 70-річчя з дня народження якого минає у грудні 1966 р. *, був також одним з перших радянських дипломатів. Він вніс неоціненний вклад у справу виходу молодого Української Радянської держави на міжнародну арену, в становлення і розвиток української радянської дипломатії.

Близько десяти років свого короткого полум'яного життя присвятив Юрій Михайлович служінню радянській дипломатії, достойно представляючи Країну Рад за рубежом, відстоюючи її мирну зовнішню політику, інтереси трудящих нашої Батьківщини. Він був одним з тих, хто, незважаючи на надзвичайно тяжкі тогочасні умови дипломатичної праці, сміливо «прорубував вікно» в Європу, закладав нарізні камені зовнішньої політики Радянської України на початку 20-х років. Його підписом була скріплена переважна більшість перших дипломатичних угод і договорів Радянської України з іншими країнами. Ю. М. Коцюбинський вписав чимало яскравих сторінок в історію радянської дипломатії.

На жаль, в нашій історичній і, зокрема, історико-дипломатичній літературі про внесок Ю. М. Коцюбинського в цій галузі сказано ще дуже мало¹.

Початок дипломатичної діяльності Юрія Михайловича припадає на весну 1918 р., коли перший український радянський уряд включив його до складу Надзвичайного посольства Радянської України. Як відомо, посольство наприкінці березня 1918 р. відправилось за Таганрога до Москви і 3 квітня цього року було запрошено на засідання Ради Народних Комісарів під головуванням В. І. Леніна. Посланці українського народу інформували уряд братньої РСФРР і особисто В. І. Леніна про становище, яке склалося на той час на Україні, про відсіч трудящих німецьким окупантам та їх націоналістичним посіпакам. Володимир Ілліч висловив дружнє співчуття цій боротьбі. Як зазначалось в прийнятому і опублікованому за підписом Леніна рішенні уряду РСФРР, Раднаркому «висловлює свою неохитну впевненість в тому, що близький той час, коли революційні маси України рука в руку з пролетаріатом і селянством Росії, підтримані революційним соціалістичним пролетаріатом всього світу, вийдуть переможцями з боротьби проти імперіалістичного і капіталістичного гніту»².

Під враженням розмови з Іллічем і його вказівок, Юрій Михайлович разом з керівником Надзвичайного посольства М. О. Скрипником повертався до своїх бойових соратників і друзів, щоб запалити робітників і селян України до найрішучішого опору німецьким окупантам та їх вигнання. У запеклих боях з силами контрреволюції минали роки громадянської війни. А наприкінці її партія знов покликала Юрія Михайловича до дипломатичної роботи.

8 липня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У призначило Ю. М. Коцюбинського представником Радянської України в Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР³, а згодом, у січні 1921 р. — керівником дипломатичної місії УСРР

* Слід відзначити, що в нашій літературі помилково датується день народження Ю. М. Коцюбинського 9 грудня 1895 р. (див. «Українська Радянська Енциклопедія», т. 7, стор. 311; Журн. «Україна» за 1964 р., № 32, стор. 16; настільний календар на 1967 р. видавництва «Радянська Україна», та ін.). Як свідчать метричні й військові документи, що знаходяться в архівах і музеях, Ю. М. Коцюбинський народився 7 грудня (25 листопада за ст. стилем) 1896 р.

¹ С. М. Королівський. Надзвичайне посольство Радянської України до РРФСР у 1918 році, «Український історичний журнал», 1963, № 5, стор. 13—26; В. А. Чирко. Дипломатична місія УСРР в РРФСР (1921 р.), «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 35—37; А. Д. Ярошенко. Юрій Михайлович Коцюбинський, 1965, К., стор. 94—113.

² В. І. Ленін. Про Україну, К., 1957, стор. 466.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 4, арк. 43.

при Раднаркомі РСФРР⁴, створеної у відповідності з Союзним робітничо-селянським договором, укладеним у грудні 1920 р. між РСФРР і УСРР.

На цьому відповідальному посту знайшли свій яскравий вияв енергія та дипломатичні здібності Ю. М. Коцюбинського. Керуючи Українською дипломатичною місією в Москві, він докладав багато зусиль до дальшого зміцнення зв'язків і співробітництва братніх радянських республік, вів копітку роботу по підготовці і укладенню цілого ряду перших дипломатичних угод і договорів УСРР з іншими країнами, сприяв її успішному виходу на міжнародну арену.

Ю. М. Коцюбинському випало велике щастя бути повноважним представником молодой Української Радянської держави при очолюваному В. І. Леніним уряді братньої Радянської Росії, відчувати його батьківське піклування про інтереси і долю українського та інших радянських народів, одержувати постійну допомогу і підтримку в роботі, вчитися у нього дипломатичного мистецтва, а також працювати пліч-о-пліч з вихованими Леніним чудовими радянськими дипломатами: Чичеріним, Красіним, Литвиновим та іншими. Стара комуністка К. Ф. Зелінська згадує, що якимось вдома, у колі своїх друзів, Юрій Михайлович розповідав їм про те, як В. І. Ленін викликав його до себе в Раднарком і давав вказівки щодо укладення Радянською Україною мирних договорів з прибалтійськими республіками, з метою швидше прорвати кільце блокади, організованої імперіалістами Антанти проти країни Рад.

Всього один рік (з січня по грудень 1921 р.) очолював Ю. М. Коцюбинський дипломатичну місію УСРР при Раднаркомі РСФРР, але які заходи були проведені ним за цей час! Він організовував і палатоджував діяльність місії, вів роботу по підготовці і укладенню мирних договорів з багатьма державами, успішно представляв Радянську Україну при уряді РСФРР, виїздив у ряд країн, щоб там спільно з представниками РСФРР підписати від імені УСРР важливі зовнішньополітичні документи, підтримував постійний тісний зв'язок з ЦК КП(б)У і урядом Радянської України.

«Українській дипломатичній місії в Москві,—говориться в одному із звітних документів місії,—як першому закордонному представництву УСРР випало на долю складне і важке завдання—бути посередником у справі оформлення і закріплення міжнародного становища УСРР шляхом укладення цілого ряду дипломатичних угод»⁵.

31 січня 1921 р. Ю. М. Коцюбинський підписав один з перших зовнішньополітичних документів УСРР—договір між Радянською Україною і Грузією про їх добросусідські відносини⁶.

14 лютого 1921 р. Юрій Михайлович разом з Феліксом Коном підписав у Москві мирний договір між УСРР і Литвою, а 3 березня виступив на першій сесії ВУЦВК з доповіддю про хід цих переговорів. Як зазначалося в пресі, «сесія ЦВК одноголосно ратифікувала мирний договір з Литвою»⁷.

Партія і уряд високо оцінили дипломатичну діяльність Ю. М. Коцюбинського: його було включено до складу спільної російсько-української мирної делегації для проведення переговорів і підписання Ризького мирного договору з Польщею 18 березня 1921 р.⁸.

Наприкінці березня за дорученням уряду УСРР, Ю. М. Коцюбинський бере участь у переговорах з делегацією боярської Румунії у м. Ревелі, а в наступні місяці у Москві зустрічається з дипломатичними представниками Персії (Ірану), Латвії, Естонії, Польщі, Англії, Чехословаччини та інших країн, проводить підготовчу роботу в зв'язку з поїздкою Надзвичайної місії УСРР на чолі з М. В. Фрунзе до Туреччини наприкінці 1921 р. і т. д.

27 грудня 1921 р. Ю. М. Коцюбинського було призначено першим повноважним представником Радянської України в Австрії⁹, де протягом двох років він вів напружену дипломатичну діяльність, організовував допомогу голодуючому населенню України, завдав дошкульних ударів українській буржуазно-націоналістичній контрреволюційній еміграції за рубежом.

Після утворення СРСР і організації єдиного союзного представництва в Австрії український дипломат повертається на Батьківщину, навчається в Соціалістичній академії у Москві. В період 1925—1930 рр. він знову на дипломатичній роботі, спочатку в Австрії, а потім у Польщі, де працює першим радником повпредства СРСР, неодноразово виконує обов'язки посла, а також важливі доручення Комінтерну.

Людина великої культури, добре обізнана з історією нашої Батьківщини і, зокрема, України, Юрій Михайлович, володіючи кількома іноземними мовами, під час своєї дипломатичної діяльності за рубежом докладав чимало зусиль до того, щоб розшукати в австрійських і польських архівах документи та матеріали з історії на-

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 11, арк. 10.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 639, арк. 85.

⁶ Газ. «Вісті ВУЦВК», 13 лютого 1921 р.

⁷ Газ. «Комуніст», 4 березня.

⁸ Документи внешней политики СССР, т. III, М., 1959, стор. 618.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 13, арк. 237.

шої країни, зробити їх надбанням радянської історичної науки. Перебуваючи в Польщі, Юрій Михайлович провадив розшуки документів В. І. Леніна з його краківсько-поронінського архіву. Він виявив і надіслав у Москву понад 30 листів, адресованих В. І. Леніну визначними партійними діячами, а також близькими й рідними Ілліча¹⁰. Численні документальні матеріали, які тепер опубліковано Міністерством закордонних справ СРСР в III—XI томах серійного видання «Документи внешней политики СССР», яскраво свідчать про цю багаторічну дипломатичну діяльність Ю. М. Коцюбинського в 20-х роках, яка заслуговує на спеціальне дослідження.

Відзначаючи 70-річчя з дня народження вірного сина партії та народу — Ю. М. Коцюбинського, радянські люди з пошаною і подякою згадують і про його вклад у справу розвитку радянської, зокрема української, дипломатії, яка проклала стежки до чудових успіхів, досягнутих на міжнародній арені в наш час, коли УРСР стала членом Організації Об'єднаних Націй — могутньої організації народів усього світу.

А. Д. ЯРОШЕНКО

¹⁰ Б. Бродовський. Цінна послуга Юрія Коцюбинського, журн. «Україна», 1962, № 10, стор. 18.

МАКСИМ БОГДАНОВИЧ

(До 75-річчя з дня народження)

У грудні минає 75 років з дня народження М. Богдановича (1891—1917) — відомого білоруського поета, перекладача, публіциста, критика та історика літератури. Народився він у м. Мінську в родині білоруського фольклориста і етнографа Адама Богдановича. Дитячі та юнацькі роки майбутнього поета пройшли у м. Гродно і Нижньому Новгороді, куди згодом переселилася його сім'я. Тут у 1911 р. він закінчив гімназію. На гімназичні роки припадають його перші поетичні спроби. На формування таланту молодого Богдановича впливали кращі твори білоруських поетів, передова публіцистика, народна творчість. Як свідчить його батько¹, на майбутнього поета сильний вплив мала творчість слов'янських, зокрема російських класиків, а також кращі зразки світового народного епосу.

У 1911—1916 рр. Богданович навчався в Ярославському ліцеї. Ці роки позначились напруженою творчою працею. Написав близько двохсот віршів, переклав на білоруську і російську мову ряд перлин світової лірики, склавши «першу в історії білоруської поезії антологію всесвітньої поезії»². У 1913 р. виходить збірка класичних поезій «Вінок». Його кращі літературні праці поклали «початок науковій історії білоруської літератури»³, а критичні статті та замітки — професійній білоруській критиці.

Захоплення слов'янською літературою поєднувалось із вивченням історії слов'янства. М. Богданович написав ряд популярних нарисів, що ввійшли до циклу «Слов'янство» («Брати-чехи», «Українське козацтво», «Галицька Русь», «Червона Русь», «Угорська Русь», «Образи Галичини в художній літературі»). Наукова цінність цих історико-етнографічних нарисів відносна, оскільки вони розраховані на масового читача. Трапляються неточності, а то й помилкові тлумачення, хоч вузлові питання історії автор висвітлює з демократичних позицій.

Інтерес до слов'янського світу, зокрема до Західної України, зріс після початку першої світової війни. Серед тогочасної книжкової продукції про західноукраїнські землі знаходимо два історико-краєзнавчі нарис М. Богдановича, що вийшли у серії «Библиотека войны» 1914 р. Перший з них («Угорська Русь») подає відомості про чисельність населення Закарпаття, а другий («Червона Русь») знайомить із станом освіти, рівнем культури, народною творчістю. М. Богданович проводить ідею возз'єднання Галичини з усіма українськими землями. У нарисі «Українське козацтво» М. Богданович в популярній формі показує історію боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів до початку Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Висвітлюючи славіні сторінки минулого нашого народу, письменник помилково твердить, що після татарської навали українці на довгий час були викрес-

¹ А. Богданович. Матеріали к биографии Максима Адамовича Богдановича, в кн.: Беларуская літаратура, даследаванні і публікацыі, т. III. Мінськ, 1960. стор. 184, 203.

² А. Лойка. Максим Багдановіч, Мінск, 1966, стор. 107.

³ Н. Перкін. Максим Багдановіч, в кн.: Максим Багдановіч, Твори, Мінск, 1957, стор. 18.

лені з книги життя. Як дослідник слов'янщини, вчений приділяв багато уваги історичним зв'язкам між окремими слов'янськими народами.

Після закінчення ліцею М. Богданович працює в Мінському губернському проповідницькому комітеті і в Білоруському комітеті допомоги жертвам війни. Він організовує гурток молоді і виробляє для нього програму національно-революційного характеру. Та стан здоров'я весь час погіршується, і поет змушений виїхати лікуватися у Крим.

На півдні М. Богданович створив цикл нарисів «Кримські враження», що знайомлять з історією Феодосії, мавританським стилем її архітектури. З любов'ю змальовує людей, їх побут і звичаї.

В останні роки свого життя Богданович виявив інтерес до соціології, написавши працю про М. К. Михайловського. Є підстави говорити і про його обізнаність з марксистською літературою: у 1916 р. вийшла його рецензія на книгу Г. В. Плеханова «Щоденник соціал-демократа».

М. Богданович тісно був зв'язаний з Україною. Він вивчив українську мову, пробував писати нею свої твори (наприклад, «Забутий шлях»), один з перших дав ґрунтовні дослідження поезії Т. Шевченка («Пам'яті Т. Г. Шевченка», «Краса і сила») та В. Самійленка («В. Самійленко»), переклав на російську та білоруську мови деякі твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Олеса, А. Кримського та інших українських письменників.

Передчасна смерть обірвала кипуче життя поета, сповнене сміливих планів і задумів.

Українському народу близька й зрозуміла життєрадісна творчість білоруського митця. Він глибоко шанує світлу пам'ять М. Богдановича, який багато зусиль доклав для єднання двох братніх культур — української і білоруської.

М. Д. ПІГУЛЯК

ОДИН З ПЕРШИХ ІСТОРИКІВ-АКАДЕМІКІВ АН УРСР

(До 125-річчя з дня народження В. С. Іконнікова)

У 1920 р., коли громадянська війна йшла до свого переможного завершення, молода Радянська влада на Україні серйозно зайнялася справами відбудови народного господарства і становлення нової радянської культури. Згідно з ленінськими настановами до роботи у першій в історії українського народу Академії наук активно залучались ті буржуазні спеціалісти, які стали на шлях чесного служіння соціалістичній державі. Серед ряду істориків старої формації, які утворили основу історико-філологічного відділу Української Академії наук, був і Володимир Степанович Іконніков (9 (21) XII 1841 — 26.XI 1923). Обраний академіком УАН по кафедрі російської історії в 1920 р.¹ В. С. Іконніков ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції посів визначне місце у вітчизняній історичній науці. Вже тоді він був почесним членом ряду університетів, учених товариств і комісій, з 1892 р. — заслуженим професором Київського університету, а з 1914 р. — академіком Російської Академії наук по відділу російської мови і словесності². Як відомо, звання академіків Російської Академії наук були збережені Радянською владою, а Іконніков у наш час став також академіком Української Академії наук, що було визнанням заслуг видатного вченого, який зробив значний вклад у розвиток історичної науки і своєю прогресивною діяльністю на Україні сприяв єднанню кращих здобутків російської та української культур.

Син відставного офіцера — ветерана Вітчизняної війни 1812 р. В. С. Іконніков, росіянин за національністю, все своє життя провів на Україні. Тут, у Києві, він народився, навчався в Київському кадетському корпусі (1852—1861 рр.), здобув вищу освіту на історико-філологічному факультеті Київського університету (1861—1865 рр.). Багаторічна педагогічна діяльність вченого була міцно пов'язана з середніми та вищими навчальними закладами Києва, Харкова, Одеси: в 1866—1867 рр. у званні приват-доцента він читав лекції з російської історії на історико-філологічному та юридичному факультетах Харківського університету; в 1867 р. викладав російську історію та географію в гімназіях Одеси, а потім в Новоросійському університеті, захистив тоді магістерську, а через два роки — докторську дисертацію; 1870 р. був обраний екстра-ординарним професором Новоросійського, а в 1871 р. — ординарним професором Київського університету.

¹ Наука на Україні, 1922. № 3, стор. 230.

² Матеріали для біографічного словаря действительных членов Императорской Академии наук, ч. II, Пг., 1917, стор. 304—307.

Протягом багатьох років Володимир Степанович читав у Київському університеті загальні та спеціальні курси історії Росії з найдавніших часів та курс російської історіографії³. За його активною участю в 1872 р. була утворена одна з перших на Україні науково-дослідних організацій в галузі історії — Історичне товариство Нестора-літописця⁴, яке Іконніков очолював протягом 1874—1877 і 1893—1895 рр. Сорок років (з 1873 по 1913 р.) він був головним редактором київських «Университетских известий». Цей щомісячний орган став одним з кращих наукових журналів свого часу, а серед університетських видань Росії, безперечно, зайняв перше місце⁵. Іконніков багато уваги приділяв «Неофіціальній частині» журналу, яка перетворилась за цей час в основу як за обсягом, так і значенням. Тут публікувалися кращі наукові праці студентів і викладачів університету, важливе місце займав критико-бібліографічний відділ, в якому сам Іконніков періодично друкував огляди новинок історичної літератури.

Великі заслуги мав Володимир Степанович в галузі постановки та розвитку середньої і вищої жіночої освіти — досить гострої суспільно-політичної проблеми другої половини XIX — початку XX ст. У 1865 р. Іконніков почав педагогічну діяльність в Київському інституті благородних дівич. Тут, а також в жіночих гімназіях Одеси і Києва він викладав російську і загальну історію та історію загальної літератури. В 1874 р. Іконніков виступив з публічними лекціями з жіночого питання і того ж року опублікував їх в «Университетских известиях» та окремим виданням під назвою «Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее», а в 1876 р. ввійшов до створеного при Київському університеті комітету по влаштуванню в Києві Вищих жіночих курсів. Фактично Володимир Степанович — один з фундаторів вищої жіночої освіти в Росії, оскільки у великій мірі завдяки його зусиллям у 1878 р. було створено перший на Україні вищий учбовий заклад для жінок — київські Вищі жіночі курси⁶.

Та зрештою значні заслуги Іконнікова на педагогічній ниві цілком належать минулому. А з нашою сучасністю визначного історика зв'язує його наукова діяльність. Адже Іконніков є автором понад 120 досліджень, статей, рецензій, документальних публікацій з історіографії, джерелознавства, історії науки, освіти і суспільно-політичних рухів в Росії і на Україні. Багато з цих праць мають і сьогодні наукову цінність. Та, на жаль, основна кількість їх зараз є малоприступною для широких кіл фахівців — істориків, бо надрукована в періодичних виданнях, які стали бібліографічною рідкістю («Университетские известия», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Киевская старина», «Древняя и новая Россия», «Русская старина», «Русский архив», «Вестник Европы» та ін.). Праці Іконнікова друкувалися також за кордоном.

Історію Росії вчений розробляв здебільшого у плані створення біографічних нарисів про окремих визначних державних і суспільно-політичних діячів, як-от: М. І. Новиков, М. В. Скопин-Шуйський, М. П. Румянцев, О. Л. Ордін-Нащокін та ін. До таких же за характером змісту і викладу належить і одне з найбільших досліджень Іконнікова «Граф Н. С. Мордвинов» (Спб., 1873). Матеріалом для нього у великій мірі прислужилися рукописи, що висвітлювали епоху Катерини II, знайдені автором у приватній поміщицькій бібліотеці містечка Решетилівка на Полтавщині. Як історика Іконнікова переважно приваблювали діячі, в більшій або меншій мірі пов'язані з історією освіти. Цим питанням присвячені обидві його дисертації: магістерська — «Максим Грек», перероблена автором у велику монографію, що двічі видавалася в Києві (1865—1866 рр., 1915 р.), і докторська — «Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории» (К., 1869 р.), а також узагальнюючі праці та окремі статті і публікації з історії університетської освіти в Росії. Іконніков обстоював прогресивні на той час буржуазно-ліберальні принципи в побудові освітньої системи в Росії і засуджував феодально-кріпосницькі перешкоди на цьому шляху.

У виданнях «Київ в 1654—1855 гг. Исторический очерк» (К., 1904 р.) и «Крестьянское движение в Киевской губернии 1826—27 гг., в связи с событиями того времени, по архивным материалам» (Спб., 1905 р.) Іконніков порушує гострі суспільно-політичні питання національно-визвольної і соціальної боротьби українського народу. Ці праці, чи не найрадикальніші за змістом та ідейною спрямованістю в творчому доробку Іконнікова, були наслідком певного впливу на ліберального історика революційних віянь буремного передодня першої російської революції. Проте

³ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834—1884). Составлен и издан под редакцией ордин. проф. В. С. Иконникова, К., 1884, стор. 231—232, 233—234.

⁴ Функціонувало при Київському університеті до 1921 р., а потім до 1929 — при АН УРСР.

⁵ Історія Київського університету, К., 1959, стор. 186.

⁶ Женское образование. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, т. XI-а, Спб., 1894, стор. 871.

десять років служіння офіційній, казенній науці і закоренілі устої буржуазно-ліберального світогляду не дали йому можливості зрозуміти соціальну справедливість і глибоку науковість вчення марксизму-ленінізму, під прапором якого робітничий клас багатонаціональної Росії, очолений більшовицькою партією, вів революційну боротьбу.

Найвизначніші дослідження вченого стосуються проблем історії вітчизняної історичної науки. Іконніков — автор багатьох наукових статей про таких істориків, як М. М. Кaramzin, А. Л. Шлегер, І. М. Болтін, О. М. Бодякський, К. М. Бестужев-Рюмін, Л. Г. Брікнер та ін. Спеціальним рефератом про історичні погляди О. С. Пушкіна він одним з перших довів правомірність і доцільність застосування історіографічного аналізу до спадщини російської класичної літератури. Хоч внутрішні об'єктивні закономірності розвитку історіографії вчений, не володіючи методологією історичного матеріалізму, виявити не зміг, але він робив спроби простежити найголовніші напрямки і течії в історії вітчизняної історичної науки, з'ясувати їх суть та тенденції розвитку. Внаслідок цих досліджень були створені такі узагальнюючі праці, опубліковані в київських та петербурзьких журналах, як, наприклад, «Исследование о главнейших направлениях в науке русской истории в связи с ходом образованности» (1869 р.), «Скептическая школа в русской историографии и ее противники» (1871 р.), «Русская историческая наука в двадцатипятилетие 1855—1880» (1880 р.). Протягом майже 50 років (з 1870 до 1917 р.) Іконніков сам або у співстворстві публікував у журналі «Русская старина» систематичні огляди поточної історичної літератури. Вони не втратили свого бібліографічного значення й досі.

Кілька десятків років Володимир Степанович присвятив праці над головним своїм синтетичним дослідженням з історії історичної науки «Опыт русской историографии». За життя автора було надруковано два томи в чотирьох книгах, загальним обсягом понад 3,5 тисячі сторінок укороченого тексту (т. 1, кн. 1—2, К., 1891—1892 рр., т. II, кн. 1—2, К., 1908 р.). В світовій історичній науці небагато знайдеться праць, що належали б одному автору і ґрунтувались би на такій величезній кількості науково опрацьованих джерел, як це можна бачити в «Опыте русской историографии». Це видання і донині зберігає наукову цінність як багатий довідково-бібліографічний посібник, що його не можуть обминати дослідники історії вітчизняної історичної науки. Разом з тим впадає в око, що поміркований буржуазно-ліберальний світогляд історика відбився і на цій праці: автор уникає широких узагальнень і по-об'єктивістськи висвітлює погляди різних істориків. До того ж, тут немає чіткого розмежування між історіографічним і джерелознавчим матеріалом.

Напередодні і в період Великої Жовтневої соціалістичної революції Іконніков продовжував працювати над матеріалами до наступних томів і частин свого «Опыта русской историографии»⁶. Та значні економічні труднощі під час громадянської війни і в перші роки відбудови народного господарства, зокрема «паперовий голод» у країні, як і хвороба, а потім і смерть автора перешкодили доопрацюванню та виданню рукопису дослідження, хоча в одній з друкарень Петрограда його почали навіть набирати. Зрештою, рукопис залишився єдиним архівним примірником, який був прийнятий на збереження в архівосховище Академії наук СРСР⁷.

Що ж до друкованої спадщини Іконнікова, то вона критично засвоєна радянською історіографією і використовується в повсякденній дослідницькій роботі вчених. Крім того, значним здобутком для української радянської історичної науки стала придбана Академією наук УРСР у 1919 р. велика особиста бібліотека Іконнікова, яка налічує 20 тис. томів книжок і 3 тис. брошур⁸. Ці книги й зараз зберігаються у фондах найбільшої на Україні Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР.

В. Г. САРБЕЙ

⁶ Див. листи В. С. Іконнікова до О. О. Шахматова 1916—1920 рр. Архів АН СРСР (Ленінград), ф. 134, оп. 3, од. зб. 601, арк. 63зв.—64, 67—67зв. та ін.

⁷ Архів АН СРСР (Ленінград), ф. Разр. II, оп. 1, № 249—255.

⁸ Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 року, стор. VI.

ВІРМЕНСЬКЕ ДРУКАРСТВО НА УКРАЇНІ

(До 350-річчя виходу в світ першої вірменської
друкованої книги на Україні)

Багатовікове перебування Вірменії під гнітом чужинців-поневолювачів стало основною причиною масової еміграції вірменського населення в країни Заходу і Сходу. Починаючи з XI ст. емігранти знаходили притулок і підтримку на українських

землях. Тут вірменські переселенці довгий час мали можливість зберігати свої давні культурні традиції, збагачувати свою національну літературу і мистецтво. В XIII—XVII ст. на Україні розвивалися самобутня вірменська архітектура та прикладне мистецтво, в українських містах жили і творили вірменські поети й історики, філософи і філологи. З Україною зв'язане відродження вірменського театру.

Україна зайняла особливе місце також в історії книжкової культури Вірменії. В містах, в першу чергу у Львові та Кам'янці-Подільському, а також у вірменських колоніях Криму, переписувалися сотні стародавніх рукописів, і нові копії оздоблювалися чудовим оригінальним орнаментом та мініатюрами. В 1616 р. Львів став четвертим у світі та першим на Україні містом, в якому виникла і діяла вірменська друкарня.

Тяжким і тернистим був шлях вірменського друкарства. Перші книги видавалися далеко від батьківщини вірменів. В 1512 р. була заснована перша друкарня Гакопа Мегапарта у Венеції, в 1567 р. у Константинополі почав займатися книжковою справою Абгар Тохатеці, в 1584 р. виникла вірменська друкарня Йовганнеса Терзенці й Султаншаха Тохатеці у Римі. Вірменський патріот Йовганнес Карматанець, що походив з міста Бітлісу (поблизу озера Ван у Малій Азії), оселився у Львові десь на початку XVII ст. Він став засновником першої на Україні вірменської друкарні, в якій 15 грудня 1616 р. було закінчено видання чималої за обсягом (480 стор.) книги «Сагмос і Давіт» («Псалтир Давида»).

Про першого вірменського друкаря на Україні збереглося дуже мало відомостей. Дещо розповів він сам у пам'ятному записі, вміщеному в «Сагмосі»¹. Видатний вірменський мандрівник Симеон Легаці, що в 1618—1619 рр. переписав для Йовганнеса дві книги, також був скупий на слова — лише побіжно згадав його в пам'ятних записках, доданих до цих книг, характеризуючи Йовганнеса як «допитливого філолога»². У своїх подорожніх записках Легаці тільки відзначив існування вірменської друкарні у Львові в 1619 р.³ Шляхом розшуків у актових книгах львівського вірменського суду недавно вдалося встановити, що тут Йовганнес Карматанець був відомий також під іменем Івана Муратовича (він прийняв патронімічне прізвище від імені свого батька Мурата). В 1616 р. один з львівських вірменів, Богдан Доनावкович, вже на смертній постелі дарував отцеві Іванові десять злотих⁴, які пішли, мабуть, на друкарську справу. В 1620 р. священник вірменського обряду Іван Муратович вимагав від співвітчизників-старшин відчинити якусь скриню в Норбегівському будинку у Львові⁵, де, можливо, й мешкав сам Йовганнес. На цьому вичерпуються джерельні відомості про львівського вірменського друкаря.

Цілком зрозуміло, чому Йовганнес Карматанець вибрав місцем заснування друкарні саме Львів. Це був значний вірменський культурний центр того часу. Не виключена можливість, що в цьому місті, яке мало славі традиції українського друкарства, Йовганнес розраховував знайти (і знайшов) серед знавців цієї справи своїх помічників. Він, очевидно, знав книжкову продукцію українських друкарень. Порівняння титульної сторінки первістка його друкарського мистецтва — «Сагмосу» — з виданнями львівської братської друкарні початку XVII ст. (наприклад, з книгою Йоанна Златоуста «Бесіда ізбрана о воспитанії чад», виданою у Львові в 1609 р.) дозволяє виявити схожість у розподілі графічних елементів львівських українських та вірменських видань.

Львівська друкарня Йовганнеса діяла недовго, з 1616 до 1618 р. У 1618 р. в ній було надруковано вірменським шрифтом невелику за обсягом (168 стор.) книгу «Альгиш Бітікі» («Молитвник») половецькою мовою, до речі, єдине в світі видання цією мовою, якою розмовляли тоді українські вірмени. Крім цих двох книг, що дійшли до нас як унікальні («Сагмос» зберігається у Бібліотеці мхітаристів у Венеції, «Альгиш Бітікі» — в Лейденській університетській бібліотеці), Йовганнес, можливо, надрукував у Львові в 1616 р. ще й «Бжшкаран» («Лікувальний poradник»), єдиний примірник якого загинув у Венеції під час пожежі 1815 р.

Доля Йовганнеса та його друкарні після 1620 р., тобто після того, як в архівних джерелах уриваються відомості про Івана Муратовича, поки що залишається загадкою. Можна вважати, що гостра внутрішня боротьба, яка охопила колонії вір-

¹ Текст короткого пам'ятного запису неодноразово передруковувався, наприклад, Л. Алішаном у зб. «Кам'янець», Венеція, 1896, стор. 171—172 (вірменською мовою).

² Пам'ятний запис Легаці на рукописі «Тлумачення книги прос тус» зберігається у ереванському «Матенадарані» під № 100, стор. 131 б; його запис на рукописі «Висловлювань Григорія Богослова» опубліковано в зб. «Кам'янець», стор. 174.

³ Симеон днір Легаці. Подорожні записки, хроніка і пам'ятні записи, Відень, 1936 (вірменською мовою); Симеон Легаці. Путевые заметки, М., 1965, стор. 248 (російською мовою).

⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 521, арк. 160. Інших Іванів крім Йовганнеса Карматанця серед тогочасного вірменського духовництва у Львові не було.

⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 3, т. 521, арк. 1579, 1580.

менів на Україні в 30—60-х роках XVII ст. у зв'язку з питанням про унію вірменської церкви з Римом, перешкодила дальшому розвитку їхнього друкарства у Львові.

У другій половині XVII ст. неодноразово робилися спроби відновити вірменське книгодрукування на Україні. В 1665 р. видатний культурний діяч Воскан Єреванці мав намір перевести свою друкарню з Амстердама до Львова, однак умови міста, де все вірменське культурне життя опинилося під контролем місії театинців, посланої Римом з метою завершити окатоличення українських вірменів, не сприяли цьому. В жовтні 1674 р. до Львова привезли з Рима комплект вірменських шрифтів для друкарні, яка, однак, не почала працювати. В 1696 р. виник проект заснувати вірменську друкарню в Маріамполі (поблизу Станіслава), але він також не був проведений в життя⁶.

Ця справа на Україні відновилася лише в другій половині XIX ст. У 1860—1865 рр. у Феодосії, в друкарні місцевої вірменської школи, випускався журнал «Масяц агавні ев Тсітсан Гаястаняйц» («Голубка Масісу* і Веселка Вірменії»), який редагував відомий вірменський культурний діяч Гавриїл Айвазян (брат видатного художника І. К. Айвазовського). В друкарні феодосійської школи видавалися також вірменські книги, серед них, між іншим, невідома українській історіографії двотомна «Історія Криму» Йовганнеса Тер-Абрагамяна (1865 р.).

Необхідно нагадати, що вірменська преса виходила і в Радянській Україні. В 1933 р. у Харкові, в Першій інтернаціональній друкарні Українського поліграфічного тресту, випускалася газета «Соцаршав» («Соціалістичний похід») — орган правління Харківського вірменського робітничого клубу. В світ вийшло не менше п'яти номерів цієї газети, що давно вже стала бібліографічною рідкістю.

Протягом трьох з половиною століть, що минули з моменту виходу першої друкованої вірменської книги на Україні, культурні зв'язки України і Вірменії проявлялися в дуже різноманітних формах. Почесне місце серед них займає вірменське друкарство — одна з найцікавіших сторінок в історії культурних взаємовідносин двох братніх народів.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

⁶ Докладніше про спроби відновити вірменське друкарство на Україні див. в наших статтях: Армянская книга на Украине в XVII ст., зб. «Книга», т. 6, М., 1962, стор. 146—168 та Армянское книгопечатание на Украине в XVII в., журн. «Патмбанасіракан гандес», Єреван, 1963, № 4, стор. 115—130.

* Масіс — друга назва гори Арарату.

ИСТОРИЯ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

в шести томах.

Главная редакция: П. Н. Поспелов
(председатель), Е. И. Бугаев, Л. Ф.
Ильичев, В. А. Карпинский, Д. М.
Кукин (зам. председателя), И. И. Минц,
И. Д. Назаренко, Б. Н. Пономарев.
Том второй. Партия большевиков в борьбе
за свержение царизма. 1904 — февраль 1917
года, М., 1966, 775 с.

Слова В. І. Леніна про те, що передреволюційна практична історія більшовизму «щодо багатства досвіду не має собі рівної в світі»¹ винесені на суперобкладинку другого тома багатотомної «Історії Коммунистической партии Советского Союза». Власне весь зміст тома — плідної праці великого колективу авторів — підпорядкований розкриттю цієї ленінської думки.

Неповних півтора десятиріччя, що становлять хронологічну канву книги, являють собою цілий період в історії нашої країни, період безпосередньої боротьби за повалення царизму — оплоту європейської й азійської реакції, період, насичений гострими класовими битвами і могутніми революційними потрясіннями. У ході цих битв партія більшовиків, яка ще на початку 1905 р. була, за характеристикою В. І. Леніна, «союзом підпільних гуртків»², стала партією мільйонних мас пролетаріату, перетворилася у справжнього їх керівника і політичного вождя. Значно зріс авторитет РСДРП в усьому міжнародному робітничому русі. Пролетаріат Росії, підкреслював В. І. Ленін, створив таку партію, яка проявила «більше за всіх здатності виконати свій обов'язок інтернаціональних революційних соціал-демократів»³.

Процеси швидкого кількісного зростання більшовицьких рядів у дожовтневий період, їх ідейного й організаційного зміцнення, розширення зв'язків у масах, мобілізації трудящих на штурм самодержавства — ці та інші питання діяльності партії у передреволюційний час привертати і привертають увагу авторів багатьох історичних праць. Не можна, проте, не зауважити, що якість теоретичного узагальнення дожовтневого практичного досвіду РСДРП явно відставала від кількості нагромадженого істориками фактичного матеріалу. До того ж, груз суб'єктивізму,

який деякий час тяжів над нашою історичною наукою, часто породжував неправильні уявлення про актуальність тих або інших історичних проблем, що гальмувало розробку багатьох важливих питань дожовтневої історії партії.

Дати правдиву картину розвитку партії у дожовтневий період, вільну від нашарувань культу особи, від суб'єктивізму — таке завдання поставив перед собою авторський колектив тома. Успіх у здійсненні його було забезпечено глибоко науковим підходом до предмету дослідження, послідовним застосуванням принципів історизму і партійності до аналізу практичного досвіду РСДРП, широкою джерельною базою книги. Запорукою цього успіху став і той факт, що автори в усьому йшли за Леніним, якнайширше використали теоретичну спадщину вождя, керувалися зразками його майстерного аналізу історії партії, оцінками й висновками.

Історія більшовицької партії дожовтневого періоду має порівняно широку документальну основу. Проте автори не обмежилися завданням докладно вивчити, прокоментувати, систематизувати вже відомий документальний матеріал. В процесі роботи над томом тривали пошуки нових документів, велася робота по розшифруванню нерозібраних і неповних протокольних записів тощо. В багатьох випадках це дало прекрасні результати. Так, авторам вдалося значно глибше висвітлити роботу Празької конференції завдяки розшифруванню протокольних записів і нотаток її делегатів. Хід Ціммервальдської і Кінтальської міжнародних конференцій соціалістів відтворено значно повніше завдяки використанню їх протоколів, одержаних з архіву Міжнародного інституту соціальної історії в Амстердамі.

Творчий підхід авторського колективу цього, як то речі, і попереднього⁴, тома багатотомної «Історії КПСС», до предмета свого дослідження насамперед знайшов свій вияв у правильному розв'язанні питання про свідомість і стихійність у робітничому русі, про співвідношення цих двох категорій. Адже і нині в історичних працях ми ще де-не-де зустрічаємося з рецидивами тієї занато спрощеної, а тому порочної в своїй основі схеми викладу передреволюційної історії РСДРП, коли партія більшовиків зображувалася єдиним ініціатором і керівником всіх революційних

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 126.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 142.

⁴ Огляд першого тома див. «Український історичний журнал», 1965, № 4.

виступів мас, а кожне її рішення подавалося як таке, що мало не автоматично відлювалося в життя. Історія знекровлювалася, перетворювалася у ланцюг суцільних перемог, а об'єктивно це давало зовсім протилежний результат — історичний подвиг партії применшувався, припинювалася роль мас в історичному процесі.

Автори тома справедливо наголосили на тому, що «елемент стихійності відіграв дуже істотну роль у виступах широких мас трудящих» (стор. IX). Інколи, особливо на початку революції 1905—1907 рр., організаційна діяльність партії навіть відставала від об'єктивного розвитку подій. Тривала й наполеглива діяльність більшовиків, спрямована на внесення свідомості і організованості в стихійний рух мас, на здійснення своєї керівної ролі в революційній боротьбі, розкривається авторами на конкретному матеріалі кожного з етапів історії партії. При цьому вони скрізь ідуть не від схеми, а від конкретного аналізу всієї сукупності подій, їх взаємозв'язків і взаємовпливів⁵.

Вся історія більшовицької партії викладається в тому на широкому фоні економічного й суспільно-політичного життя в Росії, в тісному зв'язку з розвитком робітничого й національно-визвольного руху. Висвітлення в книзі надзвичайно широкого кола проблем — соціально-економічних і політичних — не тільки не утруднює сприймання викладу основної теми, але, навпаки, має вагоме смислове навантаження. Адже саме сукупністю конкретно-історичних умов визначається кінець кінцем стратегія і тактика партії, її практична діяльність. Яскравий історичний фон допоміг авторам дати повнокровну і багатогранну історію партії, в якій знайшли висвітлення всі сторони її діяльності і, зокрема, теоретична, практична, організаційська робота, боротьба за чистоту марксистсько-ленінського вчення, проти ідейних ворогів марксизму.

Надзвичайно багато місця в тому відведено аналізу теоретичної діяльності партії і її вождя — В. І. Леніна. Авторі доклад-

но висвітлюють простежені Володимиром Іллічем закономірності розвитку буржуазно-демократичної революції і її переростання в революцію соціалістичну, вклад В. І. Леніна у розробку загальнотеоретичних (філософських) основ партії, аграрної та національної програми РСДРП. В книзі підкреслюється, що розробка В. І. Леніном теорії і тактики пролетаріату в питаннях війни, миру і революції, ленінський аналіз імпералізму як вищої і останньої стадії капіталізму, ленінська теорія соціалістичної революції з її висновком про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній, окремо взятій країні озброїли партію чіткою програмою дій, дали їй змогу сміливо вести робітничий клас до перемоги, незважаючи на всі труднощі і перепони.

Забезпечення гегемонії пролетаріату і залучення на його бік широких непролетарських мас було основним стратегічним завданням партії на протязі всього періоду 1904—1917 рр. Цілі більшовиків у цьому питанні неминуче стикалися з інтересами різного роду буржуазних і дрібнобуржуазних партій, які також вели боротьбу за маси. Послідовна і водночас гнучка більшовицька тактика, в якій гостра й непримиренна боротьба проти кадетів, меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій поєднувалися з укладанням тимчасових угод і блоків з представниками дрібнобуржуазної революційної демократії, забезпечила успішне розв'язання головного стратегічного завдання партії. На відміну від багатьох своїх попередників автори даної книги глибоко й уважно досліджують особливості тактики більшовиків у конкретних умовах кожного історичного етапу, дають правильне висвітлення складного й цікавого питання про ставлення більшовиків до революційної буржуазної демократії під час боротьби за здійснення буржуазно-демократичного перевороту.

В. І. Ленін писав про три табори на політичній арені Росії на етапі буржуазно-демократичної революції: табір робітничої демократії, урядовий і ліберально-буржуазний. Проте до недавнього часу в деяких історичних працях можна було зустріти надто спрощену схему розстановки класових сил у країні, в якій ліберально-буржуазний табір ототожнювався з урядовим. Вся складність взаємовідносин між класами і партіями всередині Росії на буржуазно-демократичному етапі революції вкладалася в цій схемі у вузькі рамки боротьби двох сил, що протистояли одна одній. Ясно, що такий підхід не сприяв правильному аналізу розстановки класових сил у країні. Адже, займаючи проміжну позицію між таборами революції і реакції, ліберальна буржуазія мала своє політичне обличчя, свою політичну платформу і являла собою опозицію царизмові, хай бязгузливу й половинчасту.

Автори тома відійшли від звичних уявлень і у повній мірі відновили ленінське

⁵ Слід, проте, зауважити, що в деяких поодиноких випадках автори все ж збиваються на перебільшення ролі свідомого, більшовицького початку, зокрема у виступах демократичної інтелігенції. На стор. 335 говориться, наприклад, що «на заклик більшовиків в січні—березні (1911 р.—Л. Н.) було оголошено студентський страйк, який охопив більшість вищих учбових закладів Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Томська, Варшави» (до речі, до цього переліку слід було б включити Одесу). Мова йде про студентський страйк протесту проти циркуляру міністра освіти Кассо, що ліквідував рештки університетської автономії заборонаю в стінах університету будь-яких гуртків, аж до наукових. Навряд чи в розпорядженні авторів є документи про те, що цей страйк проходив «на заклик більшовиків».

положення про розстановку сил на політичній арені Росії. «В Росії,—говориться у книзі,—ще в канун революції 1905—1907 рр. намітились, а в ході її відкрито виступили на політичній арені три табори: демократичний, пролетаріат і його союзник—селянство, що уособлювали рушійні сили революції, які боролись за повалення царизму і встановлення демократичної республіки; ліберально-буржуазний, що добивався конституційної монархії і запобігання народній революції; урядовий (царизм і дворянство), що всіма силами прагнув не допустити соціального перевороту, зберегти непорушним монархічний лад» (стор. 10).

Правильна, ленінська постановка цього питання дала авторському колективу змогу глибоко і всебічно висвітлити хід і характер революції 1905—1907 рр.—першої народної революції епохи імперіалізму, буржуазної за своїм соціальним змістом і водночас пролетарської за засобами боротьби і за тією керівною роллю, яку відіграв у ній робітничий клас. На жаль, менш чітко згадані три табори простежуються в томі там, де йдеться про роки нового революційного піднесення (1910—1914), про підготовку та проведення другої буржуазно-демократичної революції в Росії. Лютьєва революція представлена в деяких місцях книги як зіткнення двох сил — пролетарських мас і самодержавства (див., наприклад, стор. 667). Це вірно в своїй основі, оскільки ліберальна буржуазія не стільки боролася за царизмом, скільки прагнула порозумітися з ним. Але факт утворення в ході революції буржуазної влади (хай і поруч з революційно-демократичною диктатурою пролетаріату і селянства) вже сам по собі вимагає приділити більше уваги третьому — ліберально-буржуазному табору.

Безперечним досягненням авторів тома є також глибокий аналіз розстановки сил всередині демократичного табору. Тенденція до зображення його у вигляді якогось «єдиного потоку» також відійшла в минуле. В демократичному таборі лише робітничий клас, очолюваний більшовиками, був послідовно революційним, що ж до дрібнобуржуазної демократії, то вона хиталася між пролетаріатом і ліберальною буржуазією. Ці хитання зумовили необхідність більшовицької тактики «лівого блоку», яка почала широко застосовуватися в умовах революції 1905—1907 рр. Суть тактики «лівого блоку» полягала в тому, щоб залучити селянство та інші дрібнобуржуазні верстви до боротьби проти царизму, створити єдиний демократичний фронт всіх «лівих» сил, ізолювати від лібералів ті прошарки дрібної буржуазії, які ще не навчилися розрізняти революційність і опозиційність. «Ціль і зміст лівоблокістської тактики полягали в тому, щоб щоразу при розв'язанні певних найближчих практичних завдань революції залучати дедалі більш і більш широкі народні маси до

відкритої боротьби з царським самодержавством. Тому, ведучи ідейні бої проти меншовиків і есерів, викриваючи опортунізм перших і непролетарські погляди других, не здаючи своїх принципіальних позицій, більшовики простягали руку всім, хто йшов на відкрити боротьбу проти царизму» (стор. 111).

Цілком виправданий інтерес істориків до лівоблокістської тактики більшовиків (як в період першої російської революції, так і особливо в період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії) дасть, очевидно, цілий ряд нових праць, присвячених розробці цієї важливої проблеми. В ході її вивчення знайдуть, безперечно, висвітлення різні сторони й аспекти ставлення більшовиків до дрібнобуржуазних партій, зокрема до есерівської, національних соціал-демократичних, національних народницьких партій. У другому томі «Історії КПСС» ці питання поки що поставлені в надто загальній формі, і висновок авторів про те, що «більшовики не були тоді (у 1905 р.—*Л. Н.*) єдиними керівниками руху», а «успіх революції залежав від єдності дій всіх революційних сил», слабо підкріплені конкретним матеріалом.

Проводячи тактику «лівого блоку», більшовики в той же час ніколи не поступалися своїми ідейними принципами. Над усе цінуючи єдність партії, вони мислили її, проте, лише на принципіальному марксистському ґрунті. Різного роду примиренські тенденції до об'єднання на безпринципній, опортуністичній основі завжди зустрічали найсуворіший осуд з боку В. І. Леніна. Він різко виступав проти тих, хто «посиланням на великий принцип єдності пролетарської армії виправдують безпринципні або мізерно-дипломатичні спроби «об'єднання» чи «зближення» з провідниками буржуазного впливу на пролетаріат». Водночас Володимир Ілліч підкреслював, що «велика справа об'єднання і зміцнення армії революційного пролетаріату, яка веде боротьбу, не може бути виконана без повного розмежування, без нещадної боротьби з тими, хто проводить буржуазний вплив на пролетаріат»⁶. Генеральним принципом лівоблокістської тактики більшовиків було: «Окремо йти, разом бити». Партійна самостійність більшовиків у блоках, що укладалися, ніскільки не порушувалася. На противагу дипломатичній грі лідерів меншовизму в «єдність згори» більшовики послідовно й неухильно проводили лінію на «єдність знизу», тобто згуртування самих робітничих мас у їх практичній боротьбі за революційні вимоги.

У передмові до тома автори зауважують, що вони прагнули показати історію нашої партії не лише як історію її центральних органів і установ, а й всієї системи партійних організацій. «При цьому важливо

було по можливості ширше відбити діяльність місцевих партійних організацій, зокрема в національних районах, висвітлити питання партійного керівництва стосовно до кожного етапу революційної боротьби» (стор. X). З цим відповідальним завданням автори справилися. Вони не тільки дали картину діяльності численних більшовицьких організацій, але й намагалися проаналізувати особливості їх тактики, викликані місцевими умовами.

Природно, що в полі зору авторів тома постійно були питання, зв'язані з Україною і з роботою місцевих більшовицьких організацій. Україна в період імперіалізму була ареною гострих класових конфліктів, запеклих революційних битв. Більшовики тут відіграли велику роль у розгортанні успішної боротьби робітничого класу і селянства України проти царизму і капіталізму, за встановлення диктатури пролетаріату. Вони вели наполегливу боротьбу за партію, проти ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, примиренців та інших опортуністів.

Увагу авторського колективу привернули, насамперед, проблеми становлення і зміцнення більшовицьких організацій на Україні напередодні і в період революції 1905—1907 рр. У книзі, зокрема, йдеться про розмежування більшовиків з меншовиками у Харкові, Катеринославі, Донбасі (стор. 36—37), про обговорення в більшовицьких організаціях України рішень III з'їзду РСДРП (стор. 66—67), про осінні страйкові бої українського пролетаріату, грудневі збройні повстання у Донбасі і Харкові. Порівняно широко висвітлюються в томі події, зв'язані з виступами у розташованих на Україні військах і у Чорноморському флоті. Проте де в чому автори не завжди послідовні. Так, наприклад, назвавши в числі керівників повстання саперів у Києві Ф. М. Петрова, вони чомусь не згадали Б. П. Жадановського, чия роль у подіях була незрівнянно більшою (стор. 124). На стор. 90, де мова йде про повстання на «Потьомкіні», говориться, що до складу «Севастопольської матроської централки» входили більшовики О. М. Петров і Г. М. Вакуленчук. Тимчасом, у складі «Централки» були й інші більшовики — І. Т. Яхновський, О. І. Волошин.

В період революції 1905—1907 рр., як підкреслюється в томі, більшовики оволодівали мистецтвом керівництва масами в безпосередній революційній боротьбі. В ході відкритих боїв проти царського самодержавства більшовики здобули великий досвід поєднання різних форм роботи — мирних і немирних, легальних і нелегальних. Вони навчилися сполучати політичні й економічні страйки, давши прекрасні зразки поєднання боротьби за корінні інтереси робітничого класу з виступами за його поточні економічні й соціальні потреби. В горнилі класових битв було перевірено досвід масового політичного страйку і

збройного повстання. «І перемоги і поразки революції дали великі історичні уроки російському народові»⁷.

Наступний історичний період — роки століпінської реакції — змусив більшовиків оволодівати новими тактичними навичками. Від тактики «любові атаки» довелося перейти до тактики «обхідних маневрів». В цей період партія вчилася мистецтву правильного відступу, вмінню послідовно й систематично вести роботу серед мас в умовах найжорстокішого поліцейського терору. Справа стояла так, що довелося боротися за саме існування партії, за її збереження. Успіх у цій боротьбі був забезпечений, насамперед, високою принципіальністю ленінської партії, її непримиренністю до будь-якого опортунізму. Оголосивши війну розколюючим, руйнівникам нелегальної партії — ліквідаторам, одзовістам, центристам, більшовики не тільки відстояли, але й розвинули далі революційні принципи партії, її тактику. В час, коли на черзі дня в країні стало нове революційне піднесення, вони виявилися єдиною партією, здатною вести за собою пролетарський авангард. Роки нового революційного піднесення ще раз переконливо підтвердили правильність політичних лозунгів і тактичної лінії більшовиків, і не випадково у 1914 р. за ними йшло $\frac{4}{5}$ свідомих робітників Росії.

Насичені великим матеріалом глави тома, присвячені періодові реакції і нового революційного піднесення, особливо цікаві показом того, якими шляхами йшов робітничий клас Росії до Жовтня, як крок за кроком зростала його політична свідомість і організованість, міцніла рішучість твердо, до кінця боротися з самодержавством і капіталом. Сторінки тома є переконливою ілюстрацією процесу переходу на позиції революційного марксизму всього свідомого й чесного в РСДРП і робітничому класі. Як не силкувалися ліквідатори, одзовісти та інші вороги партії збити РСДРП з вірного шляху, правильна тактика і велика організаційна робота більшовиків робили свою справу. Той факт, що їх боротьба проти ліквідаторства, одзовізму, троцькізму мала глибоко принципиальний характер, згуртував навколо більшовиків і кращі елементи меншовизму. В книзі наводиться цікавий матеріал про блок більшовиків з меншовиками-партійцями, який став одним з важливих факторів ідейного й організаційного розгрому ліквідаторства. Саме цей блок дав, зокрема, можливість налагодити випуск легальних партійних видань — «Робочей газети», «Звезды», які відіграли винятково важливу роль у боротьбі більшовиків за маси, у вихованні їх у дусі партійності, в підготовці їх до нових революційних битв. В томі є чимало матеріалу про діяльність більшовиків України, спрямовану на збереження і зміцнення нелегальних організацій, про

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 263.

їх відсіч ліквідаторству й одзовізму на місцях, про здійснення на практиці союзу більшовиків з меншовиками-партійцями в Одесі, Харкові, Катеринославі, Києві. Цілий ряд меншовиків-партійців, що працювали на Україні спільно з більшовиками, стали згодом членами більшовицької партії (В. П. Затонський, Я. Д. Зевін, Д. М. Шварцман та ін.).

Тривала і наполеглива боротьба В. І. Леніна, більшовиків за партію була завершена VI (Празькою) конференцією РСДРП. Залучення нових матеріалів дало авторам книги змогу значною мірою по-новому висвітлити роботу по підготовці конференції та її хід, дати об'єктивну оцінку її історичного значення, усунути перебільшення ролі Й. В. Сталіна в організації і проведенні конференції, властиве багатьом працям, написаним під впливом культу особи. «Конференція визначила політичну лінію і тактику партії в умовах нового революційного піднесення, закріпила перемогу марксистських принципів, відродила партію і її Центральний Комітет. Скликання партійної конференції і прийняті нею рішення були видатною перемогою більшовизму над опортунізмом. Очищення партії від опортуністів стало однією з найважливіших умов успішної організації і революційної мобілізації мас на боротьбу за повалення царського самодержавства» (стор. 379).

З весни 1912 р. робітничий рух у Росії піднявся на вищий, якісно новий етап. Його гаслом стає вже не розпливчастий лозунг «Геть самодержавство», а значно чіткіший і виразніший «Геть царський уряд! Хай живе республіка!». Від масових страйків — економічних і політичних — робітники почали переходити до вуличних демонстрацій. «Мало того, — писав В. І. Ленін, — що занепад і розпад змінюються пожвавленням. Робітничий клас перейшов до масового наступу на капіталістів і на царську монархію»⁸. Влітку 1913 р. Ленін констатував наявність у Росії політичної кризи.

В цих умовах діяльність більшовиків спрямовувалась на об'єднання навколо лозунгів партії робітничого руху в масштабах усієї країни. В боротьбі за пролетарські маси, за їх згуртування навколо більшовицьких лозунгів були використані робітничча легальна преса, зокрема газета «Правда», більшовицька фракція Думи, профспілки, робітничі клуби, страхова кампанія. І переважна більшість свідомих робітників стала під прапори партії. Її заклики зустрічали в масах найглибший відгук. Швидкими темпами йшло посилення більшовицького впливу на Україні. Відвідавши рудники Катеринославщини, більшовицький депутат IV Державної думи Г. І. Петровський писав влітку 1913 р.: «Марксизм все більше і більше завойовує становище у цьому величезному районі...

Свідоме ядро шахтарів є майже на кожному руднику» (стор. 410).

Завдяки більшовицькому керівництву робітничі страйки з локальних почали перетворюватися у всеросійські. В країні склалася об'єктивна революційна ситуація, яка, проте, у 1914 р. в революцію не переросла. Значною мірою це було результатом впливу зовнішнього фактора — перша світова війна перервала дальший розвиток революційної боротьби. Автори тома, однак, не обмежилися посиланням на цей зовнішній фактор, але глибоко проаналізували причини внутрішнього характеру, які не дали змоги революційній ситуації 1914 р. перерости в революцію. Авангард пролетаріату — робітничий Петербург — вирвався вперед, периферія за ним не встигала. Селянство і армія мовчали. Потрібен був додатковий стимул для розв'язання революційної енергії мас.

Таким стимулом, всупереч надіям російської буржуазії, що сподівалася знайти у війні засіб для відвернення мас від революційної боротьби, стала перша світова війна. Рішуче виступивши проти імперіалістичної війни і висунувши лозунг перетворення її у війну громадянську, більшовики будували свою тактику з метою використати обстановку, що склалася, для революційної мобілізації мас. В неймовірно тяжких умовах війни, різко погіршених змінами складу російського пролетаріату, зрадницькою поведінкою дрібнобуржуазних партій, прямою зрадою лідерів II Інтернаціоналу, партія більшовиків одна зберегла свою боєздатність і наполегливо готувала робітничий клас до вирішальних боїв з самодержавством. «І коли в лютому 1917 р. грянула революційна буря, більшовики були з масами і на чолі їх, показавши себе безстрашними керівниками революційних битв, що вирішили долю монархії» (стор. 654).

Завдяки рішучій антивоєнній позиції більшовиків їх діяльність в період першої світової війни набула широкого міжнародного резонансу. Заслугою авторів тома є глибокий аналіз діяльності партії на міжнародній арені. Особливо широко, окремим розділом, висвітлюється ця діяльність у період першої світової війни, коли зрада лідерів II Інтернаціоналу справи соціалізму поставила революційних марксистів перед необхідністю боротьби з соціал-шовінізмом і створення нового, III Інтернаціоналу. Виступаючи проти соціал-шовінізму і центрризму, більшовики згуртовували навколо революційних лозунгів нечисленні ще тоді сили лівих соціалістів на Заході. З утвореної зусиллями В. І. Леніна Ціммервальдської лівої вийшов згодом ряд діячів III, Комуністичного Інтернаціоналу.

Том завершується розділом про роль партії більшовиків у Лютневій революції. Весь матеріал цього розділу — переконлива відповідь численним фальсифікаторам історії нашої країни, в інтерпретації яких

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 400.

Лютнева революція була здійснена руками ліберальної буржуазії. Факти, наведені в книзі, є наочним доказом того, що рушійною силою буржуазно-демократичного перевороту в Росії був робітничий клас, а справжнім виразником його революційних устремлінь — партія більшовиків. Історичне значення Лютневої революції полягало не тільки в тому, що в її ході було зруйновано романовську монархію, але і в тому, що вона пішла далі звичайної буржуазної революції, здійснивши безпрецедентний стрибок від самодержавної влади до влади Рад робітничих і солдатських депутатів. Створивши поруч з буржуазною владою органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, Лютнева революція створила і найважливіші суспільно-політичні передумови для соціалістичного перевороту.

Так увінчалася успіхом виняткового історичного значення тактика більшовиків, що спиралася на тверезе врахування співвідношення класових сил у країні, на творчі сили народних мас і їх пролетарського авангарду. Піднімаючи робітничий клас на повалення самодержавного ладу, більшовики водночас готували його до майбутніх битв за соціалістичне перетворення суспільства. Ліквідація царизму розглядалася ними лише як перший етап успішної боротьби пролетаріату. На черзі дня були нові класові бої, що увінчалися всесвітньо-історичною перемогою у жовтні 1917 р.

Такий у загальних рисах зміст другого тома «Історії КПСС». Історики, пропагандисти, найширші кола читачів мають тепер систематичний і чіткий виклад подій одного з найбільш напружених і динамічних етапів історії партії. Увагу авторів у рівній мірі привертають і події, і їх безпосередні творці — народні маси, що піднялися на рішучу боротьбу за свої життєві права. Перед очима читача проходять сотні імен тих, хто не шкодував свого життя в ім'я революції. І. Ф. Арманд,

О. Є. Бадаєв, М. І. Васильєв-Южнін, М. Ф. Владимирський, В. В. Воронський, С. І. Гусев, І. Ф. Дубровінський, Р. С. Землячка, О. М. Коллонтай, Л. Б. Красін, Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, М. К. Муранов, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, О. Ф. Розмирович, Я. М. Свердлов, І. І. Скворцов-Степанов, М. В. Фрунзе, М. Г. Цхакая, В. Л. Шанцер (Марат), О. М. Ярославський — життєвий подвиг кожного з цих і десятків інших самовідданих героїв яскраво постає з сторінок книги.

При написанні тома автори не могли не враховувати тієї обставини, що дожовтневий період історії партії є предметом пильного інтересу не тільки марксистської, але й зарубіжної буржуазної історіографії. Лише протягом останнього десятиріччя на книжковому ринку з'явилися десятки праць буржуазних авторів, де у вкрай спотвореному вигляді викладаються питання дожовтневої історії Росії, краху романовської монархії, питання, зв'язані з діяльністю В. І. Леніна в передреволюційний період тощо. Автори книги намагалися в кожному конкретному випадку давати критику буржуазних концепцій. І все ж хотілося б, щоб ця критика була більш предметною і не такою безособовою. Очевидно, і у вступі слід було б назвати принаймні деякі напрямки буржуазної фальсифікації дожовтневого етапу історії партії.

Історичну правду про великий і героїчний шлях, пройдений нашою партією, здатна дати читачеві тільки марксистська історіографія. Радянські історики відтворюють цей шлях, спираючись на випробуваний діалектичний метод пізнання суспільних явищ. Другий том «Історії КПСС» є гідним вкладом у розробку величної історії більшовницької партії, могутньою ідейною зброєю радянських людей у їх боротьбі за світле комуністичне завтра.

Л. П. НАГОРНА.

РОЗПОВІДАЮТЬ ХУДОЖНЬО-МЕМОРІАЛЬНІ ДОШКИ КИЄВА.

Путівник-довідник, вид-во «Мистецтво», К., 1966, 112 с.

Є про що розповісти меморіальним дошкам Києва — міста з тисячолітньою історією.

З того часу, як виникли міста, вони стали політичними, економічними і культурними центрами країн. Саме тому їм належить визначне місце в історії народів. Але й серед міст є такі, що внесли особливий вклад, відіграли надзвичайну, можна сказати, виняткову роль в історичному розвитку того чи іншого народу. Безумовно, до їх числа належить і Київ.

Початок Києва, що його літопис називає «матір'ю городів руських», губиться в глибині віків. І хоч існують серед істориків різні точки зору щодо часу виникнен-

ня і причин піднесення Києва, але одне ясне, що цьому місту не випадково судилося з IX ст. стати столицею градом Київської Русі. Східні слов'яни пережили блискучий спільний період у своїй історії, перебуваючи в складі Київської Русі, найбільшої і наймогутнішої держави середньовічної Європи. Ця держава була висхідним етапом в історії трьох східно-слов'янських народів — російського, українського і білоруського.

Старезні київські стіни не раз були свідками героїчної боротьби народних мас за незалежність, соціальну справедливість і свободу. Не раз Київ плондрували вороги. Та місто знову і знову оживало, віднімалося з руїн і попелища, бо існував народ — творець цього міста, яке для нього було завжди дорогим. Можна навести величезну кількість прикладів, що ілюструють визначальну роль Києва в житті укра-

їнського народу, а також його важливе місце у розвитку зв'язків і дружби між народами в різні історичні періоди.

Про Київ існує велика література, в якій розповідається про його історію та значення. І при цьому всьому слід відзначити, що рецензована книжка є першим оригінальним виданням. В ній про важливі події і визначних людей розповідають меморіальні (пам'ятні) дошки — мармурові сторінки своєрідного літопису. Вони є свідченням поваги до минулого і одночасно стверджують його зв'язок з сучасністю. Прогресивне з минулого стає живою традицією для наступних поколінь, для будівників нового — комуністичного суспільства.

Меморіальні дошки завжди зв'язані з конкретними подіями і місцем, де вони відбувалися. Таке увічнення минулого, наче і доступне для широких народних мас, — це один із засобів поширення історичних знань. У Києві є величезні можливості не тільки в справі пропаганди історичних знань серед його жителів, але й сотень тисяч людей, які відвідують щорічно столицю України.

З книжки довідуємося, що в Києві, майже виключно за роки Радянської влади, встановлено понад 200 меморіальних дошок на відзнаку важливих історичних подій, а також на честь видатних партійних і державних діячів, вчених, письменників, митців та ін. Путівник багато ілюстрований, вдало оформлений в художньому та поліграфічному відношеннях.

Створення такого видання потребувало від автора-упорядника А. М. Галайчука багато праці і знань. Це перша спроба в одній книжці показати всі меморіальні дошки Києва. І справа зводилася не тільки до того, щоб виявити пам'ятки, але й сказати про час їх встановлення, авторів, уточнити ряд даних, що подаються на меморіальних дошках. Автором-упорядником проведена значна дослідна робота. Вдале розміщення матеріалів і наявність покажчиків полегшують користування довідником. Така книжка потрібна, і читається вона з великим інтересом.

Рецензована книга є своєрідним підсумком того, що вже зроблено в справі встановлення меморіальних дошок у місті. Але кожен підсумок — це не простий перелік зробленого, не проста сума фактів. Він включає також розкриття позитивного, відзначення недоліків та висловлення побажань. Матеріали путівника-довідника, слова з передмови до нього про те, що «на наших вулицях з'являється ще чимало нових меморіальних дошок» (стор. 5), дають підставу для висловлення деяких міркувань.

Позитивною слід вважати ту обставину, що близько 70 проц. всіх меморіальних дошок стосуються радянського періоду історії. Знайшли тут своє відображення події, зв'язані з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, з історією громадянської і Великої Вітчизняної війн.

І нічим не можна пояснити і виправдати те, що в Києві немає меморіальних дошок (крім персональних), які свідчили б про нові історичні явища періоду соціалістичного будівництва. В місті за роки Радянської влади збудовано багато нових промислових підприємств, наукових та культурних закладів, відбувалися важливі перетворення у політичному, громадському та виробничому житті, але вони при встановленні пам'ятних дошок незаслужено випали з поля зору. Слід було б цей недолік виправити, бо трудові традиції поряд з революційними теж відіграють дуже важливу роль.

Ще не все можливе зроблено, щоб меморіальні дошки розповідали про видатні події та людей різних епох. Що стосується періоду феодалізму, то слід було б більшу увагу звернути на Подол і територію так званого Старого міста. А чи не доцільно територію колишніх Михайлівського і Братського монастирів перетворити у Заповідники, відповідно їх оформивши? Можна було б ширше використати можливість, що їх мають державний заповідник Києво-Печерська лавра, Кирилівська церква та ін. У Києві жили і працювали в різний час такі видатні культурні діячі, як Сімеон Полоцький, Інокентій Гізель, Іоанікій Галатювський, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Георгій Кониський. Тут жив останні свої роки і похований прославлений козацький гетьман Петро Сагайдачний. Про згаданих та багатьох інших діячів теж мають розповідати меморіальні дошки.

Не знайшов у путівнику відображення ряд подій XIX ст. Зокрема немає пам'ятної дошки, присвяченої Кирило-Мефодіївському товариству, що виникло і діяло в Києві. Зовсім випав цілий етап у революційній боротьбі, пов'язаний з діяльністю народництва. І це в той час, коли Київ був одним з важливих центрів революційного народницького руху.

Потрібно було б показати місце видання журналу «Киевская Старина», який багато зробив у справі розвитку україністики. Доречно зазначити, що в Києві поки що дуже мало увічнено пам'ятних місць, зв'язаних з українським національно-визвольним рухом. Над цим слід було б серйозно подумати.

З найдавніших часів Київ відіграв роль всеукраїнського центру. Він притягав до себе діячів, що постійно жили в інших місцевостях України. Багато їх відвідування Києва відобразити і в меморіальних дошках. Але тільки перебування в місті І. Франка, М. Коцюбинського відзначено таким чином. Виникає питання, а чому це не зроблено і щодо інших видатних українських діячів науки, культури та мистецтва, які, хоч і короткочасно, перебували в Києві? І цю прогалину можна і потрібно ліквідувати з допомогою певних наукових досліджень або враховуючи вже відоме.

Київ — столичне місто України. Ніколи історичний розвиток українського народу не був ізольованим процесом, а відбувався у тісному зв'язку з історією інших народів. Це має знайти своє відображення і в меморіальних дошках. Місто відвідували і довгий час жили в ньому видатні представники інших народів. Дещо зроблено в цьому відношенні. Є дошки, що свідчать про перебування в Києві таких російських діячів, як В. Н. Васнецов, О. М. Горький, О. І. Купрін, М. С. Лесков, Н. В. Нестеров (художник), П. М. Нестеров (льотчик), Петро І, О. С. Пушкін. Інші розповідають про грузинів — Ладю Кецохелі і В. С. Кіквідзе. Оце і все. А можна й потрібно показати більше. Багато на таких меморіальних дошках дати також написи відповідною мовою, а не тільки українською. Доцільно, щоб окремі написи про це були також в готелях міста.

Популярність та значення Києва виходять далеко за межі нашої країни. В різний час у місті жили і побували видатні представники багатьох зарубіжних країн, зокрема політичні й культурні діячі, вчені. Це потрібно було б теж відобразити, але досі ще нічого не зроблено в цьому відношенні. В першу чергу, в зв'язку з наближенням 50-річчя Великого Жовтня необхідно відзначити події і учасників революційного руху. Так, наприклад, відомо, що в 1919 р. у Києві на вул. Ф. Енгельса (тоді Лютеранська) в будинку № 23 перебували іноземні групи КП(б)У, які об'єднували німців, угорців, чехів і словаків, сербів, румун та революціонерів з інших країн. Тут слід було б встановити меморіальну дошку, а сам будинок відповідно оформити і перетворити в міжнародний клуб для зустрічі киян з зарубіжними делегаціями.

Необхідно попрацювати, щоб відновити ряд подій та фактів з історії міжнародних зв'язків Києва. Справа настільки важлива і актуальна, що нею слід було б серйозно зайнятися науковим установам, зокрема історичним.

Взагалі хочеться сказати, що у встановленні меморіальних дошок у місті ще мало наукового підходу, мають місце елементи стихійності. Стосується це також інших

міст та населених пунктів України. В цій справі мають бути провідними вказівки В. І. Леніна про монументальну пропаганду.

Автор-упорядник рецензованого путівника провів значну роботу по уточненню ряду фактів. Це знайшло своє відображення у примітках в книжці. Але дуже прикро, що є неточності і помилки на меморіальних дошках, про що вже йшла мова в пресі¹. Слід було б ці помилки найближчим часом виправити.

Ряд меморіальних дошок має досить невиразний характер у художньому відношенні. Часто це звичайні написи, які не звертають на себе уваги, не викликають відповідних емоцій, думок, бажання глибше познайомитися з подією чи діячем. Художнє оформлення пам'ятних дошок повинно здійснюватися на належному рівні.

Тираж путівника-довідника 10 тис. прим., але книжку вже зараз не можна знайти у продажу. Потрібно, щоб видавництва зважили на це і збільшили тиражі для такого типу видань. Було б не погано, коли б вони друкувались також іншими мовами.

Є надії, що слідом за довідником про меморіальні дошки Києва вийдуть книжки, присвячені таким пам'яткам в інших містах.

І нарешті хочеться висловити докір історикам. Ряд недоліків, упуцень у справі встановлення меморіальних дошок в Києві є наслідком того, що історики не приділяють цьому належної уваги. І не тільки в Києві, але й в інших населених пунктах республіки.

Історики повинні постійно думати про поширення історичних знань, а тому й взяти найактивнішу участь у справі увічнення пам'ятних місць.

В зв'язку з 50-річчям Великого Жовтня в республіці буде встановлено велику кількість меморіальних дошок, і тут саме для істориків широке поле діяльності.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

¹ Див. Л. Хінкулов. Прикрі помилки та неточності, газ. «Вечірній Київ», 5 серпня 1966 р.

Я. Д. ІСАЄВИЧ. БРАТСТВА ТА ЇХ РОЛЬ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ XVI—XVIII ст., вид-во «Наукова думка», К., 1966, 248 с.

Дослідження історії культури — найвідсталіша ділянка в українській радянській історіографії. Тому слід вітати видання книжки Я. Д. Ісаєвича, присвяченої висвітленню ролі братств — релігійно-національних організацій православних міщан — у розвитку української культури XVI—XVIII ст.

Вивчивши названу літературу й доступні джерела, автор відзначає, що найдавніше Львівське Успенське братство остаточно оформилось у 1585—1586 рр. і мало значний вплив на поширення цих організацій по всій Україні. Багато братств користувались його статутом. Розгортання братського руху також сприяло визнання митрополитом і єрусалимським патріархом Київського богоявленського братства. Важливим чинником у діяльності останнього був вступ до нього гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного з усім Запорозьким

військом. Козаки виявили свою солідарність з програмою братства і заявили, що беруть його під свій захист.

Згуртування навколо братств представників різних суспільних угруповань мало певне значення для активізації боротьби проти наступу війовничого католицизму, на захист національних прав українського народу. Тому цілком слушно автор багато уваги приділив виявленню соціального складу та організаційної структури братств.

Соціальна неоднорідність була джерелом суперечливих тенденцій всередині братств. Разом з тим боротьба проти національного гноблення, їх культурна діяльність відповідала інтересам всього українського населення.

На відміну від Львівського, Київського і Луцького братства, які виникли в середніх і малих містах, об'єднували переважно все українське населення в межах парафії. Здебільшого їх членами були ремісники, крамарі, дрібні землевласники.

Незважаючи на неоднорідність братств, визначальною в їх діяльності була течія, що відбивала корінні інтереси українського народу, прагнула відстояти самобутність його культурного розвитку, виступаючи за зміцнення дружніх зв'язків з російським та іншими народами.

Говорячи про участь братств у суспільно-політичному житті України, автор наводить багато конкретних прикладів, які свідчать про досить тісні культурні зв'язки (книгообмін, взаємні відвідування тощо) з Росією, Молдавією, південно-слов'янськими країнами (сербами, болгарами) та ін. Різноманітні ділові стосунки братств сприяли зміцненню міжнародних відносин України, а культурні контакти вели до взаємозбагачення дружніх народів духовними цінностями.

Досить цікаві сторінки присвячені діяльності цих організацій у галузі шкільної освіти, а саме заснуванню вищих і початкових шкіл, що утримувались самими трудящими або братствами. Демократичні традиції братських шкіл мали значний вплив і на формування передової педагогічної думки. Визначною пам'яткою цього є статут школи, розроблений Львівським братством, який має назву «Порядок шкільний». Сприяючи піднесенню культурного рівня суспільства, братські школи зробили значний внесок у справу визвольної боротьби народу проти соціального і національного гноблення.

Братства багато уваги приділяли книгодрукуванню. Особливістю у видавничій діяльності Львівського Успенського братства є те, що організована ним друкарня призначалась в основному для обслуговування суспільно-політичної та освітньої діяльності братства. Позитивною рисою братського книгодрукування цього періоду був випуск великими тиражами посібників для початкових шкіл.

Книги, видані Львівською ставропігією,

як і іншими українськими друкарнями, користувались попитом не тільки на Україні, але й в Росії, Молдавії, Волощині, Трансільванії та у південних слов'ян. Окремі видання братства потрапляли в Польщу, Чехію, Угорщину, Англію, Швецію.

Цінність книжки Я. Д. Ісаєвича полягає в тому, що вона поєднує глибоку науковість з популярним викладом матеріалу. Однак хочеться висловити деякі міркування з приводу висвітлення порушених в ній питань. Авторіві слід було б дати більш повне уявлення про мережу братств на Україні, чіткішу характеристику діяльності дрібних організацій, висвітлити стан шкільної освіти до виникнення братств, що допомогло б рельєфніше підкреслити їх роль у створенні шкіл. Тоді переконливіше звучало б твердження дослідника, що братські школи — це новий етап у розвитку народної освіти на Україні. Дуже скупо показана і діяльність братств по утриманню шпиталів, яких на Україні було немало, про що свідчать дані за 1740—1747 рр. У той час тільки в 7 з 10 полків Гетьманщини нараховувалося 589 шпиталів.

У книзі детально говориться про видавничу діяльність Львівського братства, але чомусь ця галузь залишається поза увагою, коли йдеться про Луцьке, Київське та ін.

Знайомство з працею Я. Д. Ісаєвича наводить на думку про необхідність спеціальних досліджень з історії освіти, охорони здоров'я, книгодрукування на Україні та інших питань.

І. Л. БУТИЧ

* * *

Не такою вже частою подією є поява окремих досліджень з історії української культури періоду феодалізму. Тому вихід у світ монографії львівського історика Я. Д. Ісаєвича, присвяченої братствам XVI—XVIII ст., є дуже відрадним явищем.

Автор покликається на численні першоджерела, багато з яких уперше вводить в науковий обіг. Ряд джерел він інтерпретує по-своєму, виправляючи, щоправда, дуже обережно й тактовно. Різні публікації та з архівних фондів нашої країни і Польської Народної Республіки. Використовуючи опубліковані джерела, дослідник звіряє їх з оригіналом і виправляє допущені при вичитуванні помилки. Таким чином автор значно розширює коло першоджерел з теми. Крім того, він посилається на вітчизняну та іноземну літературу. Серед використаної літератури є стародруки і праці, що вийшли зовсім недавно, але всі вони торкаються історії братств. Як видно із змісту книги та з покликів, творча лабораторія і дослідницька база дуже багаті й різноманітні. Шкода тільки, що про неї сам автор у вступі сказав дуже мало. Широке коло джерел і літератури дало змогу авторові монографії прийти до глибоко аргументованих висновків.

Показуючи виникнення українських братств, Я. Д. Ісаєвич детально зупиняється на характеристичні передумов цього процесу, виділяє їх з середовища інших одноіменних і подібних організацій, які існували в різний час у різних народів. При цьому він показує еволюцію братств, які організаційно оформилися в 80-х роках XVI ст., тобто під час посиленої експансії польських феодалів і Ватикану на українські землі та інші країни Східної Європи. Виникнення і розвиток братських організацій показано в тісному зв'язку з тогочасними подіями в сусідніх країнах. Особлива увага відводиться українсько-російським, українсько-білоруським, українсько-молдавським зв'язкам, а також зв'язкам з південними слов'янами та Грецією.

В монографії показано широку й різнобічну участь братств у суспільно-політичному житті України. Передусім автор звертає увагу на роль братств у боротьбі народних мас проти національного і соціального гніту з боку шляхетсько-магнатської Речі Посполитої, детально зупиняється на специфіці цієї боротьби в різних частинах України, показує виступи братств не тільки проти католицизму і унії, але й проти православного духовництва, особливо його верхівки.

Ні на хвилину з поля зору дослідника не випадає прагнення прогресивних сил України до єдності з братнім російським народом та іншими народами Східної Європи в боротьбі проти польських, татаротурецьких, шведських та інших загарбників. На основі численних цікавих фактів

автор приходять до цілком правомірної висновку про те, що братства зробили чимало для зміцнення міжнародних зв'язків українського народу, зокрема в галузі культури.

Хоч про братські школи написано вже чимало, Я. Ісаєвичу вдалося оригінально по-новому підійти до цієї теми. Він глибоко розкриває роль братств в організації шкіл, їх боротьбу за високий рівень навчання, показує діяльність видатних українських педагогів Лаврентія та Стефана Зизаніїв, Івана Борецького, Мелетія Сморницького та інших. По-новому аналізує дослідник відомі вже документи — «Порядок шкільний» Львівської та Луцької шкіл і «Артикули прав» Луцької школи, які свідчать про високий рівень навчання в братських школах на Україні.

Прочитана остання сторінка... І відчуваєш, скільки нового почерпнуто з цієї невеликої за розміром книжки, яка примушує думати, зважувати, співставляти, залишаючи тим самим глибокий слід у пам'яті читача. Авторська мова жива, дохідлива. В книзі вміщено дуже цікаві і характерні ілюстрації, шкода тільки, що їх друкарське виконання недосконале. Явно бракує в такій солідній науковій праці географічного, іменного й предметного покажчиків.

Монографія Я. Д. Ісаєвича — оригінальна і цікава наукове дослідження з історії української культури XVI—XVIII ст. Її появу слід віднести до помітних явищ української радянської науки.

Я. С. МЕЛЬНИЧУК

ДРАГОЙ КОДЖЕЙКОВ.
РОЖДЕНИЕ И СЪЗИЖДАНИЕ,
Профиздат, София, 1966, 204 с.

ДРАГОЙ КОДЖЕЙКОВ.
НАРОДЖЕННЯ І ТВОРЕННЯ.
Профвидав, София, 1966, 204 с.

У цьому році одному з найстаріших діячів БКП і революційних профспілок, члену партії з 1902 р. Драгою Коджейкову минає 85 років. З них понад 60 він віддав справі революційної боротьби болгарських трудящих і побудові соціалізму в своїй країні. Після перемоги народної влади Д. Коджейков очолив роботу по науковому дослідженню розвитку профспілкового руху і класової боротьби болгарського пролетаріату, а зараз завідує науковим кабінетом історії профспілкового руху при ЦК профспілок країни і є відповідальним редактором видання «Профсъюзни летописи». Д. Коджейков — автор і співавтор ряду праць, присвячених героїчній історії болгарського робітничого класу. Нещодавно він видав книгу своїх мемуарів «Народження і творення». Це схвилювана правдива розповідь активного учасника мужньої боротьби болгарського пролетаріату, учня

і соратника Д. Благоева, Г. Димитрова, В. Коларова та інших керівників Болгарської компартії. Книга Д. Коджейкова, який завжди був на передньому краї революційних подій, — цінне джерело для вивчення багатьох питань історії БКП і робітничого руху Болгарії.

Докладно розповідаючи про створення і діяльність партії тісних соціалістів, автор розкриває нові сторінки непримиренної боротьби болгарських тісняків проти опортуністичних течій так званих широких соціалістів, анархо-лібералів та прогресистів, зокрема наводить невідомі досі факти про яву цієї боротьби у профспілках робітників і службовців пошти й телеграфу (стор. 57). Читач знайде в книзі чимало цікавих даних про створення окремих організацій профспілок, страйковий рух робітників, видання і поширення партійних та профспілкових газет і журналів.

Особливий інтерес становлять сторінки, присвячені Дмитру Благоеву, Гаврилу Георгієву, Георгію Димитрову, Христо Кабакієву, Георгію Киркову, Василю Коларову та іншим видатним керівникам пролетаріату і комуністичної партії Болгарії. З великою теплотою і любов'ю автор розповідає, зокрема, про засновника болгар-

ського соціалістичного і комуністичного руху Димитра Благоєва, який був його вчителем ще у гімназії в Пловдиві.

Цікаві дані є в книзі про вплив першої російської революції, взагалі російського революційного руху і особливо Лютнєвої і Жовтневої соціалістичної революції на Болгарію. Д. Коджейков, у той час солдат-телеграфіст військового міністерства, був одним з перших, хто дізнався про перемогу Жовтневого збройного повстання у Петрограді. Одержавши звістку про перемогу петроградських робітників, він відразу ж повідомив про це Д. Благоєва і Г. Киркова. Вожді болгарського робітничого класу, як пише автор, дуже зраділи і висловили впевненість у повній перемозі російських робітників і селян (стор. 86—87).

Цінні спогади Д. Коджейкова про I з'їзд БКП (травень 1919 р.), про загальний страйк робітників-транспортників (кінець 1919—початок 1920 рр.) і боротьбу за єдність профспілкового руху в наступні роки. Розповідаючи про піднесення революційної боротьби болгарського пролетаріату в 1918—1923 рр., автор рецензованої книги висловлює і свої думки з приводу тих труднощів і недоліків у роботі БКП, які гальмували процес згуртування усіх революційних сил країни під керівництвом пролетаріату. Зокрема він вважає однією з причин повільного зростання профспілок у цей період недостатнє уміння пов'язувати великі революційні завдання з насущними потребами народу. «Ми підкреслювали прекрасні, привабливі лозунги революції,— пише Д. Коджейков,— але на практиці вразно не бачили, що необхідно й інше— згуртувати маси в ім'я їх безпосередніх інтересів і вимог і вести боротьбу за їх здійснення» (стор. 91). Автор бачає певні недоліки і в характері здійснення окремих спроб установити єдиний фронт. «...Часто ми не були досить тактовними,— пише він,— щодо інших організацій. При переговорах ми завжди були занадто категоричними— наполягали, щоб вони беззастережно виконували наші вимоги» (стор. 108).

У книзі показана роль Комінтерну у виправленні помилкової тактики «нейтралітету», яку зайняла БКП під час фашистського перевороту 9 червня 1923 р. Описуючи історичне засідання ЦК БКП 5—7 серпня 1923 р., в якому Д. Коджейков брав участь, він докладно передає зміст доповіді Генерального секретаря Виконкому Комінтерну В. Коларова, який спеціально прибув до Болгарії для виправлення помилкової тактики БКП. Головний висновок доповіді В. Коларова, як зазначає автор, полягав у тому, що партія повинна мобілізувати всі свої сили на підготовку збройного повстання і завоювати маси на свою сторону (стор. 128—129). Д. Коджейков розповідає про агітаційну і організа-

ційну роботу, проведену комуністами в зв'язку з цим завданням.

Після придушення Вересневого повстання по всій країні лютував фашистський терор. БКП і всі прогресивні масові організації були заборонені. Багато партійних діячів фашисти закатували. Д. Коджейков, який кілька разів зазнавав арешту, лише випадково уникнув страти. Чимало місця приділено в книзі боротьбі партії за зміцнення зв'язків з масами через легальні профоб'єднання, що діяли в умовах фашистської диктатури. Автор докладно розповідає про виникнення і діяльність лівого крила у профспілках робітників і службовців державних підприємств та установ.

З захопленням розповідає Д. Коджейков про величезне враження, яке справили на болгарських комуністів робота і рішення VII конгресу Комінтерну. «Я радів,— пише він,— що саме наш, болгарський комуніст, багаторічний визнаний керівник болгарських революційних профспілок Георгій Димитров був призначений головним доповідачем на конгресі» (стор. 177).

Ряд сторінок присвячено VI пленуму ЦК БКП (початок 1936 р.), спогади про який майже не збереглися. Цей пленум накреслив заходи для практичного здійснення у Болгарії рішень VII конгресу Комінтерну і відіграв важливу роль у дальшій боротьбі болгарських трудящих проти фашизму.

В останньому розділі автор розповідає про своє перебування у фашистських концтаборах, про те, як і в цих тяжких умовах комуністи зберігали стійкість, не припиняючи революційної роботи. Саме тут, у концтаборі 60-річний Д. Коджейков почав свою наукову діяльність.

З великою теплотою описує автор радість і торжество болгарського народу після 9 вересня 1944 р., коли радянські війська пройшли вулицями Софії, а пліч-о-пліч з ними — болгарські партизани — борці, які уже являли собою основу нової Народної армії Болгарії.

Закриваючи книгу, проймається великою повагою до її автора комуніста-борця, який, вступивши на шлях революційної боротьби в ім'я щастя народу ще на початку цього сторіччя, проніс через всі тяжкі випробування вірність ідеям комунізму і зараз, незважаючи на свої 85 років, самовіддано трудиться на благо соціалістичної Болгарії.

Спогади Д. Коджейкова матимуть велику цінність для дальшої розробки історії робітничого руху Болгарії і братерських російсько-болгарських взаємин. На наш погляд, було б доцільно видати цю книгу українською і російською мовами.

П. С. СОХАНЬ, Г. Н. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

СЬОМА УКРАЇНСЬКА СЛАВІСТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

З 30 вересня по 3 жовтня 1966 р. в Дніпропетровську проходила VII республіканська конференція славистів, присвячена 50-річчю Великого Жовтня і підготовні до VI Всесвітнього конгресу славистів, що відбудеться у Празі в 1968 р.

Тема республіканської конференції — «Велика Жовтнева соціалістична революція і культура слов'янських народів». У її роботі взяли участь науковці Києва, Одеси, Львова, Чернівців, Харкова, Дніпропетровська, Кривого Рогу, Вінниці, Полтави, Дрогобича, Ровно, Ужгорода, Ніжина, Запоріжжя, Донецька. Були присутні також московські та ленінградські вчені. Відбулося два пленарних засідання, працювали секції історії, фольклору, літературознавства і мовознавства та п'ять підсекцій.

На пленарному засіданні з доповідями виступили голова Українського комітету славистів І. К. Білодід — «Розвиток слов'янознавства в Українській РСР», І. М. Мельникова (Інститут історії АН УРСР) — «Історичні традиції і розвиток дружби й співробітництва українського народу з народами зарубіжних слов'янських країн», Г. Д. Вервес (Інститут літератури АН УРСР) — «Жовтнева революція і головні проблеми розвитку зарубіжних слов'янських літератур», В. С. Ващенко (Дніпропетровський державний університет) — «Про вивчення в СРСР міжслов'янських мовних контактів».

51 доповідь і 76 повідомлень обговорювались на секціях історії, літературознавства, мовознавства і фольклору. На історичній секції було заслухано 8 доповідей і 15 повідомлень. Зокрема виступили І. М. Кулінич (Інститут історії АН УРСР) — «Участь трудящих зарубіжних країн у боротьбі за владу Рад на Україні

в 1917—1920 рр.», П. М. Калениченко (Інститут історії АН УРСР) — «Про деякі невирішені питання історії Рад робітничих депутатів у Польщі (1918—1919 рр.)», К. І. Позняков (Дніпропетровськ) — «Участь слов'ян-інтернаціоналістів у захисті Радянської країни в період третього походу Антанти», Н. О. Стручкова (Дніпропетровськ) — «Участь зарубіжних слов'ян у боротьбі за владу Рад на Катеринославщині», Г. С. Кручків (Львів) — «З історії участі польських революційних частин у боротьбі проти контрреволюції на Україні», Ф. П. Шевченко (Інститут історії АН УРСР) — «Зарубіжні антифашисти у партизанському русі України в роки Великої Вітчизняної війни», П. І. Воробей (Одеса) — «Радянська історіографія про польсько-українські відносини напередодні Великого Жовтня», Л. Г. Ляшенко (Інститут історії АН УРСР) — «З історії культурних зв'язків Української РСР і Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (1945—1948 рр.)», І. К. Воропай (Дніпропетровськ) — «Допомога робітничого класу України в розвитку важкої промисловості Польщі, Болгарії, Чехословаччини в 1956—1961 рр.» та ін.

Навіть побіжний огляд повідомлень і доповідей, виголошених українськими істориками, філологами, літературознавцями, фольклористами на конференції, свідчить про активізацію науково-дослідницької роботи славистів України, про широке й багатогранне культурне співробітництво, зміцнення інтернаціональних зв'язків, братерства й дружби трудящих України з слов'янськими народами.

Д. П. ПОЙДА, Н. О. СТРУЧКОВА,
Г. С. КРУЧКОВИЧ

ПО МІСЦЯХ МИНУЛИХ БОЇВ

Група генералів і офіцерів Військово-наукового товариства при Київському окружному Будинку офіцерів організували під керівництвом генерал-лейтенанта запаса С. Г. Горячева триденну військово-історичну поїздку, присвячену вивченню та аналізу операцій частин 6-ї та 12-ї армій Південно-Західного фронту в районі Умань — Ново-Архангельськ — Підвисоке — Емілька наприкінці липня — початку серпня 1941 р.

На основі нечислених архівних докумен-

тів і спогадів безпосередніх учасників цих кровопролитних боїв генералів запаса колишнього командира 141-ї стрілецької дивізії Я. І. Тонконогова, колишнього начальника політвідділу 99-ї стрілецької дивізії П. С. Ільїна, офіцерів запаса інших з'єднань — П. І. Перевертуна, І. І. Астахова та Г. С. Куцана було відтворено картину тяжких запеклих боїв. Відступ наших військ завершився тоді оточенням їх частини у районі Умані, наступним проривом окремих груп і невдачами — інших.

Навіть наші вороги, при всій їх тенденційності, змушені були відзначити небачену стійкість радянських військ. Начальник німецького генерального штабу Ф. Гальдер у своєму щоденнику 24 червня 1941 р. записав: «...росіяни не думають про відступ, а, навпаки, кидають все, що мають у своєму розпорядженні, назустріч германським військам...»¹. А гітлерівський генерал Гот писав: «Своїми контратаками він (противник.— О. К.) зупиняв наш наступ, стійким опором перешкоджав охочій або бився до останнього»².

Учасники польової поїздки, проаналізувавши весь хід боїв, встановили ряд недоліків в управлінні військами і в поставленні їх всім необхідним, що привело кінець кінцем до сумних наслідків. Огляд крутих скелястих берегів р. Ятрані, що були в ході війни захоплені ворогом і заступили вихід наших військ на південь, дав можливість переконатися в необхідності всебічної оцінки обставинки і безперервної розвідки в усіх видах бою за мудрим принципом: «Керувати — значить передбачати». Були розглянуті такі важливі питання, як ретельне врахування фактора часу, бойового порядку при прориві військ з оточення, значення ініціативи, підтримка високого морального духу особового складу.

Учасники поїздки розкрили значення цих кровопролитних боїв для наступної оборони Києва. Здійснюючи тривкий опір, наші війська примусили ворога вводити свіжі резерви і боротися за кожний рубіж. Темп просування 1-ї танкової групи генерала Клейста знизився до 7 км на добу. Отже, Радянська Армія зірвала плани гітлерівців — за місяць дійти до Дніпра і захопити Київ. Цим самим був виграний час, необхідний для евакуації промислового устаткування з міст Правобережної України, для мобілізації населення й організації оборони столиці України. В результаті поїздки було винесено цінні уроки з досвіду боїв 6-ї та 12-ї армій. Аналіз їх допоміг зробити чимало нових і конче необхідних висновків щодо зміцнення обороноздатності нашої країни.

В ході обстеження місць минулих боїв, при активній допомозі місцевих партійних і радянських органів, була проведена велика военно-патріотична робота серед трудящих. Біля могили рядового В. Є. Умно-

ва, під могутнім сторічним дубом, недалеко від с. Боршова, відбувся мітинг, на який зібралось близько 500 чоловік. Стром, з квітами, прапорами і музикою прийшли учні навколишніх шкіл. Схвилювані промови виголосили секретар райкому партії В. П. Белоус, генерал запасу Я. І. Тонконогов, школярка Лариса Косенко та ін. Квітами вкрилась могила радянського воїна.

Понад 2,5 тис. чоловік зустріли учасників поїздки поблизу с. Підвисоке Ново-Архангельського району, тобто там, де проходили завершальні бої 6-ї та 12-ї армій. На мітингу з гарячими привітаннями виступили голова колгоспу «Дружба» С. Т. Кривоніський, учасниця Великої Вітчизняної війни місцевий лікар Г. І. Ткаченко, призovníк М. В. Сологуб, учениця Галія Ревенко. Ветерани війни згадували про минулі битви, колгоспники розповіли про свої трудові успіхи.

З великим піднесенням пройшов п'ятитисячний мітинг у Ново-Архангельську. І тут ветеранів зустріли хлібом-сіллю та квітами. Присутні вислухали виступи голови райвиконкому Є. В. Чучка, офіцера запасу Д. Г. Бахоріна, голови передового колгоспу «Зоря комунізму» Героя Соціалістичної Праці Л. І. Шліфера та ін. Учасникам боїв у районі Ново-Архангельська — Підвисоке — Умань в 1941 і 1944 рр. генералам запасу С. Г. Горячеву, Д. Є. Глебову, П. С. Ільїну, Я. І. Тонконогову, офіцерам запасу П. І. Перевертуну, І. І. Астахову та Г. С. Куцану були вручені грамоти про занесення їх до районної книги почесних комсомольців, а також цінні іменні подарунки. Урочисто трудящі поклали вінки на братські могили загиблих воїнів.

Чотири зустрічі провели учасники поїздки в старовинному українському місті Умані. У великому залі Будинку культури зібралось п'ятеро юнаків та дівчат. Секретар міськкому КПУ П. О. Черненко закликав молодь наслідувати славні традиції своїх батьків — надійних захисників соціалістичної Батьківщини. Із спогадами виступили генерали запасу П. С. Ільїн, С. Г. Горячев, О. Л. Кронік, капітан запасу Г. С. Куцан. На закінчення зустрічі учасникам боїв за Умань вручили почесні грамоти.

Отже, в результаті поїздки було пройдено близько 800 км, вивчено надзвичайно важливу воєнну операцію, проведено серед населення значну політико-виховну роботу.

О. Л. КРОНІК

ЖУРНАЛ ЗВІТУЄ ПЕРЕД ЧИТАЧАМИ

Рішення XXIII з'їзду КПРС, підготовка до 50-річчя Радянської влади активізували дослідницьку роботу науковців-істориків. Значно зріс інтерес широких кіл чи-

тачів до історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, соціалістичного і комуністичного будівництва в УРСР, діяльності Комуністичної партії України — бойо-

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 2, М., 1961, стор. 32—33.

² Там же, стор. 33.

ного загону КІРС. Ось чому конференція читачів «Українського історичного журналу», яка відбулась 5 жовтня 1966 р. на історичному факультеті Донецького державного університету, привернула увагу науковців.

Учасники конференції — викладачі кафедр історії СРСР та УРСР, всесвітньої історії, суспільних наук університету, політехнічного, медичного, торговельного інститутів, вчителі історії шкіл Калінінського району м. Донецька, а також студенти з великим інтересом прослухали доповідь члена редколегії, кандидата історичних наук П. М. Калениченка про роботу журналу за останні два роки і завдання на 1967 ювілейний рік. У доповіді й виступах було відзначено, що останнім часом тематика журналу значно розширилась.

Науковці, вчителі, пропагандисти, студенти — всі, хто любить, вивчає і викладає історію, знаходять на його сторінках змістовні і оригінальні дослідження, присвячені робітничому класу та селянству, діяльності партійних і комсомольських організацій, розвитку культури тощо. Цінним є те, що журнал систематично друкує матеріали для пропагандистів, на допомогу викладачеві історії, з історії міст і сіл Радянської України. У з'ясуванні багатьох питань, у творчій дискусії вчених допомагає відділ «Повертаючись до надрукованого». Значно розширено відділ критики і бібліографії.

Журнал підтримує зв'язки з науковцями Донбасу, особливо з викладачами Донецького університету. Так, на його сторінках друкувалися статті і повідомлення кандидатів історичних наук М. Ф. Хорошайлова, І. Я. Омеляненка, М. П. Долініна, П. Я. Мирошніченка, І. І. Колодяжного, С. М. Мельника, старших викладачів — Д. А. Першака, В. І. Носкова та інших товаришів. Важливі проблемні й оригінальні

статті обговорюються на кафедрах вузів міста.

Поряд з цим учасники конференції висловили деякі критичні зауваження.

На думку доцента кафедри історії УРСР І. І. Колодяжного, журналу потрібно ширше висвітлювати питання суспільної психології і особливо соціології, більше друкувати дискусійних статей і обов'язково доводити їх обговорення до кінця. Було б добре, якби в журналі частіше вміщувались методологічні статті з різних проблем історії УРСР.

Зав. кафедрою історії КІРС доцент М. Ф. Хорошайлов запропонував ввести новий розділ «До 50-річчя Радянської влади на Україні». Як недолік він відзначив повільність друкування в журналі праць місцевих авторів. Про непоодинокі випадки перенесення статей з одного номера в інший, що трапляється майже з року в рік, говорив також старший викладач кафедри історії УРСР Д. А. Першак.

Вчителька середньої школи № 55 м. Донецька В. Н. Дорофійенко звернула увагу на необхідність публікувати більше матеріалів на допомогу вчителів, що посилює інтерес до журналу з боку вчителів республіки.

Старший лаборант Я. В. Шейко говорив про недостатність краєзнавчого матеріалу з історії України, важливість якого зростає у зв'язку з наближенням 50-річчя Радянської влади.

Студент III курсу історичного факультету А. Г. Медінцев висловив думку про необхідність друкування студентських наукових робіт, які дістали позитивну оцінку на вузівських і республіканських конференціях.

Сподіваємось, що редколегія журналу візьме до уваги висловлені зауваження і побажання.

І. І. ПАНИОТОВ

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1966 р.

СТАТТІ

№ журналу

Воробей П. І. (<i>Одеса</i>) — Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення першої російської революції 1905 р.	1
Гаєвський А. М. — Збагачення форм і методів масово-політичної роботи КП України серед трудящих (1963—1965 рр.)	3
Гаєвський А. М., Шевчук Г. М. — Історична наука і соціологічні дослідження	6
Гамрецький Ю. М. — Ставлення Рад робітничих і солдатських депутатів України у період двовладдя до питань національно-визвольного руху	7
Гончарова В. М., Макаренко О. А. — В. І. Ленін про співвідношення національного та інтернаціонального в розвитку суспільства	4
Горбунов В. В. (<i>Москва</i>) — Ленінський метод дослідження закономірностей внутріпартійної боротьби	8
Гулевич В. Н. — Зростання воєнно-економічного потенціалу та мілітаризація ФРН	2
Гуржій І. О. — Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60—90-і роки XIX ст.)	10
Дубина К. К. — Берегти скарби культури народу	12
Єльченко Ю. Н. — Діяльність комсомолу України по вихованню молоді на революційних традиціях	8
Калениченко П. М. — Найяскравіша сторінка в тисячорічній історії Польщі	9
Кілунов А. Ф. — Взаємозв'язок світогляду і методу в історичному дослідженні	2
Кисельов В. І. — До історії демократичних органів управління колгоспів (з досвіду діяльності Укрколгоспцентру)	10
Клименко В. К. — Робота профспілок України по залученню трудящих до управління виробництвом у період між XXII і XXIII з'їздами КПРС	3
Клоков В. І. — Друга світова війна і поліпшення суспільної свідомості	6
Коломійченко І. І. — Організаційне зміцнення КП(б)У в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.)	1
Котляр М. Ф. — Русь на Дунаї	9
Кузовков Г. В. — Товариство «Знання» УРСР напередодні XXIII з'їзду КПРС	3
Лавров С. Г. — В. І. Ленін і М. М. Коцюбинський	5
Осетров О. Ф. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Братерські зв'язки робітників Радянської України та Англії (1924—1927 рр.)	8
Пархомчук С. М. — Революційні виступи трудящих Румунії на захист завоювань Жовтня (кінець 1917 — початок 1918 рр.)	12
Петров В. П. — Давні слов'яни V—VIII ст. (Літописні дані в світлі археологічних матеріалів)	2
Поршнев Б. Ф. (<i>Москва</i>) — Ленінська наука революції та соціальна психологія	4
Романовський В. О. (<i>Ставрополь</i>) — Українські городяни і політика царського уряду в другій половині XVII ст.	2
Романцов В. О. — Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період	12
Санцевич А. В. — Розвиток історичної науки на Україні між XXII і XXIII з'їздами партії	3
Сохань П. С. — Розробка В. І. Леніним тактики єдності революційних і демократичних сил у дожовтневий період	5
Трояновський О. П. (<i>Ленінград</i>) — Боротьба В. І. Леніна за утвердження ідей пролетарського інтернаціоналізму	4
Фаркаш Деже (<i>Угорщина</i>) — Про аграрну політику Угорської соціал-демократичної партії (1910—1914 рр.)	11
Черних Г. Г. (<i>Владивосток</i>) — В. І. Ленін про буржуазну літературу з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції	11
Шевченко Ф. П. — Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?	11
Шморгул П. М. — Більшовицькі організації в боротьбі проти сектанства і лівого опортунізму (1907—1910 рр.)	10

- Шумейко І. М. (*м. Калуш*) — VI конгрес Комуністичного Інтернаціоналу Молоді та питання єдиного фронту в молодіжному русі 1
- Якубовський І. Г. — Героїчні бої Радянської Армії на території України в червні — жовтні 1941 р. 6

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Ільїн В. М. — Про використання статистичних джерел і методів при вивченні робітничого руху на Україні в 1900—1917 рр. 7
- Кедров Б. М. (*Москва*) — Історія науки і сучасність 8
- Кілунов А. Ф. — Матеріалістична діалектика і спеціальні методи історичного дослідження 11
- Компач О. С. — Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму 1
- Лещенко М. Н. — Удосконалювати методику досліджень селянських рухів 5
- Орлов А. В., Петренко В. С. — Застосування соціологічних методів в історичних дослідженнях 10
- Пойда Д. П. (*Дніпропетровськ*) — Про методику вивчення селянського руху періоду монополістичного капіталізму 5
- Пушкарьов Л. М. (*Москва*) — Географічне середовище та історичне джерело 7
- Чернов І. В. (*Новосибірськ*), Щербakov О. І. (*Новосибірськ*) — Про шляхи вдосконалення організації наукової праці 1

З ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ЗА РУБЕЖЕМ

- Шлепаков А. М. — Біля джерел української трудової імміграції в Канаді 6
- Яворський М. (*Польща*) — Десять років існування Українського суспільно-культурного товариства в Польщі 6

До 110-річчя з дня народження І. Я. ФРАНКА

- Коваленко Л. А. (*Кам'янець-Подільський*) — І. Я. Франко — історик-славист 8
- Корнієнко Н. П. — До питання про перші українські переклади творів Маркса та Енгельса 8
- Кравчук Петро (*Канада*) — І. Франко та українська трудова еміграція в Канаді 8
- Пустова Ф. Д. (*Харків*) — І. Я. Франко і радикальна партія 8
- Шевченко С. М. — І. Я. Франко про значення фактів в історичному дослідженні 8

ДО 125-річчя з дня народження М. П. ДРАГОМАНОВА

- Горнова Ельжбета (*Польща*) — Політична діяльність М. Драгоманова у висвітленні польської історіографії 9
- Дмитриченко В. С., Рудько М. П. — Соціалістичні погляди М. П. Драгоманова в період демократичного піднесення 70-х рр. XIX ст. 9
- Злупко С. М. (*Львів*) — П. М. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині 9
- Іванова Р. П. — М. П. Драгоманов і революційне народництво (Друга половина 70-х — початок 80-х рр. XIX ст.) 9
- Сарбей В. Г. — Антицаристська публіцистика П. М. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму 9

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Власкін П. О. (*Ровно*) — До питання про роботу партійних організацій з кадрами місцевих рад на Україні (1959—1964 рр.) 5
- Волощенко А. К. — Суспільно-політичний рух у період другої революційної ситуації на Правобережній Україні 1
- Гринюк П. Ф. (*Житомир*) — Партійне керівництво пресою та робітничо-селянським рухом на Україні в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.) 1
- Гурладі Н. С. (*Львів*) — Про деякі тенденції буржуазної фальсифікації національної політики КПРС на Україні 8
- Денисенко І. П. — Масово-політична робота КП України в тилу ворога (1941—1944 рр.) 12
- Діденко В. В. — Діяльність КП України по впровадженню принципів матеріальної зацікавленості колгоспників (1956—1961 рр.) 11
- Дмитрієнко М. Ф. — Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких га-

зетах України (березень 1917 р.—липень 1918 р.)	4
Добровтор В. Д.—Змінення матеріально-технічної бази культурного будівництва на селі між XXII і XXIII з'їздами КПРС	9
Зімін О. О. (Москва) — Устав про холопів — пам'ятка з історії холопства в Київській Русі	7
Киянц В. Д.—Створення першого уряду Радянської України	3
Каменцева О. І. (Москва) — Організація системи мір і контрольна справа в Росії наприкінці XVII—першої чверті XVIII ст.	1
Карпенко О. Ю. (Львів) — Окупація Північної Буковини боярською Румунією і боротьба трудящих мас проти окупаційного режиму (1918—1919 рр.)	10
Кириченко С. М.—Участь партійних організацій України в створенні оборонних рубежів у перший період Великої Вітчизняної війни	5
Коваль М. К.—До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади	4
Ковмір Ю. О. (Глухів, Сумської області) — Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство	3
Коломійченко І. І.—Деякі питання ідеологічної роботи КП(б)У в 1926—1929 рр.	10
Лісевич І. Т.—Співробітництво вчених Української РСР і Румунії в післявоєнний період	4
Матійко М. М.—Вклад учених Радянської України у воєнну промисловість в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)	5
Мишко Д. І.—Звідки пішла назва «Україна»	7
Носков В. А. (Донецьк) — Участь первинних парторганізацій Донбасу у вирішенні виробничих питань (1921—1925 рр.)	2
Погребний М. Г.—Національний комітет «Вільна Німеччина» та його пропагандистська діяльність	5
Пустогаров В. В.—Співробітництво комуністів і соціал-демократів у Австрії напередодні VII конгресу Комінтерну	11
Романцов В. О.—Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946—1964 рр.)	2
Руднев В. В.—До питання про визначення поняття соціалістичної нації	1
Сарбей В. Г.—Критика В. І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення	3
Сироватська Н. А.—Боротьба селян Волинської та Подільської губерній проти кріпосницького гніту в першій чверті XIX ст.	5
Сокуренько В. Ф.—Більшовики Полтавщини в період революційного піднесення (1910—1914 рр.)	12
Стеблій Ф. І. (Львів) — «Слово перестороги» В. Подолінського	12
Столяренко В. П., Шкварець В. П.—Про розвиток колгоспної демократії після XX з'їзду КПРС	8
Сурилов О. В. (Кишинів) — До історії утворення Молдавської РСР	8
Тимченко Ж. П.—Питання жіночого пролетарського руху в ленінській спадщині	3
Товкун В. І.—Особливості міграції населення Української РСР у 1959—1963 рр.	4
Толочко П. П.—Політичне становлення Києва в період феодальної роздробленості	10
Уваров В. Д.—Боротьба КП(б)У проти правого ухилу напередодні масової колективізації сільського господарства (1928—1929 рр.)	9
Файзієв Ш. (Самарканд) — Відгуки на Україні на вересневе антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії	2
Харитонов В. Л. (Харків) — Військова робота більшовиків на Україні в роки першої світової війни	7
Хлякін А. П.—Про створення бойових резервів партизанських загонів	5
Черніков І. Ф.—З історії політики США щодо Туреччини (1950—1960 рр.)	1
Чубенко В. Ю. (Саратов) — Українські чумаки в Поволжі	5
Яценко Г. А. (Комунарськ) — Деякі питання розвитку товарного виробництва у пізньофеодальну добу	4

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗВ'ЯЗКІВ

Джуманов Акрам (м. Корші, УзРСР) — Радянсько-французькі культурні та наукові зв'язки в 1928—1935 рр.	7
Лещенко Л. О.—Україна на Паризькій мирній конференції 1946 р.	7
Павелко В. У.—З історії культурних зв'язків Радянської України і Чехословаччини (1918—1939 рр.)	7
Сирцова С. М.—Пролетарська солідарність робітничого класу Української РСР з трудящими республіканської Іспанії (1936—1939 рр.)	7

З ІСТОРІЇ РУХУ ОПОРУ НАРОДІВ ЄВРОПИ

- Кудрицький А. В.—З історії антифашистської боротьби в європейських країнах під час другої світової війни 12
- Репринцев Ф. С. (сміт Андрушівка Житомирської області) — Участь угорських антифашистів у русі Опору народів Європи 12

НАЗУСТРІЧ 50-річчю ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

- Ткачук А. Г. (Ніжин) — Військово-революційні комітети на Південно-Західному та Румунському фронтах (жовтень 1917 р.—лютий 1918 р.) 5
- Фарсобоін В. В. (Москва) — Нові документи про встановлення Радянської влади в Харкові 5

(На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм)

- Білецький В. С., Меньшов В. П.—Ленінські принципи зовнішньої політики в діяльності КПРС і Радянської держави 12
- Кожукало І. П.—Ленінська генеральна лінія партії в боротьбі за комунізм 10
- Нікольников Г. Л.—Сучасний етап світового революційного процесу 12
- Павлов Ф. С. (Дніпропетровськ) — Велика Жовтнева соціалістична революція і прогрес людства 10
- Панібудьласка В. Ф.—Марксистсько-ленінська програма з національного питання і її здійснення в СРСР 11
- Фіногеев С. Г.—Стратегія і тактика КПРС на основних етапах боротьби за комунізм 11

З ІСТОРІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ РЕВОЛЮЦІЇ

- Гарчев П. І. (Харків) — Збройна допомога російського народу трудящим України в боротьбі проти Центральної ради і Каледіна (грудень 1917—січень 1918 рр.) 11
- Гур'янов П. Д.—Деякі сторінки історії боротьби Червоного козацтва проти денікінщини 11
- Решодько П. Ф. (Харків) — Червона гвардія в селах Лівобережної України (листопад 1917—січень 1918 рр.) 11

З ІСТОРІЇ РАД НА УКРАЇНІ

- Борщевський В. Я. (Дніпропетровськ) — Про кількість Рад селянських депутатів у Донсько-Криворізькому басейні (березень—початок жовтня 1917 р.) 10
- Овсієнко О. Г. (Кременчук) — З історії виникнення Рад у Північній Таврії 10
- Фрицький О. Ф.—Про виникнення і розвиток деяких форм діяльності місцевих Рад і їх органів на Україні в 20-і роки 10

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРОПАГАНДИСТІВ

КП України в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму

- Бачинський П. П.—Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.) 1
- Шарлай Г. М. (Дніпропетровськ) — КП(б)У — організатор шефської допомоги робітничого класу сільським парторганізаціям (1929 р.—весна 1930 р.) 1

Комуністична партія України в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)

- Костриба П. М.—Роль партійних організацій в мобілізації сил українського народу для відсічі ворогу в перший період Великої Вітчизняної війни 2
- Лемещук М. М.—Комуністичне підпілля — організатор і керівник антифашистської боротьби в фашистських таборах смерті на Україні 2

КП України в боротьбі за завершення будівництва соціалізму (1945—1958 рр.)

- Кожукало І. П. Організаційно-партійна робота КП України на селі в 1953—1958 рр. 3

- Оприщенко Г. П. (Москва) — Парти́йне керівництво виробничою діяльністю комсомольських організацій промислових підприємств Донбасу після XX з'їзду КПРС 3

КП України в період розгорнутого будівництва комунізму

- Беренштейн Л. Ю. — В. І. Ленін про керівну роль Комуністичної партії в радянському суспільстві 4
- Хабло О. С. — З досвіду діяльності партійних організацій України по розвитку та удосконаленню ленінського стилю роботи 4

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Бойко І. Д. — Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму 2
- Висоцький С. О. — Граффіті та спорудження Київської Софії 7
- Жупанський Я. І. (Чернівці), Сидор Б. Й. (Чернівці) — До питання про створення історичного атласа України 2
- Зварич В. В. (Львів) — Роль нумізматичних кабінетів при вузах в історичній освіті студентів 2
- Іоффе С. Н. (Чернівці) — Про підпільників у фашистських концтаборах на Чернігівщині (Деякі доповнення до статті М. М. Лемещука) 8
- Кілунов А. Ф. — Про історичні та конкретно-соціологічні дослідження 7
- Крип'якевич І. П. (Львів) — До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI на початку XVII ст. 2
- Рябцев В. Н. (Мінськ) — Про складання нумізматичної карти 2
- Санцевич А. В. — З приводу статті про світогляд і метод в історичних дослідженнях 6
- Танцман Л. Й. (Ленінград) — Доповнення до статті А. Ф. Меленевського про нелегальну діяльність Г. І. Петровського в період IV Державної Думи 7
- Фоменко В. Г. (Запоріжжя) — Про козацькі човни «чайки» та «дуби» 8
- Ширяєв Ю. І. — Про дві тенденції в розвитку соціалістичних націй 6
- Шморгун П. М. — Ще раз про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України 1917 р. 7

ДО СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА

- Проект структури та орієнтовний список карт історичного атласа України 4
- Харченко А. С. — Про створення національного атласа Української РСР та його складової частини — історичного атласа 4
- Шевченко Ф. П. — Про структуру та список карт історичного атласа України
- Яцунський В. К. (Москва) — З приводу відгуків на статтю «Про створення історичного атласа України» 4

ЗАМІТКИ

- Александров П. О. (Одеса) — Хто заснував Одесу? 6
- Беляев В. П. (Дніпродзержинськ) — Історія одного пам'ятника 8
- Бисько І. Д. (Ніжин), Шуст В. П. (Ніжин) — Універсали Ніжину 11
- Бланк О. С. (Череповець) — Еволюція і світогляд фельдмаршала Ф. Паулюса
- Буркало І. Ф. (с. Черна Виноградівського району Закарпатської області) — З історії ліквідації неписьменності і малописьменності на Закарпатті в роки Радянської влади 5
- Ванєєв Г. І. (Севастополь) — Подвиги комуністів у боях за Севастополь (1941—1942 рр.) 6
- Варягіна В. Д. (Львів), Вакуленко Г. С. (Львів) — Підільна преса «Народної гвардії» (1942—1943 рр.) 6
- Вельянінова З. Р. — Поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині (1895—1907 рр.) 5
- Виноградов А. П. (Харків) — Агітпункти України наприкінці громадянської війни (1920 р.) 9
- Галайчук Я. Я. (Брусилів Житомирської області) — Т. Г. Шевченко та П. І. Прушинський 3
- Гамрецький Ю. М. — Ради України — на захисті інтересів військовополонених (1917 р.) 2
- Гуменюк А. І. — Сторінка з історії культурного життя запорізьких козаків 6
- Добров Г. М., Клименюк В. М. — Деякі тенденції в змінах чисельності та структури наукових кадрів в СРСР 4
- Клапчук С. М. — Діяльність партійних організацій по розвитку трудової ініціативи робітників машинобудування України (1959—1965 рр.) 7
- Колішєв Т. М. — Про контрреволюційні зв'язки Центральної ради і білокозачого Дону 12

Котляр М. Ф.— До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р.	3
Кравченко П. М.— До історії населення Східного Поділля середини першого тисячоліття н. е.	12
Крумов Димитр (<i>Болгарія</i>)— Музей болгаро-радянської дружби в Софії	6
Лазня В. О.— Віллі Бредель— письменник, історик, борць	12
Лесков О. М., Черненко Є. В.— Дослідження південноукраїнської археологічної експедиції	7
Липко С. А. (<i>м. Любар Житомирської області</i>)— Матрос з Кронштадта— більшовицький агітатор на Волині	11
Малкін Я. І.— І. Я. Франко з приводу відкриття в Римі пам'ятника Джордано Бруно (1889 р.)	8
Меженін М. М. (<i>Комунарськ</i>)— Участь партійних організацій Донбасу в підготовці та проведенні виборів до Рад у 1953—1955 рр.	6
Мінаєва Л. М. (<i>Луцьк</i>), Миць М. Р. (<i>Луцьк</i>)— Волиняни в спільній боротьбі проти фашизму в Іспанії (1936—1939 рр.)	7
Мітєв Його (<i>Болгарія</i>)— Діяльність російських дипломатів в Болгарії (1876 р.)	10
Михайлина П. В. (<i>Чернівці</i>)— Революційні події на Буковині під час революції 1905 р.	1
Мишко Д. І.— З історії літочислення в нашій країні	1
Москвін П. П. (<i>Житомир</i>)— Становище селян Волині напередодні Жовтня 1917 р.	5
Орел В. М. (<i>Краснодарський край, станиця Отрадна</i>)— Невідома історична праця Я. Г. Кухаренка	3
Орел В. М. (<i>Краснодарський край, станиця Отрадна</i>)— Д. І. Яворницький і Кубань	16
Перковський А. Л.— Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст.	2
Петров В. П.— Краєзнавець Ю. С. Виноградський	1
Пияшев М. Ф. (<i>Москва</i>)— Невідомий лист Н. К. Крупської до В. В. Воробського	4
Сарбей В. Г.— Метро і 300-річчя царського дому Романових	2
Ступницький С. Л. (<i>Львів</i>)— З історії поширення атеїзму в Західній Україні (20—30-і роки XX ст.)	9
Сулруненко П. П. (<i>Запоріжжя</i>)— Чи був прототип у Козака-Мамая?	3
Терещенко Ю. І.— Участь комсомолу України в боротьбі за виявлення та використання резервів виробництва (1963—1964 рр.)	9
Фруменков Г. Г. (<i>Архангельськ</i>)— Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі	1
Хорошайлов М. Ф. (<i>Донецьк</i>)— Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни	11
Цимбал Є. І. (<i>Одеса</i>)— Про Чорноморський транспортний флот на початку Великої Вітчизняної війни	6
Чуйко Л. В.— Про шлюбну структуру населення Української РСР у 1959 р.	8
Шамко К. М. (<i>Сіфєрополь</i>)— Героїчні битви за Дніпро	3
Яковенко М. М.— Залізничники України на початку Великої Вітчизняної війни	2

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Дятленко М. Д.— Україна, рік 1941... (Опір фашистським загарбникам на окупованій території УРСР у світлі нових документів)	6
Євстахевич Марія (<i>Польща</i>), Інгльот Мечислав (<i>Польща</i>)— Польські версії «Листування запорізьких козаків з турецьким султаном»	8, 10
Рудько М. П.— С. А. Подолинський у революційно-пародницькому русі 70-х рр. XIX ст.	7
Сохань П. С.— Сторінка братерської дружби (болгарські політемігранти в СРСР)	2
Храбан Г. Ю. (<i>Умань</i>)— Два документи про Коліївщину	2

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Завалишнна В. М., Смешнов М. О.— Подвійна Пастка	11, 12
--	--------

СПОГАДИ

Бель О. М.— Про підпільний центр антифашистського опору в Ебельсбахському госпіталі військовополонених в 1943—1945 рр.	9
--	---

К. В. Свиридов — У боях під Москвою	12
О. І. Селявкін (<i>Москва</i>) — Автобронедивізіон особливого призначення при РНК УРСР	2

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Векслер С. І. (<i>Одеса</i>) — Розвиток критичного мислення школярів у процесі вивчення історії	3
Векслер С. І. (<i>Одеса</i>) — Формування в учнів нових понять у процесі вивчення суспільствознавства	8
Дишлевий П. С. (<i>Полтава</i>) — Тематичний облік знань з історії	1
Долінна М. О. (с. <i>Онуфріївка, Кремгесівський район, Кіровоградської області</i>) — Роль краєзнавчого матеріалу у вихованні учнів сільської школи	4
Кобзар Б. С. — Виховувати учнів на героїчних традиціях	5
Кругліков-Гречаний Л. П. — «Руська правда» в шкільному курсі історії	10
Кругляк М. І. (<i>Ніжин</i>) — Н. К. Крупська про викладання історії	11
Лисенко М. М., Підлущий Г. І. — Обсяг знань з історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР у VII—X класах середньої школи	2
Мінзберг Н. М. — Використання політичної карикатури на уроках повітньої історії	1
Онищенко І. З. (<i>Чернігів</i>) — О. П. Довженко та позакласна історико-краєзнавча робота	12
Проценко Л. М. (<i>Миколаїв</i>) — Підвищення ефективності виховання учнів на уроках історії	9
Ткач О. І. (<i>Чернівці</i>) — Атеїстичне виховання учнів на уроках історії з використанням художньої літератури	6
Чукавов І. Р. (<i>Краснодон</i>) — Про формування комуністичних переконань учнів на героїчних традиціях	10

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Гуменюк С. К. (<i>Хмельницький</i>) — До питання про виникнення Кам'янця-Подільського	1
Єсипенко Р. М. — Висвітлення питань розвитку культури в «Історії міст і сіл Радянської України»	5
Зайцев В. М., Слабеев І. С. — Україна кінця XVI — першої половини XVIII ст. в описах і мемуарах іноземців	8
Ігнаткін І. О. — Архітектура та забудова міст і сіл — історичне надбання народу	10
Кривдін Г. П. — Добір і використання ілюстрацій в нарисах з історії міст і сіл Радянської України	4
Литвиненко М. А. (<i>Харків</i>) — «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст.	1
Макаренко Г. К., Чепіга І. П. — Висвітлення діяльності визначних людей у нарисах з «Історії міст і сіл Української РСР»	9
Олійник Л. В. — Про висвітлення діяльності партійних організацій у нарисах з «Історії міст і сіл Української РСР»	3
Хіоні І. О. (<i>Одеса</i>) — Нові матеріали до історії Бузького козацького війська	11

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Ганусенко І. М. — Класова боротьба на Україні доби феодалізму в Українській радянській історіографії	12
Комаренко Н. В. — Огляд кандидатських дисертацій, присвячених історії Радянської України періоду 1917—1941 рр.	7
Костенко П. М. — Трибуна радянських славістів	2
Кочубей Ю. М. — Цінні джерела з історії Африки	11
Мойсеев О. В. — Радянська література про визволення України від фашистських загарбників	1
Покорна А. П. (<i>Ленінград</i>) — Творчість російських художників XIX ст. як джерело вивчення побуту українського народу	3
Седіна А. М. (<i>Москва</i>) — «Прикубанские степи» в Донбасі (1915—1917 рр.)	11
Сторчак А. І. — Соціально-економічні відносини на Україні в народницькій історіографії (друга половина XVII—XVIII ст.)	8
Шерман І. Л. (<i>Харків</i>) — Деякі питання радянської історіографії (Друга половина 30-х рр.—1956 р.)	5

НАШ КАЛЕНДАР

Бачинський П. П.—45-річчя X з'їзду РКП(б)	3
Бібліографія друкованих праць К. Е. Гріневича. Склав Х. С. Надель (Харків)	9
Бібліографія наукових і науково-популярних праць К. К. Дубини. Склали Л. М. Гудзенко, Т. М. Шелюх	10
Боев Ю. О., Кізченко А. Ф., Петерс І. А.—Віктор Андрійович Жебокрицький (До 60-річчя з дня народження)	4
Брайчевський М. Ю., Дзира Я. І.—Українські славісти про Климента Охридського (До 1050-річчя з дня смерті)	9
Вядро Ш. Я.—Геній грузинської літератури (До 800-річчя з дня народження Ш. Руставелі)	9
Гамрецький М. М.—Початок книгодрукування в Києві (До 350-річчя з часу заснування друкарні)	11
Гегешідзе З. Т. (Тбілісі)—Ладо Кецховелі на Україні	1
Гольдін Ф. Л. (Одеса)—А. Г. Готалов-Готліб	1
Горбунова М. І.—Боець партії (До 90-річчя з дня народження Р. З. Землячки)	4
Грабовецький В. В. (Львів)—Полководець селянсько-козацького війська Семен Височан (До 300-річчя з дня загибелі)	8
Дашкевич Я. Р. (Львів)—Вірменське друкарство на Україні (До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні)	12
Дмитрієнко М. Ф.—Сучасник великої епохи (До 100-річчя з дня народження Акона Аконяна)	5
До 60-річчя з дня народження К. К. Дубини	10
Дудикевич Б. К. (Львів)—«Кривава серeda» (До 40-річчя розстрілу демонстрації безробітних у м. Стрий)	3
Дудикевич Б. К. (Львів)—До 30-річчя антифашистських виступів трудящих Львова	4
Єдлиньська У. Я. (Львів)—Іларіон Семенович Свенціцький (1876—1956)	4
Ємець П. Н. (Полтава)—С. Ф. Кондратенко (До 60-річчя з дня народження)	8
Івасюта М. К. (Львів)—Іван Петрович Крип'якевич (До 80-річчя з дня народження)	6
Ісаєвич Я. Д. (Львів)—М. М. Ковалевський та Україна	4
Кадеєв В. І. (Харків)—75-річчя К. Е. Гріневича	9
Кіперман Ш. Т. (Луганськ)—Солідарність трудящих України з страйкарями Англії в 1926 р.	5
Коваль М. В.—Революціонер і дипломат (До 90-річчя з дня народження М. М. Литвинова)	7
Колішер Т. М.—О. Ф. Розмирович (До 80-річчя з дня народження)	3
Крюченкін В. Д., Гаврюк П. А.—Гвардія, гартована в боях (До 25-річчя створення гвардійських частин Радянської Армії)	9
Кулінич І. М.—Мате Залка (До 70-річчя з дня народження)	4
Лазня В. О.—Незламний революціонер (До 80-річчя з дня народження Ернста Тельмана)	4
Лещенко Л. О.—Пам'яті Сунь Ят-сена (До 100-річчя з дня народження)	11
Миртов В. В. (Фрунзе)—40-річчя Киргизької РСР та Комуністичної партії республіки	6
Пігуляк М. Д. (с. Мигове Вижиницького району Чернівецької області) Максим Богданович. (До 75-річчя з дня народження)	12
Савинець В. А. (Львів)—Історичний форум на захист миру (До 30-річчя антифашистського конгресу діячів культури у Львові)	5
Сарбей В. Г.—Один з перших істориків-академіків АН УРСР (До 125-річчя з дня народження В. С. Іконнікова)	12
Середюк І. П. (Львів)—Народний співець Буковини (До 130-річчя з дня народження С. І. Воробкевича)	5
Сизоненко Г. С. (Львів)—«Сельроб» — масова революційна організація Західної України	10
Склярєнко Є. М.—Комбриг Т. В. Черняк (До 75-річчя з дня народження)	2
Твердохліб В. Ю. (Коломия)—Борець за народне щастя (До 70-річчя з дня народження С. В. Букатчука)	5
Терещенко Ю. І.—І. Д. Черняхівський (До 60-річчя з дня народження)	6
Троян М. В. (Мукачеве), Кулінич І. М.—Товариш Бела Кун (До 80-річчя з дня народження)	2
Шатов П. У.—І. Е. Якір на фронтах громадянської війни (До 70-річчя з дня народження)	8
Шевченко Ф. П.—«Історія Русов или Малой России» (До 120-річчя з часу видання твору)	7

60 років з дня народження А. Т. Чеканюка	10
Яворський О. М. (<i>Володимир-Волинський</i>) — Володимир-Волинський процес 151-го	12
Ярошенко А. Д.—Піонер української радянської дипломатії (До 70-річчя з дня народження Ю. М. Коцюбинського)	12

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Балковий П. М.—Вінничина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (Хроніка подій)	5
Бачинський А. Д. (<i>Одеса</i>), Ващенко В. П. (<i>Одеса</i>) — В. И. Жуков. Города Бессарабии 1812—1861 гг.	2
Бутнич І. Л., Мельничук Я. С. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст.	12
Вовчик А. Ф. (<i>Львів</i>), Сидорчук М. Т. (<i>Львів</i>) — А. К. Кошик. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и февральской революции	5
Вядро Ш. Я.—Юзеф Собесьяк, Ришард Єгоров. Земля горить	11
Галас К. П. (<i>Чернівці</i>), Чучка П. П. (<i>Чернівці</i>) — Ю. О. Карпенко. Топо́німіка гірських районів Чернівецької області	2
Гарчев П. І. (<i>Харків</i>), Довгопол В. М. (<i>Харків</i>), Литвиненко М. А. (<i>Харків</i>) — В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Є. Сніпський. Історія Української РСР	5
Горlach М. І., Столяренко В. П.—Радянське Прикарпаття. Документи й матеріали. 1939—1959 рр.	1
Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>) — А. И. Пушкин. Венгрия в годы второй мировой войны	10
Гулевич В. Н., Зайцев В. М.—Р. Михнєв. Неоколоніалізм буде знищено; А. Сидорук. Ангола розбиває кайдани; В. Щербак. Західнонімецькі монополії в Африці	6
Гуржій І. О.—І. Г. Шульга. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII—першій половині XIX ст.	3
Гурницький К. І. (<i>Ужгород</i>) — Науковий збірник музею української культури в Свіднику	9
Жебокрицький В. А., Черній А. І. (<i>Ровно</i>) — Славянские исследования Зашкільняк А. С. (<i>Львів</i>), Чуприна В. М. (<i>Львів</i>) — М. Т. Куц. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929—1941 рр.)	7
Івасюта М. К. (<i>Львів</i>), Павлюк П. І., Теслюк М. М. (<i>Львів</i>) — Є. М. Галушко. Нариси історії КПЗУ (1918—1928)	4
Івасюта М. К. (<i>Львів</i>), Кравець М. М. (<i>Львів</i>) — А. І. Пашук. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолінського	11
Ісаєвич Я. Д. (<i>Львів</i>) — А. Фастнахт. Заселення Сянської землі в 1340—1650 роках	2
Калениченко П. М.—Едмунд Семіль. Перед другою війною була перша. Гелена Бобінська. Щоденник тих років	1
Калениченко П. М.—А. Я. Манусевич. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (февраль—октябрь 1917 г.)	5
Калініна З. П. (<i>Львів</i>) — Б. Ф. Поршнев. Феодализм и народные массы	11
Кізнченко А. Ф.—И. А. Петерс. Чехословацко-советские отношения (1918—1934)	2
Коваль М. В.—В. Романовський. Співучасники у злочинах	2
Коваль М. В.—Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів	5
Компан О. С.—В. В. Грабовецький. Карпатське опришківство (Антифеодална боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст.)	11
Котляр М. Ф.—Е. И. Каменцева, И. В. Устигов. Русская метрология	4
Котляр М. Ф.—Т. Микитин. Полки ідуть на Галич	6
Костриба П. М., Сліпняк І. І.—Володимир Замлинський. Карюча земля; Л. Степанов. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941—1944 рр.)	6
Кравець М. М. (<i>Львів</i>), Борис В. О. (<i>Львів</i>) — Дослідження з історії молоді Краківського університету від епохи просвітництва до середини XX ст., т. I	1
Маркович І. М.—П. Сохань. Вогні вічної дружби	9
Мельник С. М. (<i>Донецьк</i>) — Г. І. Ковальчак. Розвиток промисловості в Західних областях України за 20 років Радянської влади (1939—1958)	10
Мельник С. К. (<i>Одеса</i>), Чухрій П. Г. (<i>Одеса</i>) — В. Коновалов. Схватка у Чорного моря	3

- Мрищук Л. Д. — В. В. Миронов. Культура і побут гірників Радянської України 3
- Нагорна Л. П. — История Коммунистической партии Советского Союза в шести томах. Том второй. Партия большевиков в борьбе за свержение царизма. 1904 — февраль 1917 года 12
- Обушенкова Л. Я. (Москва) — Вікторія Слівовська. Справа істрашевиців Олійник Л. В. — Правда про Унію. Документи і матеріали 10
- Островський Г. С. (Львів) — А. Дмитренко. Український радянський історичний живопис 8
- Перковський А. Л. — Люстрація воеводства Краківського 1789 р. 6
- Петров В. І. — Є. М. Склярєнко. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.) 8
- Плющ М. Р. — Комуністичне виховання учнів на уроках історії 10
- Похилевич Д. Л. (Львів) — З. Ю. Копысский. Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI—XVII вв.) 11
- Рибалка І. К. (Харків), Шерман І. Л. (Харків) — Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920) 9
- Романець О. С. (Чернівці) — Діну К. Джуреску. Йон-Воде Хоробрий 1
- Романцов В. О., Худяк Р. А. — А. Митюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1961 гг.) 4
- Сарбей В. Г., Шморгун П. М. — Нарис історії філософії на Україні 8
- Сергієнко Г. Я. — Л. О. Медведська. Павло Іванович Пестель. Біографічний нарис 2
- Скрипкін І. М. — Ш. Т. Кіперман. Вивчення питань миролюбної зовнішньої політики СРСР в курсі історії і суспільствознавства 7
- Слинько І. І. — Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937 рр. 4
- Слуцький О. Б., Шенета М. Т. (Чернівці) — П. П. Гузєнко. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР (1917—1920 рр.) 1
- Сміленко А. Т. — Г. Г. Мезенцева. Канівське поселення полян 11
- Сохань П. С., Чернявський Г. П. (Харків) — Драгой Коджейков. Народження і творення 12
- Стецюк К. І. — И. А. Николаенко. Путь художника (Общественно-политические взгляды и общественная деятельность К. С. Станиславского) 3
- Стоян П. К., Ганжа І. Х. — М. Д. Березовчук. Комнезами України в боротьбі за соціалізм 7
- Сурмінська В. С. (Боярка Київської області) — В. Найдус. Через зелений кордон. На польських шляхах лєнінської нелегальної літератури; В. Найдус. Ленін і Крупська в Краківській спілці політ'язнів 9
- Тріщенко В. С. — З досвіду діяльності органів партійно-державного контролю України по залученню мас до управління державою (1923—1934) 2
- Троїцький С. М. (Москва) — М. М. Штранге. Демократическая интеллигенция Россия в XVIII в 6
- Фірсова Є. І. (Мінськ) — В. Бармичев. В единой семье братских культур 8
- Фролкін М. М. — С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні (1917—1920) 4
- Фурсенко О. О. (Ленінград) — А. Н. Шлепаков. Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма 6
- Храбан Г. Ю. (Умань), Кришовський В. С. (Умань) — О. П. Лола. Гайдамацький рух на Україні. 20—60 рр. XVIII ст. 5
- Чунтулов В. Т. — В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину 2
- Шевченко Л. А. — Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник 7
- Шевченко Ф. П. — В. Д. Королюк. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. 4
- Шевченко Ф. П. — Розповідають художньо-меморіальні дошки Києва 12
- Шевчук В. П. — М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.) 9
- Шевчук Г. М., Шевченко Л. А. — Соціалістична культура Львівщини. Збірник архівних документів і матеріалів 2
- Шморгун П. М. — Павло Ходченко. Досвітні заграви. Мемуари. 1905—1908 рр. 1
- Юрчук В. І., Беренштейн Л. Ю. — Є. П. Талан. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму 6
- Ямпольський К. П. — Украинская ССР и зарубежные социалистические страны 2

ПО СТОРІНКАХ ЖУРНАЛІВ І НАУКОВИХ
ЗБІРНИКІВ

Гуржій І. О., Барабой А. З.— Питання історії України на сторінках журналу «История СССР» (1963—1965 рр.)

7

ХРОНІКА І ІНФОРМАЦІЯ

Бондаренко І. М.— Збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР

7

Брезкуп М. Д. (*Чернігів*)— Ювілейна наукова конференція в Чернігові

8

Брайченко М. Ю.— Книжки про архітектурно-художні пам'ятки України

10

Б. Ш.— Захист докторської дисертації

8

Винокур І. С. (*Кам'янець-Подільський*)— Дослідження подільської археологічної експедиції в 1964—1965 рр.

6

В. П.— Наукова сесія, присвячена 60-річчю першої російської революції (1905—1907 рр.)

2

В. П.— Присудження високого ступеня доктора історичних наук

5

Врадій Н. Ф. (*Львів*)— Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін

6

Врадій Н. Ф. (*Львів*)— Теоретичний семінар з нагоди 110-річчя з дня народження І. Я. Франка

11

В. С. (*Харків*)— П'ятдесятиріччя професора С. І. Сідельникова

6

Г. А., П. В.— Всесоюзний симпозіум з питань конкретно-соціологічних досліджень в СРСР

4

Гарчев П. І. (*Харків*), Клебанівська Н. М.— Захист докторських дисертацій

10

Г. Б. (*Ужгород*)— XX наукова конференція на історичному факультеті Ужгородського державного університету

6

Добров Г. М., Клименюк В. М.— Радянсько-польський Симпозіум з проблем наукознавства

9

Драк М. М. (*Львів*)— До 70-річчя В. П. Огоновського

9

Захаржевська В. О.— До VI Міжнародного з'їзду славістів

2

П. Г. (*Чехословаччина*), Ф. Г. (*Чехословаччина*)— Комісія по вивченню історії України в Братиславі

7

Іванова Н. А., Руда З. І.— Книжково-ілюстративна виставка «Запорізьке козацтво» в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР

8

І. К., П. К.— Всесоюзна сесія істориків в Одесі

3

Ілюшин Д. І.— Вшанування пам'яті видатного діяча партії та Радянської держави

5

Калита В. Д.— Обговорення рукопису «История национально-государственного строительства в СССР (1917—1964 гг.)»

1

Клебанівська Н. М.— Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1965 р.

3

Клебанівська Н. М.— Наукова сесія, присвячена українсько-угорським зв'язкам

11

Клишко М. С.— Про координацію історико-партійних досліджень

4

Кольяк Т. М., Ярошенко А. Д.— Науково-дослідна робота Інституту історії партії ЦК КП України в 1965 р.

5

Корепанова А. П.— III Республіканська ономастична нарада

1

Костенбей Д. С. (*Івано-Франківськ*)— Обласні ленінські педагогічні читання

11

Кронік О. Л.— Читальська конференція, організована Київським Військово-науковим товариством

9

Кронік О. Л.— По місцях минулих боїв

12

Лаврова Е. М.— Захист докторської дисертації

11

Левін Є. І.— Симпозіум з питань застосування кількісних методів і використання обчислювальної техніки в дослідженнях з історії техніки

4

Л. Т.— Захист докторської дисертації

6

М. Б.— Всесоюзна сесія візантиністів

3

М. С., П. Г.— Наукова конференція з питань інтернаціоналізму

4

О. М. (*Чернігів*)— У Чернігівському педінституті

5

Онищенко І. З. (*Чернігів*), Неділя Л. І. (*Чернігів*)— Наукова конференція, присвячена 50-річчю Чернігівського педінституту

11

П. В.— Захист докторських дисертацій

2

Паніотів І. І. (*Донецьк*)— Журнал звітує перед читачами

12

Петренко В. С.— Товариство «Юний історик» при Інституті історії АН УРСР

7

Пойда Д. П. (*Дніпропетровськ*), Стручкова Н. О. (*Дніпропетровськ*), Кручків Г. С. (*с. Гринів Львівської області Пустомитівського району*)— Сьома Українська славістична конференція

12

Прийменко О. Г. (<i>Донецьк</i>) — Наукова конференція істориків Донецького державного університету	6
Рогущин С. О. — Пленарне засідання Республіканського Оргкомітету Українського товариства охорони пам'яток історії та культури	11
Романовський І. В. — Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва	3
Романцов В. О., Шевчук Г. М. — Всесоюзна наукова конференція «Зміни соціальної структури радянського суспільства»	3
Скоріна В. С. — Теоретичний семінар з спеціальних історичних дисциплін	8
Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>) — До 80-річчя академіка І. П. Крип'якевича	9
Телегін Д. Я., Круц В. О. — Розвідки і розкопки київської археологічної експедиції 1965 р.	5
Тимченко Ж. П. — Обговорення макета II тома «Історія Української РСР»	5
Фролкін М. М. — Про підсумки діяльності Інституту історії АН УРСР у 1965 р.	3
Худаніч В. І. (<i>Ужгород</i>) — IV з'їзд товариства Угорсько-радянської дружби	4
Шевчук В. П., Пономаренко П. М. — Питання історії КПРС на XXIII науковій сесії в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка	5

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Галицький Володимир (<i>Львів</i>) — Невибагливість чи незнання історії?	6
Дзира Я. І. — Величкове оповідання про Івана Сірка в українській літературі	6
Ісаєвич Я. Д. (<i>Львів</i>), Кравець М. М. (<i>Львів</i>), Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>) — Відзначити роковини революції 1848 р.	10
Кондрацький С. (<i>Умань</i>) — Чи має рацію тов. П. П. Супруненко?	1
Тканко О. В. (<i>Черкаси</i>) — Увічнити пам'ятні місця героїчного минулого українського народу	6

ВІДГУКИ ТА РЕПЛІКИ

Боровой С. Я. (<i>Одеса</i>), Ковбасюк С. М. (<i>Одеса</i>), Першина З. В. (<i>Одеса</i>) — З приводу замітки про заснування Одеси	9
Бухало Г. В. (<i>Ровно</i>) — А як же правильно?	9
Василенко А. С. — Чіткіше висвітлювати історичні події	9
Оліфіренко І. П. (<i>Кіровоград</i>) — Читаючи «Український історичний журнал»	10

Григорій Антонович Василенко	1
--	---

Павло Васильович Шимко-Шмага	1
--	---

Про біо-бібліографічний словник «Історики науковці Радянської України»	2
--	---

ДОДАТОК

Молодчиков О. В., Сороковська С. В. — Бібліографія бібліографії з історії Української РСР (1960—1965 рр.)	2, 3, 5, 6, 9, 10
---	-------------------

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *К. К. Дубина*. Беречь сокровища культуры народа. *В. А. Романцов*. Изменение в качественном составе рабочего класса Украинской ССР в послевоенный период. *С. М. Пархомчук*. Революционные выступления трудящихся Румынии в защиту завоеваний Октября (конец 1917 — начало 1918 годов). Сообщения. *И. П. Денисенко*. Массово-политическая работа КП Украины в тылу врага (1941—1943 гг.). *В. Ф. Сокуренько*. Большевики Полтавщины в период революционного подъема (1910—1914 гг.). *Из истории движения Сопротивления народов Европы*. *А. В. Кудрицкий*. Из истории антифашистской борьбы в европейских странах во время второй мировой войны. *Ф. С. Репринцев*. Участие венгерских антифашистов в движении Сопротивления народов Европы. *В помощь изучающим марксизм-ленинизм*. *В. С. Белецкий, В. П. Меньшов*. Ленинские принципы внешней политики в деятельности КПСС и Советского государства. *Г. Л. Никольников*. Современный этап мирового революционного процесса. Заметки. В помощь преподавателю истории. Обзор источников литературы. Воспоминания. Документальные повести. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *K. K. Dubina*. Cherishing the Treasures of the People's Culture. *V. A. Romantsov*. Changes in the Qualitative Composition of the Working Class of the Ukrainian SSR in the Postwar Period. *S. M. Parkhomchuk*. Revolutionary Acts of the Working People of Rumania in Defence of the Victories of October (end of 1917—beginning of 1918). Communications. *I. P. Denisenko*. Mass Political Work of the C.P. Ukraine in the Enemy's Rear (1941—1943). *V. F. Sokurenko*. Bolsheviks of Poltava in the Period of Revolutionary Upsurge (1910—1914). *From the History of the Resistance Movement of European Nations*. *A. V. Kudritsky*. From the History of Anti-fascist Struggle in European Countries during World War II. *F. S. Reprintsev*. Participation of Hungarian Anti-fascists in the Resistance Movement of European Nations. *Aid to Marxism-Leninism Students*. *V. S. Beletsky, V. P. Menshow*. Leninist Principle of Foreign Policy in the Activity of the CPSU and the Soviet State. *G. L. Nikolnikov*. Modern Stage of the World Revolutionary Process. Notes. Aid to the History Teacher. Survey of Sources and the Literature. Reminiscences. Documentary Novels. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information.

Поправки

В № 11 на стор. 40 в 33 рядку зверху читати: «Варга намагався...»; на стор. 59 в рядку 15 зверху читати: «...Г. Димитров...», на стор. 76 в рядку 9 знизу читати: «національних держав...»